

Міністерство освіти і науки України
Миколаївський національний університет
імені В. О. Сухомлинського

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ ДЛЯ
ДИСЦИПЛІН ЦИКЛУ ФАХОВИХ
КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ**

**(для студентів за освітньою програмою
Філологія: Прикладна лінгвістика)
Навчально-методичний посібник**

Миколаїв – 2016

УДК
ББК

*Рекомендовано до друку Вченою радою філологічного факультету
Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського
(протокол №13 від 18.05.2016)*

Колектив авторів:

к.філол. н., доц. Бабій Ю. Б., к.філол. н., доц. Желязкова В. В., к.філол. н.,
доц. Каленюк С. О., к.філол. н., доц. Мікрюкова К. О., к.пед. н., доц.
Рускуліс Л. В., к.філол. н., доц. Садова Г. Ю.

Рецензенти:

Доктор філологічних наук, професор, директор Інституту
філології Чорноморського національного університету імені
Петра Могили – О.В.Пронкевич;

Кандидат філологічних наук, доцент кафедри
українознавства Миколаївського національного аграрного
університету – Т. П. Кравченко.

**Навчально-методичні матеріали для дисциплін циклу фахових
компетентностей (для студентів за освітньою програмою
Філологія: Прикладна лінгвістика) : Навч.-метод. посібник. –
Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2016. – 310 с.**

У навчально-методичному посібнику пропонується
теоретичний матеріал до дисциплін, що викладаються на першому
курсі за освітньою програмою Філологія: Прикладна лінгвістика,
подаються вправи для формування практичних умінь та навичок,
завдання для самостійної роботи та список рекомендованої
літератури до кожного курсу.

Посібник рекомендується для студентів за освітньою
програмою Філологія: Прикладна лінгвістика, викладачів ВНЗ.

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО	4
ОСНОВИ ПРИКЛАДНОЇ ЛІНГВІСТИКИ	6
ЗАГАЛЬНА ТА ПРИКЛАДНА ФОНЕТИКА	51
ПСИХОЛІНГВІСТИКА	107
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ОСНОВИ МОВЛЕННЄВОЇ ДІАГНОСТИКИ	146
СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА	162
ВСТУП ДО МОВОЗНАВСТВА	191
ОРФОГРАФІЯ, ОСНОВИ КОРЕКТОРСЬКОЇ ПРАВКИ ТА ТЕХНІЧНОГО ОФОРМЛЕННЯ ДРУКОВАНОГО ВИДАННЯ	222
МОВЛЕННЄВИЙ ПРАКТИКУМ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ, ФІЗІОЛОГІЯ ТА ТЕХНІКА МОВЛЕННЯ	256

ВСТУПНЕ СЛОВО

Шляхи оптимізації функціонування мови в суспільстві та способи її застосування у різних галузях суспільного життя, поняття про мову у всіх її видах та формах функціонування, що репрезентовані у різних сферах сучасного життя, моделювання спілкування із врахуванням всіх аспектів функціонування мови та мовлення дедалі частіше знаходять своє відображення у навчальних стандартах та робочих програмах спеціальностей філологічного спрямування. Готуючи сучасного кваліфікованого філолога, професійні здібності якого знаходять застосування у різних сферах та галузях життя (юрислінгвістика, етнологія, правознавство, соціальна робота, телебачення тощо), маємо на меті не лише його всебічне ознайомлення з природою, особливостями й закономірностями мовленнєвого спілкування, його структурою та складниками, а, насамперед, передбачаємо формування діяльнісного, динамічного уявлення про феномен мови як багатоаспектного явища, усвідомлення цінних ідей минулого та ознайомлення із сучасними науковими напрямками, скерованими на дослідження мовленнєвої діяльності людини. Теоретичні аспекти курсів, що включено до змісту посібника, становитимуть підґрунтя для поліпшення загальної комунікативної адекватності й майстерності студентів – майбутніх філологів, оскільки його практична мета скерована на формування умінь і навичок емпатичної комунікації, усвідомлення комплексного характеру спілкування, систематизації та багатопрофільного лінгвістичного

аналізу (в тому числі – з використанням низки сучасних експериментальних методик) різноманітних комунікативних ситуацій і жанрів, уміння застосовувати ефективні мовленнєві стратегії та водночас – виокремлювати деструктивні елементи вербальної комунікації. Питання, які висвітлено в межах дисциплін, що пропонуються, допомагатимуть орієнтуванню в новітніх вітчизняних та зарубіжних досягненнях різних галузей мовознавства, що створюватиме надійну теоретичну базу для підвищення наукової обізнаності студентів, а також для використання набутих знань у побутовій та професійній практиці, увиразнюючи теоретико-прикладний характер майбутньої професії.

Пропонований навчально-методичний посібник складено відповідно до освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів напряму підготовки 6.020303 Філологія, має комплексний характер та передбачає вивчення широкого кола теоретичних матеріалів (від класичних праць до новітніх різнопланових досліджень, які містять відомості з основ прикладної лінгвістики, вступу до мовознавства, орфографії, психолінгвістики, загальної та прикладної фонетики, сучасної української літературної мови тощо) та необхідність їх глибокого опрацювання для усвідомлення глибинної проблематики значимості обраного фаху.

ОСНОВИ ПРИКЛАДНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

ТЕМА 1

ПРИКЛАДНА ЛІНГВІСТИКА ЯК НАУКА

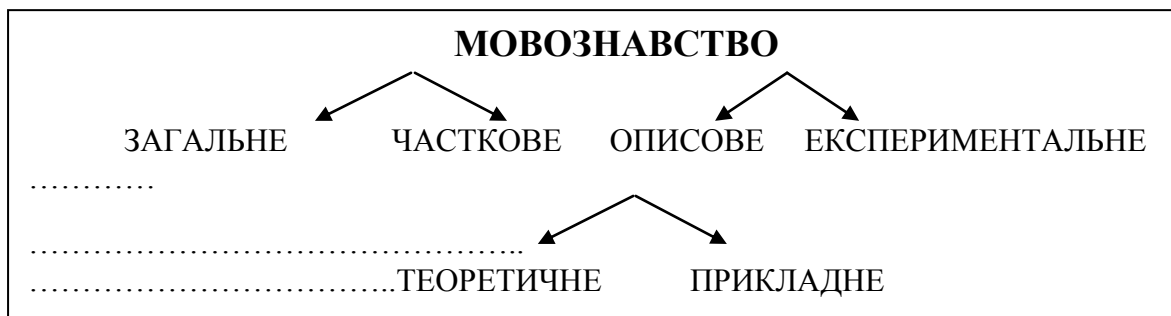
План

1. Мовознавство в системі гуманітарних наук. Теоретичне та прикладне мовознавство.
2. Історія розвитку прикладного мовознавства.
3. Структура прикладного мовознавства.
4. Ключові поняття прикладного мовознавства.

Теоретична частина

Ознакою сучасних найрозвиненіших суспільств є їхня висока інформатизованість. Оскільки одним із основних носіїв інформації є мова і до кола її функцій належить інформативна, тому розвиток мовознавства є вкрай актуальним, а в сучасному мовознавстві одним із найважливіших є розвиток прикладних його напрямів, що об'єднані прикладним мовознавством.

Мовознавство – це суспільна інформологічна наука, яка описує будову й закономірності функціонування та розвитку природної мови людини (З.Партико).

Теоретична й прикладна лінгвістики не можуть існувати без взаємозв'язків і взаємовпливу. Вплив теоретичної лінгвістики на ПЛ виявляється в тому, що ПЛ розглядається як розповсюдження знань про будову мовної системи та його функціонування на нелінгвістичні наукові дисципліни, а також на сфери практичної діяльності людини. Базові опозиції ТЛ – мова-мовлення, мова-об'єкт-метамова, синтагматика-парадигматика, семантика (вчення про відношення знаків мови до об'єктів реальної дійсності), прагматика (вчення про відношення знаків до користувачів мовних систем, або вимір функціонування мовних систем, що визначається

їх функціонуванням) – певною мірою присутні в будь-яких прикладних розробках.

Як наука ПЛ почала розвиватися з кінця ХІХ - поч. ХХ ст., коли вперше укладено частотні словники. До того часу практичні задачі, що виникали в мовознавстві, розв'язувалися, як правило, на емпіричній основі.

З.Партико виділив 3 етапи розвитку ПЛ:

I. Етап емпіричного розв'язання окремих завдань ПЛ – 3-4 тис.до н. е. – кінець ХІХ ст. н.е.

II. Етап виникнення й формування ПЛ як науки – поч.ХХ-середина ХХ ст.

III. Етап наукового розв'язання завдань ПЛ – середина ХХ ст. до нашого часу.

Прикладна лінгвістика протиставлена класичній (чистій) лінгвістиці евристичними процедурними особливостями й зовнішньою орієнтацією на зміни матеріального світу, буття соціуму, втілення в життя ідей планів, намірів.

Прикладна лінгвістика – розділ мовознавства, спрямований на розв'язання практичних завдань різних галузей науки й техніки, повсякденного життя людини, суспільства на підставі теоретичного доробку досліджень мови й мовлення (О. Селіванова); напрям у мовознавстві, який розробляє методи розв'язання практичних завдань, що пов'язані із застосуванням мови. Один із важливих напрямів сучасної прикладної лінгвістики зв'язаний із машинним перекладом, автоматичними методами переробки текстової інформації, методами автоматичного анотування (Д. І.Ганич, І. С.Олійник); направление в языкознании, занимающееся разработкой методов решения практических задач, связанных с использованием языка (Лингвистический энциклопедический словарь); отрасль общего языкознания, разрабатывающая языковедческую теорию на основе изучения специфических современных практических задач, таких как машинный перевод, автоматический поиск информации и т. п.; те разделы языкознания, которые не входили в микролингвистику (Ахманова О. С.); це діяльність із практичного застосування наукових знань про будову й функціонування мови в нелінгвістичних наукових дисциплінах і в різноманітних сферах практичної діяльності людини, а також теоретичне осмислення такої діяльності; наукова дисципліна, в якій вивчаються та розробляються способи оптимізації функціонування

мови (А. Баранов); галузь мовознавства, в якій розробляють технології опрацювання мови (традиційні, тобто неавтоматизовані, й автоматизовані) для різних галузей суспільного життя. Сферами використання цих технологій є фіксація та збереження мовленнєвої інформації, передача інформації, лінгвістичне опрацювання текстів та використання мови як засобу масової комунікації (ПартикоЗ. В.).

Ключовими поняттями прикладної лінгвістики як науки виступають категорії **мова, мовлення, мовленнєва діяльність, функції мови, мовні та мовленнєві опозиції, концепт, дискурс** тощо.

Практична частина

1. У чому полягає широке й вузьке розуміння терміна «прикладна лінгвістика»?
2. У чому полягає різниця між прикладним та теоретичним або описовим мовознавством?
3. Схарактеризуйте основні функції мови. Визначте ті, які Ви частіше реалізуєте протягом життя. Чому?
4. Окресліть основні завдання, що розв'язує прикладне мовознавство в аспекті наукового пізнання.
5. Сформулюйте основні досягнення розвитку прикладного мовознавства у відповідності до етапів становлення науки.
6. Які галузі мовознавства сформувалися раніше. Чому?
7. Назвіть шляхи оптимізації функцій мови в системі розвитку мовознавства на сучасному етапі.

ТЕМА 2

ПРИКЛАДНА ЛІНГВІСТИКА ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

План

1. Змістова структура прикладної лінгвістики як навчальної дисципліни. Об'єкт, предмет прикладного мовознавства. Міжпредметні зв'язки.
2. Основні напрями прикладної лінгвістики.
3. Методи прикладної лінгвістики.
4. Сучасний стан розвитку прикладної лінгвістики в Україні.

Теоретична частина

До складу прикладної лінгвістики як навчальної дисципліни і в Україні, і в більшості країн Заходу, включають викладання іноземних мов, перекладознавство, соціолінгвістику (мовну політику, явища бі- і полілінгвізму тощо), мовленнєві технології, комп'ютерну лінгвістику.

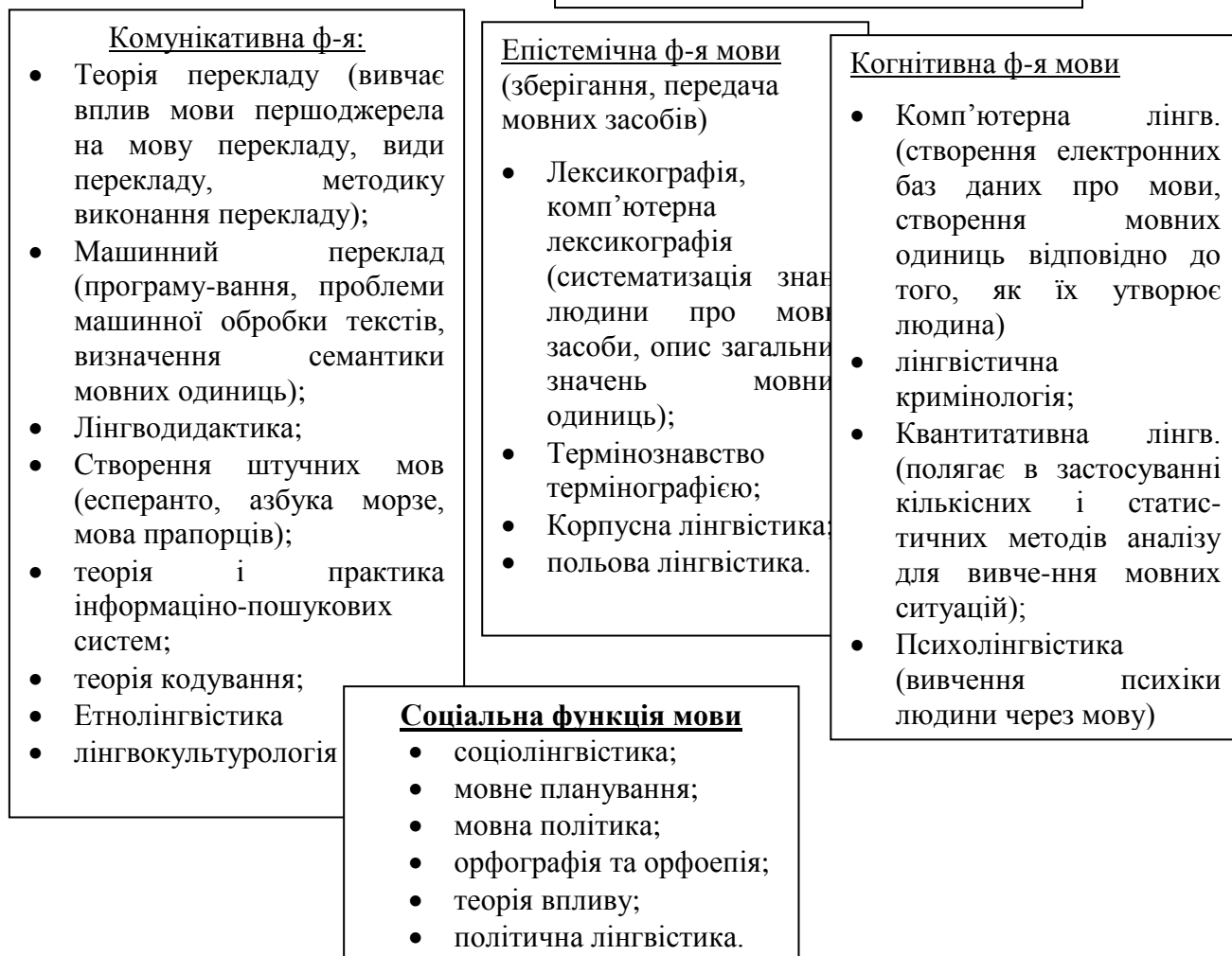
Серед сфер застосування й функціонування мови в суспільстві виділяємо:

- освіта (методика навчання мов – лінгводидактика, укладання словників – лексикографія, практична граматики);
- міжнародні стосунки (теорія і практика перекладу текстів – усних і писемних);
- засоби масової інформації, видавнича справа (редагування текстів);
- військова справа (криптографування, картографія);
- наука (аналітико-синтетичне опрацювання текстів – індексування, анотування, реферування, готування оглядів; термінографія, в тому числі й створення номенклатур; автоматичний пошук інформації);
- сфера послуг, промисловість (ведення діалогів – писемне й усне, реклама товарів і послуг);
- юриспруденція (атрибуція текстів);
- державне будівництво та мовна політика (створення письма, орфографія, орфоепія, лексикографія, фонди мов);
- політика (політична реклама, технології мовленнєвого впливу);
- інші галузі.

Сам термін *прикладна лінгвістика* виник наприкінці 20-х рр. ХХ ст., а як самостійна лінгвістична дисципліна вона виокремилася у другій половині ХХ ст., хоч проблеми прикладного характеру (наприклад, створення алфавітів, систем письма, навчання іноземній мові, тлумачення й коментування текстів тощо) мовознавство розв'язувало ще з давніх-давен.

Об'єктом ПЛ – є мова в усіх формах її існування. *Предмет* – шляхи оптимізації функціонування мови в суспільстві і способи її застосування в різних галузях суспільного життя.

Змістова структура ПЛ

Напрямами прикладної лінгвістики вважають (З. Партико, О. Селіванова, А. Баранов): комп'ютерну лінгвістику; етнолінгвістику та лінгвокультурологію; технології автоматичної обробки текстової інформації; теорію перекладу та розробку методів перекладу; лексикографію та комп'ютерну лексикографію; лінгводидактику; машинний переклад; лінгвістичне забезпечення інформаційно-пошукових систем; термінознавство (стандартизація термінології) та термінографію; теорію мовленнєвого впливу; соціолінгвістику; політичну лінгвістику; психолінгвістику.

Метод (з грецьк. шлях дослідження, пізнання) – система правил і прийомів підходу до вивчення явищ і закономірностей природи, суспільства і мислення; шлях, спосіб досягнення певних результатів у пізнанні й практиці, тобто спосіб організації теоретичного й практичного освоєння дійсності. Усі методи ПЛ мають спільну ознаку – всі вони орієнтовані на розв'язання конкретних практичних задач. Саме це відрізняє їх від методів

теоретичної та описової лінгвістики, для яких важливим є опис будови та функціонування мови.

Крім традиційних методів мовознавства (описовий, порівняльно-історичний, зіставний тощо), у межах прикладної лінгвістики застосовуються такі: статистичний метод; метод моделювання, методи автоматичної обробки мовного матеріалу, методи контент-аналізу і когнітивного картування, методи згортання (реферування, анотування) тексту, метод польового дослідження, метод анкетування. Основним методом прикладної лінгвістики прийнято вважати метод моделювання.

Практична частина

1. Охарактеризуйте міжпредметні зв'язки прикладної лінгвістики як навчальної дисципліни.

2. Назвіть та розкрийте суть основних методів прикладної лінгвістики (моделювання, статистичні методи, методи автоматичної обробки тексту).

3. У чому полягає значення прикладної лінгвістики як напряму для дослідження способів оптимізації мовного існування людини?

4. Які Ви знаєте джерела та традиційні напрями прикладної лінгвістики?

5. Чим зумовлена велика кількість напрямів прикладної лінгвістики?

6. Чи можна прикладну лінгвістику ототожнювати з комп'ютерною лінгвістикою?

7. Що слід розуміти під оптимізацією функцій мови?

8. Чому питання виділення функцій мови є проблемним у сучасній лінгвістиці?

9. Які проблеми ПЛ є сьогодні найбільш актуальними?

10. Чим зумовлений вибір методів дослідження в прикладній лінгвістиці?

11. Визначте, в яких галузях прикладної лінгвістики і з якою метою можливе застосування методів: анкетування, інтерв'ю, метод моделювання. Проілюструйте на прикладі можливості застосування одного із поданих методів.

12. Які методи належать до методики польового дослідження? Розробіть анкету для дослідження рівня володіння українською мовою студентами різних факультетів МНУ імені В.О. Сухомлинського.

ТЕМА 3

КОМП'ЮТЕРНА ЛІНГВІСТИКА

План

1. Мета і завдання комп'ютерної лінгвістики.
2. Історія становлення комп'ютерної лінгвістики.
3. Міжпредметні зв'язки комп'ютерної лінгвістики.
4. Основна проблематика та напрями комп'ютерної лінгвістики.
5. Машинний переклад: труднощі та перспективи розвитку.

Теоретична частина

Прикладна лінгвістика II-ї половини ХХ ст. розглядає способи розв'язання найбільш актуальних своїх проблем (методика викладання, автоматична обробка тексту, лексикографія, переклад, упорядкування й уніфікація термінології тощо) не тільки людиною, але й машинами (комп'ютером), коли на машину покладається значна частина інтелектуальної праці людини. Цим зумовлено виникнення нового напрямку ПЛ – комп'ютерної лінгвістики.

Становлення комп'ютерної лінгвістики відбувалося у 50-ті рр. ХХ ст. на базі комп'ютерної науки (обґрунтування та створення перших кібернетичних систем Н. Вінером і Дж. фон Нейманом у 40-і рр.), теорії інформації (К. Шеннон, В. Вівер) і структурно-математичної лінгвістики.

Термін комп'ютерна лінгвістика (computational linguistics) – напрям у ПЛ, що визначає загальну орієнтацію на використання комп'ютерних технологій для вирішення різноманітних наукових і практичних завдань, пов'язаних з мовою.

А. Баранов під терміном комп'ютерна лінгвістика розуміє «широку галузь застосування комп'ютерних засобів – програм, комп'ютерних технологій організації й обробки даних – для вирішення різноманітних завдань, пов'язаних із функціонуванням мови: моделювання функціонування мови у тих чи інших умовах, ситуаціях, проблемних галузях, а також сферу застосування комп'ютерних моделей мови не лише в лінгвістиці, а й у суміжних з нею дисциплінах».

О. Селіванова визначає КЛ так – «маргінальну галузь мовознавства, спрямовану на розробку автоматичних методів зберігання, обробки, переробки й використання лінгвістичних знань й інформації, репрезентованої знаками природної мови».

Отже, комп'ютерна лінгвістика, як і прикладна, є мовознавчою дисципліною, що інтегрує різні наукові сфери, а її прикладний напрям визначає використання її доробку для розв'язання практичних завдань функціонування мови.

Метою комп'ютерної лінгвістики є реконструкція знань про мову і в мові, яка б забезпечувала автоматизацію інтелектуальних функцій і когнітивної діяльності людини, автоматизоване породження мовлення та його комп'ютерну обробку й розпізнавання та ін.

Об'єкт дослідження в комп'ютерній лінгвістиці – мова в усіх трьох формах свого існування: *мовна система* – сукупність певних одиниць із властивими їм формальними, змістовими та функціональними властивостями; *мовлення* – різноманітні продукти реалізації мовної системи в певних умовах та ситуаціях комунікації; *мовна діяльність* – процес використання мовної системи й створення продуктів такого застосування мови в тих чи інших умовах комунікації.

Предмет дослідження комп'ютерної лінгвістики – ознаки будови, змісту та функціонування одиниць мовної системи, продуктів мовлення та мовної діяльності – звукових або письмових текстів, що могли б служити для їхнього моделювання й застосування в процесах комп'ютерного опрацювання мовної інформації.

Становлення комп'ютерної лінгвістики відбувалося у 50-ті рр. ХХ ст. на базі комп'ютерної науки (обґрунтування та створення перших кібернетичних систем Н. Вінером і Дж. фон Нейманом у 40-і рр.), теорії інформації (К. Шеннон, В. Вівер) і структурно-математичної лінгвістики. Ключовим поняттям комп'ютерної лінгвістики виступає категорія «штучного інтелекту» – це штучно створена система, здатна знаходити рішення поставлених перед нею задач не за допомогою наперед заданого алгоритму, а за допомогою власного досвіду, тобто може сама знаходити алгоритм рішення.

Комп'ютерна лінгвістика тісно пов'язана із всіма практичними сферами діяльності людини, в яких засоби мови знаходять свою репрезентацію сучасними інформаційними (комп'ютерними) технологіями (лінгвістика, прикладна лінгвістика, психолінгвістика, теорія і практика перекладу тощо).

На сучасному етапі розвитку комп'ютерної лінгвістики узагальнено (Ю.Городецький) *три класи проблем комп'ютерного напрямку прикладної лінгвістики*. Перший об'єднує фундаментальні проблеми, пов'язані із представленням і моделюванням мовної системи, тезаурусів знань, із комп'ютерною репрезентацією граматики й рольової структури висловлень в автоматичних системах, із взаємодією вербаліки й невербаліки, мовних і фонових знань у комунікації, із метафоричним моделюванням і процесами розпізнавання повідомлень тощо. Другий клас охоплює суто лінгвістичні проблеми штучного інтелекту: розпізнавання й синтез мовлення, тексту; розробка метамов і мов репрезентації знань, лінгвістичних процесорів, здатних опрацьовувати тексти у стандартний спосіб для будь-якої системи перетворення мовної інформації: інтелектуальних інтерфейсів, баз даних, моделювання діалогу тощо. До третього класу проблем Ю.Городецький уналежнює лінгвістичне забезпечення різних прикладних систем оброблення письмового тексту, автоматичного анотування (упорядкування стислих відомостей про документ) індексування (перекладу на інформаційно-пошукову мову), редагування (виправлення помилок) й реферування (стислового викладу змістудокумента), перекладу, аналізу запитів користувача природною мовою до інформаційної системи, інтелектуальних машинних словників, машинних фондів мовних одиниць природномовного інтелектуального інтерфейсу, а також моделювання дослідницької лінгвістичної діяльності, автоматизованих робочих місць лінгвіста тощо.

Потужними напрямками комп'ютерної лінгвістики є *машинний переклад та проблема інформаційної служби*. *Машинний переклад*– 1) переклад текстів (письмових та усних) з однієї природної мови на іншу за допомогою комп'ютера; 2) напрямок наукових досліджень, пов'язаний з побудовою перекладацьких систем. Проблемі машинного перекладу біля 50 р. На базовому рівні, робота комп'ютерних програм для перекладу полягає у заміні слів чи словосполучень з однієї мови на слова чи словосполучення з іншої. Однак тоді виникає проблема, що така заміна не може забезпечити якісний переклад тексту, адже потрібне визначення та розпізнання слів та цілих фраз з мови оригіналу. Це спонукає активну наукову діяльність у галузі комп'ютерної лінгвістики. Наразі, для вирішення

неоднозначностей при перекладі, використовуються багатомовні онтологічні ресурси, такі як WordNet та UWN.

Проблема інформаційної служби – це проблема лінгвістичного забезпечення інформаційно-пошукових систем машинного типу, метою яких є зберігання, пошук і видача інформації. З цим пов'язані питання компресії й реферування тексту, що й досі остаточно не вирішені.

Практична частина

1. Які взаємозв'язки між комп'ютерною лінгвістикою та іншими науками?
2. Назвіть основні шляхи розвитку комп'ютерної лінгвістики.
3. Назвіть основні помилки та труднощі машинного перекладу. Чим їх можна пояснити?
4. Як називається напрям прикладної лінгвістики, що займається розробкою методів перекладу?
5. Яка асистійна лінгвістична дисципліна розв'язує теоретичні й прикладні завдання мовознавства за допомогою комп'ютера?
6. Як називається процес перетворення комп'ютерного тексту, створеного засобами однієї природної мови, в текст, оформлений засобами іншої природної мови?
7. Яка галузь знань займається використанням комп'ютерних інструментів – програм, комп'ютерних технологій організації та обробки даних для моделювання функціонування мови в тих чи інших умовах, ситуаціях, проблемних галузях?
8. Які процедури людського мислення можуть виконувати системи штучного інтелекту?
9. Назвіть та охарактеризуйте основні труднощі (типові помилки) машинного перекладу.
10. Окресліть шляхи подолання проблем машинного перекладу.
11. Законспекуйте статтю: Грязнухіна Т.О. Система багатомовного машинного перекладу // Мовознавство. – 2001. – №5. – с.14-25.
12. Назвіть та проілюструйте лінгвістичні проблеми створення штучного інтелекту.
13. Охарактеризуйте стан розвитку комп'ютерної лінгвістики на сучасному етапі.

14. Які сучасні напрями комп'ютерної лінгвістики забезпечують перспективи її розвитку?

ТЕМА 4 **ПРОБЛЕМАТИКА СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ** **ЛЕКСИКОГРАФІЇ**

План

1. Лексикографія як прикладна дисципліна. Предмет і завдання лексикографії.
2. Історія становлення лексикографії. Комп'ютерна лексикографія.
3. Словник – одиниця лексикографії. Базові параметри типологізації словників.
4. Будова та компоненти словникової статті.

Теоретична частина

Лексикографія (з грецьк. «той, що належить до слова» і «пишу») – прикладна дисципліна, в центрі уваги якої стоять методи складання (укладання) словників. На відміну від лексикології – теоретичної дисципліни, що є частиною теоретичної семантики й займається розробкою методів опису плану змісту лексем, проблематика лексикографічних праць належить до словникової сфери. Її цікавлять типи словників та способи організації словникової статті. Зрозуміло, що тип словника визначається структурою словникової статті і навпаки. Українським синонімом терміна лексикографія є **словникарство**.

У суспільстві лексикографія виконує такі функції: описує, нормалізує та зберігає лексику мови; навчає мові (н., рідної за допомогою тлумачних словників; іноземної за допомогою перекладних словників); забезпечує міжмовні контакти (за допомогою дво- та багатомовних перекладних словників); фіксує результати дослідження мови в етимологічних, синонімічних, антонімічних, омонімічних, частотних, обернених, обернених, ідеографічних тощо словниках; ці ж словники можуть бути використані, відповідно, й для вивчення мови.

Основні завдання лексикографії: 1) визначення методів укладання словників; 2) розробка технологій укладання словників

Історію становлення лексикографії можна умовно поділити на 4 періоди: *дословниковий період* (виникнення глосаріїв, вокабуляріїв у Стародавній Індії та Єгипті); *ранній словниковий період* (поява

перших перекладних словників мови санскриту та давньогрецької мови); *період розвиненої лексикографії* (вихід у світ словників літературних мов – «Лексис, сиречь речения вкратце собранны и из словенского языка на просты русский диалект истолкованы» Лаврентія Зизанія, «Лексикон славеноруский и имен толкование» Памви Беринди); **період комп'ютерної лексикографії** (розпочався в останні десятиліття ХХ ст., словники почали записувати на комп'ютерних носіях інформації, зокрема оптичних дисках, що дало змогу створювати великі інтегровані лексикографічні бази даних, багатомовні бази даних (містить одночасно перекладні словники кількох мов).

У сучасній комп'ютерній лексикографії робота ведеться за двома напрямками:

1) переведення в комп'ютерну форму вже існуючих словників, укладених людиною, створення на їхній основі словниково зорієнтованих баз даних різної структури та призначення (традиційні словники на електронних носіях);

2) розробка поняттєвого та процедурного апарату, лінгвістичних алгоритмів та процесорів для конструювання комп'ютерних словників нових типів (комп'ютерні словники).

Електронні словники та енциклопедії розробляються сьогодні як автономні і мережеві програмні продукти. У комп'ютерній лексикографії прийнято розуміти під електронним словником «словник, процедури укладання якого здійснює комп'ютер». Не викликає сумніву той факт, що електронні словники надають користувачеві безліч додаткових можливостей порівняно з друкованими аналогами, а саме:

- дозволяють зберігати великий об'єм інформації за рахунок використання гіперпосилань;
- має ефективну систему пошуку (повнотекстовий пошук, одночасний пошук в декількох словника, швидкість пошуку);
- в електронних словниках можуть застосовуватися засоби мультимедіа: озвучування заголовних слів, введення ілюстративного матеріалу з фотокартками, анімацією, відеофрагментами;
- можливість використання словників у локальній та глобальній мережах;
- значна економія часу і матеріальних ресурсів під час створення комп'ютерних словників.

Електронні або автоматичні словники за їх носієм та засобами відтворення поділяють на :

1) комп'ютерні (словники, що відтворюються за допомогою персонального або портативного комп'ютера); їх можна, у свою чергу, поділити на: стаціонарні (встановлюються на жорсткому диску комп'ютера); переносні (записують на компакт-дисках і відтворюються на комп'ютері тільки за наявності в дисководі); Інтернет-словники (розміщуються на комп'ютері-сервері в мережій доступні з інтернету), кишенькові (записані на кишенькових електронних пристроях тощо та відтворюються їх засобами, наприклад кишенькові перекладачі);

2) мобільні (записані в мобільних телефонах та відтворюються на екранах телефонів) тощо. Можливими є також і комбінації цих видів словників

Результатом роботи лексикографа є словник. *Словник* – певним способом організована сукупність слів з коментарями до них, в яких у стандартній для даного словника формі описуються особливості їх структури або функціонування. Об'єктом коментаря може бути як семантична структура слова або словосполучення (пояснення їх значення), так і їх формальна структура (морфемні словники), особливості вживання (словники труднощів) тощо.

Одиниці мови, включені до словника як заголовкові, називають реєстровими. У словнику кожна реєстрова одиниця мови утворює статтю (мовою баз даних – запис). Кожен запис складається з окремих полів. Поля разом з їх розділювачами й способами виділення утворюють формат запису словника (аналогією тут служать бази даних).

Одне із найважливіших протиставлень у словниковій справі – це поділ їх на лінгвістичні (філологічні) та енциклопедичні. В енциклопедичних словниках описуються поняття, факти, реалії життя. У лінгвістичних – самі слова, їх значення, особливості вживання, структурні властивості, сумісність, співвідношення з лексичними системами інших мов тощо. *Типи лінгвістичних словників (за З.Партико)*: за кількістю поданих мов – одномовні й багатомовні; за особливостями інформації: тлумачні, орфографічні, орфоепічні, синонімічні, антонімічні, фразеологічні, омонімічні, етимологічні, асоціативні, частотні тощо; за способом сортування інформації: алфавітні, гніздові, ідеографічні, обернені; за повнотою – мінімуми, середньої повноти і повні; за ступенем дотримання

норм у реєстрових словах: нормативні (орфографічні, орфоепічні) й ненормативні (сленгу, жаргонізмів, нецензурної лексики); за метою – навчальні й довідкові.

Базова одиниця словника – словникова стаття – складається з кількох зон опису. Кожна зона містить особливий тип словникової інформації.

1. Лексичний вхід (вокабула, лема, «чорна зона»). Вокабула іноді має наголос, її маркують напівжирним шрифтом.

2. Зона граматичної інформації (частиномовна приналежність, характерні граматичні форми).

3. Зона стилістичних поміток (вказує на стилістичні обмеження у вживанні слова).

4. Зона номера значення.

5. Додаткові граматичні і стилістичні помітки.

6. Зона тлумачення (у тлумачному словнику).

7. Приклад / ілюстрація.

8. Джерело / автор прикладу.

9. Зона фразеологізмів / ідіом (заромбова зона, бо маркується ромбом).

10. Зона етимології (містить етимологічну або історичну інформацію про слово).

Кожен тип словника має відмінну структуру словникової статті.

Важливим компонентом лінгвістичного словника є перелік джерел, оскільки публікація й використання вже друкованих текстів вимагає дозволу від автора.

Особливою частиною словника є вступна стаття, яка пояснює принципи користування словником і містить інформацію про структуру словникової статті. До того ж лінгвістичні словники зазвичай містять перелік умовних скорочень і алфавіт.

Отже, у ХХІ ст. лексикографія набуває нового розвитку – з'являються нові типи словників, зокрема частотні, сполучуваності, морфем, тезаурусу, озвучені, з відео вставками тощо. Перспективними залишаються питання дослідження проблем теорії лексикографії: способів опису значень слів, добору лексики для словників-мінімумів тощо; укладання частотних словників, на основі яких здійснюється навчання мови і працюють КЛС, створення комп'ютерних словників, інтегрованих лексикографічних баз даних.

Практична частина

1. Що є предметом і об'єктом лексикографії?
2. Чим можна пояснити активний розвиток лексикографії сьогодні?
3. Які існують типи словників?
4. Які компоненти словникової статті наявні в будь-якому словнику?
5. Що зумовило появу комп'ютерної лексикографії як самостійного напрямку?
6. Чим комп'ютерний словник відрізняється від традиційного?
7. Назвіть типи комп'ютерних словників.
8. Які проблеми комп'ютерної лексикографії є сьогодні актуальними?
9. Визначте параметри, за якими виділяються такі типи словників: одномовні - багатомовні, тлумачні – фразеологічні – словники прислів'їв та приказок – словники цитат, словники літературної мови – словники жаргонів – термінологічні словники.
10. Ознайомтесь із запропонованими словниками. Яку будову вони мають? Випишіть по одному зразку словникової статті з кожного словника та проаналізуйте їх:
 - Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104с.
 - Новий тлумачний словник української мови. / Уклад. Ярмоленко В. В., Сліпущко О. М. – Том I. – К. : Вид-во «Арконіт», 2004. – 926 с.
 - Селіванова О. Сучасна лінгвістика: Термінологічна енциклопедія. – К. : Полтава: Довкілля, 2006.
 - Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: енциклопедичний словник. – К. : «АртЕк», 1998. – 336с.
11. Створіть структуру запису бази даних для фіксації контекстів вживання слова, що містила б інформацію про слово, приклад вживання, автора, джерело прикладу, а також попередній опис значення.
12. Укладіть перелік словників українською мовою, що було видано упродовж 2000-2007 років (за бібліографічними матеріалами бібліотеки). Визначте, до якого типу належать ці словники.

ТЕМА 5

ТЕРМІНОГРАФІЯ В АСПЕКТІ ПРИКЛАДНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

План

1. Термін як основна одиниця термінології й термінознавства.
2. Основні поняття термінознавства й термінографії.
3. Основні напрями діяльності в термінознавстві й термінографії.
4. Лінгвістична термінологія як особлива терміносистема.
5. Лінгвістична термінографія.

Теоретична частина

Термінологія (від. лат. *terminus* – межа, кордон і *logos* – вчення) в широкому розумінні співвідноситься з галуззю всіх термінів природної мови, а у вузькому – з термінами конкретної наукової дисципліни або спеціальної сфери практичної діяльності; розділ лексикології, що вивчає термінологічні одиниці.

У межах певної науки терміни утворюють терміносистему. *Терміносистема* – сукупність термінів однієї спеціальної галузі знань або практичної діяльності, що підлягає науковому опрацюванню, упорядкуванню шляхом унормування, стандартизації. Якщо термінологія – це сукупність термінів, що є результатом роботи фахівців певної галузі знань (фізиків, лінгвістів, математиків), то терміносистема – це сукупність термінів, в упорядкуванні яких, крім галузевих фахівців, беруть участь мовознавці, термінологи, логіки, здійснюючи їх багатоаспектну експертизу.

Термінологічна лексика – спеціальна лексика, що використовується в певній галузі знань, сфері діяльності.

Термінознавство – наука, що досліджує будову і функціонування термінів у складі літературної мови. Термінознавство має такі напрями:

1. Лексикографічний – створення різного роду термінологічних словників (словники-довідники, тезауруси, перекладні словники, словники рекомендованих термінів, словники сполучуваності тощо).
2. Уніфікація і стандартизація термінів (це упорядкування й експертний аналіз термінів фахівців різних галузей – термінологів, логіків, галузевих фахівців; звуження термінологічного реєстру; внаслідок цієї роботи виникає термінологія певної галузі;

стандартизація – вироблення терміна-еталона, що відповідав би всім лінгвістичним і логічним вимогам, що висуваються до терміна; надання термінам нормативного статусу; цим займається Держстандарт; вони створюють нормативні акти – стандарти на терміни та визначення; сукупність стандартизованих термінів назив. терміносистемою).

3. Створення картотек і баз даних (створення банків даних термінів як автоматизованих, так і на основі ручних картотек).

4. Переклад термінів (він буває як буквальним (дуже точним); за допомогою синонімів; за допомогою тлумачення; за допомогою транслітерації (передача словозвучання засобами іншої графічної системи).

5. Термінологічне редагування (вирішення питань редагування наукового тексту; проблеми «термін і текст»; існують навіть спеціальні збірники під такою назвою, де подаються основні вимоги до редагування наукового тексту).

6. Організаційний напрям (охоплює видання спеціальних журналів з проблем термінознавства, проведення конференцій різних рівнів, робота семінарів).

Терміни – спеціальні слова чи словосполучення мови науки та прикладних наукових дисциплін, а також слова, що позначають специфічні реалії галузей конкретної практичної діяльності людини. Терміни втілюють результати теоретико-пізнавальної діяльності людини і слугують інструментом наукового мислення.

Під терміном сьогодні розуміють:

1. Деякі групи лексики та діалектології.
2. Групи лексики, пов'язані з професією людей, крім науки і техніки.
3. Спеціальну лексику промислів і ремесел.
4. Спеціальну лексику техніки, науки і сільського господарства.
5. Наукові терміни (тобто власне терміни) тощо.

Термін як носій поняття є одиницею наукового мислення і має відповідати таким вимогам: наявність дефініції; однозначність у межах однієї терміносистеми; співвідноситися з певною логіко-понятійною сферою; системність, оскільки він є складником замкнутої терміносистеми; однозначність; відсутній емоційно-експресивний компонент.

На відміну від загальноповжитаної лексики, використання термінів ґрунтується не на інтуїції, а на наявних визначеннях. Тому кожен термін має *дефініцію* – логічний прийом, що у стислій формі виражає зміст наукового поняття. Термін зазвичай співвідноситься з одним визначенням. Бажаною є також відсутність омонімії в термінології, хоча б в межах однієї терміносистеми (звук у фізиці, фізіології, лінгвістиці).

Терміни можуть детермінологізуватися, втрачаючи свій термінологічний статус і стаючи частиною лексичної системи літературної мови.

Термінографія – прикладна сфера мовознавства, у якій розглядаються принципи і методики створення термінологічних словників. Завдання термінографії: уніфікація термінів однієї терміносистеми; складання дескриптивних (описових) словників і двомовних (перекладних) словників; здійснення лінгвістичної експертизи і розробки рекомендацій щодо вдосконалення термінотворення і терміновживання. Так, якщо аналізується документ, у якому вживаються багатозначні терміни, то лінгвіст-експерт має подати інформацію щодо одного конкретного значення, у якому потрібно вжити термін в аналізованому документі.

Результатом термінологічної роботи є різні фахові словники. Загальний огляд термінологічної роботи в Україні знаходимо у бібліографічному покажчику, укладеному А. Лагутіною та М. Богущою «Термінознавство на Україні».

Завданням термінознавства й термінографії є також створення державних стандартів термінів та визначень. Вони відрізняються від інших стандартів тим, що терміни в них позначають логічні наукові поняття, які в сукупності є складником наукової теорії. За ДСТУ 3966-2000, мета термінологічних стандартів полягає у встановленні необхідної унормованої термінології: усталювати однозначні й несуперечливі терміни; усувати термінологічні перешкоди міжгалузевим зв'язкам; узгоджувати описи різних об'єктів; сприяти перекладанню міжнародних стандартів; сприяти підвищенню рівня освіти; сприяти розвитку української науково-технічної мови.

Практична частина

1. Як у сучасній лінгвістиці визначено поняття термінологія?

2. Які етапи становлення пройшла українська термінологія?
3. Сформулюйте специфіку понять термінологія і термінознавство. Чим вони відрізняються?
4. Які напрями термінознавства є вкрай актуальними?
5. Назвіть та охарактеризуйте основні поняття термінознавства.
6. Дайте визначення терміну як основної одиниці термінології. Назвіть основні ознаки та етапи виникнення терміна.
7. Як визначається термінографія в аспекті прикладного мовознавства?
8. Які типи термінологічних словників функціонують у сучасному мовознавстві?
9. Сформулюйте особливості сучасного українського термінознавства й термінографії.
10. Назвіть найбільш уживані способи виникнення термінів.
11. Терміни в терміносистемі можуть утворюватися різними способами. Ознайомтеся з класифікацією термінів (Зарицький М.С. Актуальні проблеми українського термінознавства. – К., 2004. – С.60-61) і визначте способи творення і походження поданих лінгвістичних термінів: морфема, машинний переклад, лінгводидактика, переклад, двомовність, диглосія, етнолінгвістика, мовне будівництво, словник-довідник, мовна картина світу, префікс, основа, морфологічний аналіз, граматична категорія, інтенція, дистрибуція, конкорданс, прямий метод, математична лінгвістика, лексикографія. До якого типу належать подані терміни за сферою вживання, за походженням, за будовою.
12. Ознайомтеся зі схемою «Лінгвістична термінологія» (Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. – М., 2003. – С. 98.) та прокоментуйте її. До кожної групи термінів доберіть приклади.
13. Підготуйте повідомлення за матеріалами статей: Малевич Л. Д. Особливості української термінології донаукового періоду // Мовознавство. – 1999. – № 4-5; Карпіловська Є. Динаміка сучасної української мови в словниках нового покоління // Українська мова. – 2004. – № 3. – с. 3-30; Широков В.А., Манаков В. В. Організація ресурсів національної словникової бази // Мовознавство. – 2001. – № 5. – С. 3-13.

ТЕМА 6

КОРПУСНА ЛІНГВІСТИКА ЯК РОЗДІЛ ПРИКЛАДНОГО МОВОЗНАВСТВА

План

1. Мовний матеріал у лінгвістичних дослідженнях.
2. Корпусна лінгвістика як напрям у прикладному мовознавстві.
3. Поняття «корпус текстів».
4. Типи корпусів даних.
5. Вимоги до корпусу текстів з боку користувача.
6. Досвід розробки корпусів текстів.

Теоретична частина

Лексикографічний та квантитативний підходи в сучасних мовних дослідженнях поєднуються в корпусній лінгвістиці, що базується на застосуванні корпусів – великих масивів мовного матеріалу, зібраного з різноманітних джерел та зведеного в комп'ютеризовану систему (н., вона може містити до кількох млн. й навіть мільярдів слововживань). У результаті роботи з корпусами у дослідників відкривається доступ до великого обсягу текстів, що дозволяє уникнути неправильних, безпідставних висновків про стан мови, що є можливими під час роботи з обмеженим та розрізненим емпіричним матеріалом.

Будь-яке лінгвістичне дослідження спирається на аналіз мовного матеріалу, мовних даних. Чим більшим за обсягом є цей матеріал, тим вищою є достовірність висновків, тим ширша сфера дії закономірностей, що спостерігаються.

За традиційного збору матеріалу оновлення його є досить складною задачею. Обробка картотеки, пошук необхідних одиниць і под. – всі ці необхідні операції займають багато часу. Крім того, традиційна картотека унеможлиблює доступ до мовних даних на відстані. Деякі типи даних – корпуси текстів – існували в досить обмеженому за обсягом вигляді (наприклад, у вигляді хрестоматій, збірників текстів).

Отже, можна виділити такі проблеми традиційного збору матеріалу: традиційні картотеки не є доступними для всіх дослідників, часто вони губляться; займає багато часу; ускладнює процес обробки та доповнення мовного матеріалу; неможливою є робота з мовним матеріалом на відстані; обсяг традиційним способом зібраних корпусів текстів є досить обмеженим.

Усе це зумовлює необхідність застосування нових інформаційних технологій в процесі збору мовного матеріалу. Так, якщо комп'ютерні технології широко застосовуються в друкарстві та засобах ЗМІ, то істотно спростився процес отримання матеріалу: більшість великих газет мають електронні версії, що функціонують в інформаційних мережах (інтернеті). Існують сьогодні також і досить продуктивні пристрої для сканування та розпізнавання текстів. Багато видавництв використовують сьогодні для укладання словників спеціально підготовлені корпуси текстів, англійське видавництво «Коллінз» під час підготовки словників англійською мовою.

Цей технологічний прогрес однак призвів до появи нових проблем, що суттєво ускладнюють застосування мовного матеріалу як у наукових, так і в науково-практичних цілях (н., для складання словників). Надмірний обсяг досліджуваних даних може ускладнити опис мовного явища. Такий ефект виникає в двох випадках: по-перше, коли інформації занадто багато, по-друге, коли зібраний мовний матеріал спотворює, змінює реальну картину функціонуванні мови стосовно описуваного явища.

На жаль, ці проблеми є рутинною практикою сучасного мовознавства. Саме тому постає задача розробки загальних принципів побудови лінгвістичних корпусів із застосуванням сучасних комп'ютерних технологій.

Корпусна лінгвістика, як і інші дисципліни, має свій поняттєвий апарат, хоча більшість із цих понять ще не мають чіткого визначення в науковій літературі.

Проблемна галузь – галузь реалізації мовної системи, що містить феномени, які є об'єктами лінгвістичного опису, дослідження. Для конкретного корпусу проблемна галузь може мати необмежений обсяг і визначається обраним об'єктом аналізу. В ідеалі проблемна галузь повинна мати два виміри – мовний та мовленнєвий. Мовленнєвий представлений мовленнєвими висловлюваннями (реалізаціями), а мовний вимір виявляється в існуванні потенційної можливості появи інших слововживань, що доповнюють наявний масив реалізацій. Зазвичай мовний аспект під час розробки корпусів текстів ігнорується.

Із практичного погляду проблемна галузь постає як множина даних, обробка яких ускладнена через те, що мовних реалізацій забагато.

Корпус (масив, текст) – 1. Приблизна сукупність висловлювань, відібраних для аналізу та представлених у вигляді письмового тексту, магнітофонного запису тощо. 2. Уся сума (сукупність) творів, породжень мовлення, створених колективом носіїв даної мови (А.Ахманова).

Корпус даних – це сформована за певними правилами вибірка даних із проблемної галузі. Тому корпус даних є результатом відображення з проблемної галузі. На відміну від проблемної галузі, корпус даних має один вимір – мовленнєвий, оскільки сам по собі він не має здатності породжувати свої складові.

Одиниця збереження корпусу даних. Оскільки корпус даних – це певна вибірка з проблемної галузі, сформована за певними принципами, то одиниця збереження безпосередньо залежить від того, за яким принципом здійснюється вибірка. *Одиниця збереження* – це певна сукупність природномовленнєвих висловлювань проблемної галузі, якій протиставляється один опис певною метамовою, яка визначається процедурою формування корпусу. Такими одиницями можуть бути слова, фрази, речення, словосполучення, цілі тексти або їх фрагменти.

Корпус текстів – це різновид корпусу даних, одиницями якого є тексти або їх достатньо значні фрагменти.

Дослідницькі корпуси. Дослідницькими називаються такі корпуси, що призначені переважно для вивчення різних аспектів функціонування мовної системи. Вони будуються перед початком якогось дослідження. Він орієнтований зазвичай на широке коло лінгвістичних задач.

Ілюстративні корпуси. Вони створюються після проведення наукового дослідження: їх мета не стільки виявити нові факти, скільки підтвердити та обґрунтувати вже отримані результати. Вони не є відбитком, правильним відображенням проблемної галузі, а включають лише те, що необхідне для ілюстрації описуваного феномена.

Динамічні й статичні корпуси текстів. Спочатку корпуси були статичними й відображали стан мовної системи в певний час. Типовим прикладом таких корпусів є авторські корпуси – колекції текстів письменників. Однак значна частина суто лінгвістичних та й не тільки лінгвістичних задач потребує вияву функціонування мовних феноменів в часі – н., зміна значень слів, частоти застосування синтаксичних конструкцій тощо. Тому була розроблена нова технологія побудови та експлуатації динамічного корпусу. Такі корпуси сьогодні називаються *моніторними*. Ці корпуси не мають постійного обсягу: упродовж завчасно визначеного проміжку часу відбувається як поновлення або доповнення новими текстами. Вони дають також змогу користувачеві в процесі роботи виділити із загального генерального корпусу робочий корпус, що включає лише частину текстів генерального корпусу. Н., динамічний корпус із сучасної публіцистики.

Корпуси паралельних текстів. Для наукових і практичних цілей формуються корпуси паралельних текстів. За своєю структурою вони є підмножиною текстів мовою-джерелом та одна або кілька підмножин текстів, що є перекладами текстів мови-джерела на мови-мети, текст «Аліса в країні чудес» та його переклади на німецьку, французьку, російську мови можуть формувати такий корпус або бути частиною великого корпусу паралельних текстів.

Спосіб представлення та збереження корпусу даних. Найбільший інтерес викликають ті способи, що спираються на сучасні комп'ютерні технології збереження та обробки даних. Можна виділити два основні способи представлення – неструктурований текстовий формат збереження (запис графем тексту в кодах) та структурований формат збереження (текст зі спеціальною розміткою). До останнього типу можна віднести й запис даних у вигляді баз даних різного типу.

Межа (поріг) відображення. Оскільки корпус даних є звуженням проблемної галузі, то очевидно, що не всі частини проблемної галузі входять до його меж. Найпростішим способом звуження проблемної галузі і відповідно забезпеченням репрезентативності корпусу є пропорційне, механічне звуження. Співвідношення між корпусом даних та проблемною галуззю при пропорційному звуженні називається *межею (порогом)*

відображення. Чим вище поріг, тим більша ймовірність, що якісь феномени проблемної галузі, що мають порівняно низьку частоту, не потраплять до корпусу даних. Наприклад: проблемна галузь містить 20 контекстів, а до корпусу даних слід включити лише 5, тобто необхідно звужити проблемну галузь в 4 рази. Найвні контексти є прикладами реалізації різних синтаксичних явищ: в 10-ти з них представлені прості речення, у 8-ми – складні, решта 2 – парцельовані речення. У корпусі даних один контекст буде відповідати п'яти контекстам проблемної галузі. Це означає, що парцельовані конструкції при пропорційному звуженні в 4 рази не потрапляють до корпусу даних. Часто для оцінки релевантних параметрів проблемної галузі залучається експертна оцінка.

Параметризація проблемної галузі. Звуження проблемної галузі до дослідницького корпусу базується на виділенні певних характеристик текстів проблемної галузі, що є релевантними для подальшого дослідження. Сукупність цих характеристик (їх можливі комбінації) утворює багатовимірну матрицю, що є основою для відбору текстів до корпусу.

Вимоги до корпусу текстів з боку користувачів. Корпус, являючись відображенням проблемної галузі, повинен суміщати, з погляду користувача, досить суперечливі вимоги. Це зумовлює необхідність дотримання балансу між ними. Те, як автор корпусу намагається поєднати різні вимоги, формує стратегію побудови корпусу.

Основні вимоги до корпусів текстів:

1. Репрезентативність.
2. Повнота.
3. Економічність.
4. Структуризація матеріалу.
5. Комп'ютерна підтримка.

Практична частина

1. Назвіть та охарактеризуйте основні напрями корпусної лінгвістики.
2. Які ключові поняття корпусної лінгвістики визначають зміст її термінологічного апарату?
3. Які типи корпусів даних: дослідницькі, ілюстративні, динамічні і статистичні, корпуси паралельних текстів – є найбільш перспективними? Чому?

4. Проілюструйте способи представлення й збереження корпусів даних.
5. У чому полягає досвід розробки корпусів текстів? Проілюструйте сучасні тенденції його вдосконалення прикладами.
6. Конкорданси і словники. У чому різниця? Наведіть приклади найбільш уживаних конкордансів.
7. У який спосіб відбувається формування корпусів текстів?
8. Назвіть вимоги до корпусів текстів. Проілюструйте кожен із них.
9. Що визначає поняття «корпусний аналіз»?
10. Визначте специфіку корпусної лінгвістики як напряму прикладного мовознавства.

ТЕМА 7

ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛІНГВІСТИКИ

План

1. Психолінгвістика як наука, її зміст, предмет, завдання, методи дослідження, міждисциплінарні зв'язки.
2. Термінологічний апарат дисципліни.
3. Основні психолінгвістичні методики: судова психолінгвістика, психолінгвістика допиту, брехня в мовленні (детектор брехні).
4. Ідентифікація особистості за мовленням.
5. Сучасний стан психолінгвістики в Україні.

Теоретична частина

Психолінгвістика – міждисциплінарний напрям, який відрізняється особливим діяльнісним ракурсом вивчення взаємодії мови, мовлення, свідомості. Ця наука не має чітких меж.

Психолінгвістика – маргінальна галузь лінгвістики, спрямована на дослідження розвитку й застосування мовленнєвої здатності як психічного феномена, її реалізації у механізмах породження та сприйняття мовлення у проекції на психічну діяльність людини в її соціально-культурній взаємодії й кодову систему мови. Предметом психолінгвістики є співвідношення особистості зі структурою й функціями мовленнєвої діяльності та мовою.

Сьогодні деякі дослідники розглядають психолінгвістику і як галузь психології (В. Беянин), і як галузь лінгвістики (О. Селіванова, О. Леонтьєв), і як галузь когнітивної науки в цілому.

Психолінгвістика виникла в 50-ті роки ХХ ст. як дисципліна, що інтегрує знання в галузі лінгвістики й психології. У лінгвістики й психолінгвістики спільний предмет – мовна система. Однак якщо лінгвістика вивчає організацію мови за її законами, то психолінгвістика вивчає породження мовлення, його сприймання, засвоєння тощо. Психолінгвістика розглядає три основні *аспекти мови*, що тісно пов'язані між собою:

- мовленнєву діяльність (процеси говоріння й розуміння мовлення);
- мовну систему (словник і граматику);
- мовний матеріал (тексти, тобто сукупність всього сказаного й усвідомленого в певній ситуації в той чи інший період життя даної громади).

Співвідношення і зв'язок цих аспектів полягають в наступному: мовленнєва діяльність породжує мовний матеріал (тексти). Мовна система виводиться лінгвістами з мовного матеріалу. Мовленнєва діяльність і продукує мовний матеріал, і несе в собі зміни мовної системи.

У своєму прикладному аспекті психолінгвістика може бути корисною для багатьох галузей психології: педагогічної, медичної психології, патопсихології й нейропсихології, психіатрії й дефектології, військової й юридичної психології, політичної психології й психології реклами. Саме ці прикладні дисципліни та їх завдання є сьогодні стимулами до розвитку психолінгвістики.

Мова – це система знаків із закодованими у ній результатами пізнання дійсності (система правил), система специфічних національних особливостей, характеристик. Існування мови виявляється у її функціонуванні у мовленні. *Мовлення* – реалізації мови-коду. Мовлення є формою існування живої мови, у мовленні мова функціонує і тому перебуває у постійному розвитку. Мовлення не існує без мови. Якщо мова відносно стабільна, то мовлення динамічне; мова об'єктивна і стабільна – мовлення суб'єктивне й довільне; мова відображає досвід колективу – мовлення відображає насамперед досвід індивідуума. Якщо у мові відбито ментальність народу, то у мовленні виявляються риси конкретної людини з її світосприйманням, знаннями, вихованням, соціальними характеристиками тощо.

Мовна особистість – це носій мови, який добре володіє системою лінгвістичних знань, репродукує мовленнєву діяльність,

має навички активної роботи зі словом, дбає про мову і сприяє її розвитку.

Мовленнєва діяльність – це сукупність психофізіологічних дій організму людини, які спрямовуються на сприймання і розуміння мови або породження її в усній чи писемній формі. Мовленнєва пов'язана з психічною діяльністю особистості, з розвитком її інтелекту й емоцій. Типи мовленнєвої діяльності: аудіювання, читання, говоріння, письмо.

Основні результати сучасної психолінгвістики знаходять своє відображення в різних практичних сферах діяльності людини, тим самим формують значну методологічну базу дисципліни. Судова психолінгвістика тісно пов'язана з судовою лінгвістикою, яку можна визначити як додаток до лінгвістичної теорії й методології до проблем юриспруденції. Судова психолінгвістика займається аналізом не стільки особливостей мовленнєвого спілкування, скільки мовної (і мовленнєвої) особистості, що стоїть за текстом. Одним з розділів судової психолінгвістики є психологія допитів і свідчень. Представники правоохоронних органів отримують, фіксують і оцінюють інформацію від свідків, потерпілих, підозрюваних. При цьому вони часто застосовують допит. Він являє собою специфічну, регламентовану законом форму мовленнєвого спілкування, що має характер співпраці або (це найчастіше) протиборство.

Особливою проблемою судової психолінгвістики є проблема правди і брехні в мовленні. Особливістю людського мовлення є те, що людина може заперечувати сказане і навіть повідомляти про те, чого ніколи не існувало. Брехня являє собою навмисне заперечення справжнього стану речей. Вона найчастіше виражається у змісті мовленнєвих повідомлень, негайна перевірка яких є ускладненою або неможливою.

Сучасним засобом розпізнавання брехні є детектор брехні. В основу його створення лягли дослідження з галузі психолінгвістики. Виміряючи ступінь змістової близькості слів у свідомості людини, вітчизняні дослідники А. Лурія і О. Виноградов винайшли нову методику, що ґрунтується на методиці асоціативного експерименту. Вони досліджували особливості судинних рефлексів людини. При цьому були виділені три типи реакції на подразник: нейтральна, орієнтувальна й захисна.

Під час нейтральної реакції на зовнішній подразник-стимул судини пальців та голови знаходяться в нормальному, звичайному стані і не показують ніяких змін. Під час орієнтувальної реакції, коли людина активно реагує на якийсь подразник, але без додаткової мобілізації зусиль, судини пальців стискаються, а судини голови розширюються. Під час захисної реакції стискаються судини і голови, і пальців. Спеціальні датчики фіксують кожен з трьох станів. Ці особливості було покладено в основу створення детектора брехні.

Поширеним методом визначення особистості за мовленням є аналіз почерку. Графологія – досліджує почерк з т.з. відображення в ньому індивідуально-психічних особливостей людини, що пише. Почеркознавча експертиза – це науковий аналіз індивідуальних особливостей почерку з метою ідентифікації текстів, надписів або з метою дослідження психічних станів, що відображаються в рукописному тексті. Почеркознавча експертиза дозволяє також встановити конкретних виконавців текстів, умов їх виконання, встановити їхні соціально-демографічні параметри (вік, стать тощо). Ця експертиза часто застосовується в криміналістиці.

Сучасний період розвитку співпадає з розвитком когнітивних наук. Когнітивний період розвитку психолінгвістики характерний поступовим відхиленням від суто лінгвістичної теорії та спробою визначити місце мови серед інших фундаментальних психічних процесів. Когнітивний підхід полягає в прагненні зрозуміти, яким чином людина розшифровує інформацію про дійсність та організує її, щоб приймати рішення або розв'язувати завдання. Вітчизняна психолінгвістика орієнтується сьогодні передусім на опис процесів перетворення змістової інформації – розглядаються процеси творення мовлення, його розуміння та інтерпретації.

Практична частина

1. Користуючись тлумачним словником української мови, випишіть визначення термінів: мова, мовлення, мовленнєва діяльність, мовна особистість, мовний вплив.

2. Зберіть фактичний матеріал мовлення (дітей чи дорослих) у стресових ситуаціях. Зробіть психолінгвістичний аналіз.

3. Виконайте вправу на концентрацію уваги під час мовленнєвого акту: візьміть коробку сірників і, рахуючи їх, водночас розповідайте якусь історію.

4. Спробуйте придумати та обґрунтуйте 3-4 мовленнєві ситуації, в яких не бажано використовувати пряму тактику мовленнєвого впливу.

5. Оперуючи терміном «критичний вік для засвоєння мовлення», опишіть умови за яких герой Кіплінга Мауглі міг би стати повноцінною людиною.

6. Чому неможливо поставити в лабораторних умовах експеримент, що ставився над « дикими дітьми» природою?

7. Підготуйте повідомлення на одну із тем:

«Чому мова обмежує усвідомлення світу?»;

«Мова та спілкування. Основні форми мовленнєвої діяльності»;

«Античні й середньовічні теорії виникнення мовленнєвої діяльності»;

«Гіпотези походження мови та мовлення».

ТЕМА 8 **ФУНКЦІЇ МОВИ В СУСПІЛЬСТВІ.** **СОЦІОЛІНГВІСТИКА ЯК НАУКА**

План

1. Мова і суспільство. Функції мови в суспільстві.
2. Соціолінгвістика як прикладна наука. Історія виникнення соціолінгвістики.
3. Основні методи соціолінгвістичних досліджень.
4. Актуальні питання й найважливіші поняття сучасної соціолінгвістики.
5. Основні типи мовних ситуацій.

Теоретична частина

Розуміння соціальної природи мови має визначальне значення а) для пізнання законів історичного розвитку, функціонування та взаємодії різних мов; б) для пізнання впливу суспільства та окремої людини на мову; в) для пізнання ролі мови в житті суспільства та індивіда; г) для пізнання ролі мови в розвитку людського суспільства на всіх етапах його існування.

У розвиткові й функціонуванні мови величезну роль відіграють соціальні фактори.

Соціальний фактор – це системно організована соціальна дія різної структури в певній сфері людської діяльності. Соціальний фактор у процесі мовленнєвої діяльності породжує та обумовлює

конкретний прояв соціальності мови. Різноманітність соціальних факторів викликає розмаїття конкретних проявів соціальності мови. Вплив соціальних факторів на мову простежується на всіх рівнях.

У.Стюарт виділив такі функції мови як засобу спілкування в суспільстві: офіційна ф-я; групова ф-я; ф-я широкої комунікації; освітня ф-я; літературна ф-я; релігійна ф-я; технічна ф-я.

У.Стюарт запропонував класифікацію мов за властивостями, що впливають на оцінку їх соціального статусу: 1) історична обумовленість мови (формування мови в процесі природного функціонування; сюди можна віднести і зв'язок з національною традицією); 2) стандартизація (наявність кодифікованих граматичних і лексичних норм); 3) життєздатність (існування досить великої кількості носіїв); 4) гомогенність (зв'язок лексикону і граматики мови з більш ранніми етапами її розвитку).

На підставі цих властивостей У. Стюарт розробив таку соціолінгвістичну типологію мов: стандартна мова (реалізуються всі якості, крім останньої); класична (всі якості, крім третьої); місцева (всі якості, крім другої); креольська (всі якості, крім другої й четвертої); піджин (тільки перша ознака).

Соціолінгвістика – це наукова дисципліна, що виникла й розвивається на перетині теоретичного мовознавства, соціології, соціальної психології та етнографії. Цей термін уперше застосував в 1952 р. Х. Каррі. Об'єктом вивчення соціолінгвістики є широкий комплекс проблем, пов'язаних із соціальною природою мови, тобто соціально зумовлене виникнення, розвиток і функціонування мови; соціальні функції мови; механізм впливу соціальних чинників на мову; роль, яку відіграє мова в суспільстві.

Соціолінгвістика – наука, що вивчає проблеми, пов'язані з соціальною природою мови, її суспільними функціями, механізмом впливу соціальних чинників на мову і роллю мови в житті суспільства.

Проблематика соціолінгвістики як науки: вплив соціальних чинників на функціонування мов; дослідити, як відображається вплив соціальних чинників у мовній структурі; дослідити процес взаємодії мов.

Методи соціолінгвістики:

Методи збирання матеріалу: метод безпосереднього спостереження – полягає в прослуховуванні мовлення в процесі його продукування або в записах; метод анкетування; метод

інтерв'ю – цілеспрямованого збирання даного матеріалу (різновид методу – збирання різного роду питальників); метод аналізу документальних джерел (рукописні, друковані, фонетичні засоби); експериментальний метод.

Методи соціолінгвістичного аналізу: метод статистичної обробки використовується для визначення кількісної характеристики і частотної характеристики для визначення різних мовних явищ; лінгвістичні методи.

Мовна ситуація – це сукупність форм існування мови або сукупність мов у їх територіально-соціальному взаємовідношенні та функціональній взаємодії в межах певних географічних регіонів або адміністративно-політичних утворень. Це поняття введене Ч.Фергюсоном. Поняття мовної ситуації характеризує мову в її зв'язку, по-перше, з іншими мовами даного ареалу; по-друге, з носіями даної мови та інших ареальних мов, а також їх уявленнями про статус і сферу застосування цих мов; сукупність умов, що характеризують визначені законом і насправді реалізовані правила мовної поведінки; використання державної мови у сфері державного управління, освіти та виховання, у силових структурах, сфері науки, техніки, культури, ЗМІ тощо.

Мовну ситуацію описують за кількісними, якісними й оцінними критеріями. До кількісних критеріїв належать: кількість мов у певній мовній ситуації; кількість мовців, що говорять певною мовою; кількість комунікативних сфер, які обслуговує кожна мова. До якісних критеріїв належать: характер мовних форм; різновиди однієї мови чи різні мови (одномовність чи багатомовність); структурно-генетичні відношення між мовами (споріднені і неспоріднені, морфологічний тип мови); функціональна рівнозначність – нерівнозначність мов; характер панівної мови (місцева чи іноземна).

Під оцінними критеріями розуміють внутрішню і зовнішню оцінку мов. Внутрішня оцінка – це оцінка споконвічними носіями мови її комунікативної придатності, естетичної престижності тощо, тобто ступінь прихильності мовців до рідної мови. Зовнішня оцінка – це характеристика названих параметрів мови носіями інших мов. На основі цих критеріїв будується типологія мовних ситуацій.

Усі мовні ситуації поділяють на прості (одномовні, ендоглосні) і складні (багатомовні, екзоглосні). У випадку ендоглосії мовець користується залежно від ситуації різними

варіантами однієї мови: то літературною мовою, то говіркою, то діалектом, аргю тощо, а при екзогlossenі різними мовами.

Типи мовних ситуацій: двомовність, білінгвізм, полілінгвізм; диглосія; гіперглосія; гіпоглосія.

Практична частина

1. Дайте характеристику соціолінгвістиці як науці.
2. Обґрунтуйте методологічну основу соціолінгвістика як навчальної дисципліни.
3. Проілюструйте реалізацію функцій мови в суспільстві.
4. У чому полягає суть поняття мовної ситуації.
5. Які критерії є визначальними для характеристики мовної ситуації?
6. Який зміст вкладаємо у поняття «мовна політика», «мовне будівництво»?
7. Розробіть анкету-питальник соціолінгвістичного дослідження з метою визначення соціального розшарування мовлення студентів Вашого факультету. Проведіть соціолінгвістичний експеримент у межах Вашої групи.
8. Схарактеризуйте мовну ситуацію в Миколаєві та визначте її характерні ознаки. З яких частин вона складається?
9. Підготуйте повідомлення за матеріалами однієї зі статей зі списку літератури:
 - Петренко О.Д., Ісаєв Е.Ш., Петренко Д.О. Мова чоловіків і жінок як одиниця соціолінгвістичного дослідження // Мовознавство. – 1999. – №1.
 - Радчук В.Д. Мова в Україні: стан, функції, перспективи // Мовознавство. – 2002. – №2-3.
 - Русанівський В.М. Соціолінгвістика і діалектологія // Мовознавство. – 2006. – №1.
 - Соціальні ролі та рольова поведінка людини // Абрамович С. Д., Чікарьова М.Ю. Мовленнєва комунікація. – К. : ДіЛа, 2004. – С.283-294.
 - Степанов Є.М. Монолінгвізм і полілінгвізм міста у минулому й сучасному // Мовознавство. – 2001. – №4. – С.20-28.

ТЕМА 9-10
ЕТНОЛІНГВІСТИКА ЯК НАУКА. СУЧАСНІ НАПРЯМИ
ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЇ

План

1. Етнолінгвістика як наука. Історія виникнення.
2. Етносоціальні функції мови.
3. Основні поняття етнолінгвістики.
4. Мовні картини світу.
5. Лінгвокультурологія.
6. Методи лінгвокультурології.

Теоретична частина

Мова, належачи до духовної культури, не може відмежовуватися від неї і не може не впливати на розуміння світу її носіями. Згідно з теорією лінгвістичної відносності Л. Уорфа та Е. Сепіра, структура національної мови визначає структуру мислення та спосіб пізнання зовнішнього світу.

Поняття мова і народ тісно пов'язані, саме мова об'єднує націю, народ і відрізняє його від інших. Таким чином, етнічний і мовний розподіл людей взаємопов'язані і зазвичай збігаються. Спільність мови, культури і самосвідомості є суттєвими ознаками нації. Цей зв'язок відчують письменники: для них мова є засобом вираження національних характеристик, менталітету, зображення самобутніх рис психології етносу.

При інтеркультурних контактах людина проходить ряд етапів: нульова фаза, вживання в культуру, адаптація, етап рівноваги, адаптація після повернення. Під час спілкування людини з представниками іншої культури частим є культурний шок як стан неприйняття чужої культури і лінгвістичний шок як стан здивування під час сприйняття елементів чужої мови, що можуть бути схожими на рідну мову.

Етнолінгвістика виникла на перетині мовознавства та етнографії (ethnos – плем'я, народ). Етнолінгвістика, на відміну від лінгвокультурології, звернена в минуле. На думку М. Толстого, О. Телії, основні завдання етнолінгвістики – реконструкції за даними мови культурних, народно-психологічних та міфологічних уявлень в їх діяхронічному вияві

Корені етнолінгвістики сягають В.Гумбольдта в Європі, в Америці – Е.Сепіра, Б.Уорфа, Ф.Боаса; в Росії велике значення мали роботи Д.Зеленіна, Є.Карського, О.Шахматова, О.Потебні,

О. Афанасьєва, А.Соболевського, О.Веселовського та ін. Саме етнолінгвістику В.Звегінцев схарактеризував як напрям, що зосередив свою увагу на вивченні зв'язків мови з культурою, народними звичаями, соціальною структурою суспільства й нації в цілому. Найбільш відомою є школа етнолінгвістики Н.Толстого. На його думку, мета етнолінгвістики – вияв народних стереотипів, розкриття фольклорної картини світу народу, етносу.

Етнос – мовна, традиційно-культурна спільність людей, пов'язаних спільними уявленнями про своє походження й історичну долю, спільністю мови, культури й психіки, самосвідомістю групової єдності. Етнічна своєрідність проявляється в усьому: в тому, як люди працюють, відпочивають, їдять, говорять тощо.

Етнічна самосвідомість – усвідомлення членами етносу своєї групової єдності й відмінності від інших аналогічних формувань. Це виражається в мові. Наприклад, велика кількість пестливих форм свідчить про такі риси українців, як доброта, емпатія, співпереживання, лагідність.

У структурі етнолінгвістики можна виділити два напрями: реконструкція етнічної території за мовою; створення етнолінгвістичної класифікації мов.

Етнолінгвістика – розділ прикладної лінгвістики, що вивчає зв'язок мови з життям народу, відбиття в мові фольклору та міфів матеріальної й духовної культури етносу (С.Єрмоленко); напрям у мовознавстві, що вивчає мову в її взаємодії з етнокультурними та етнопсихологічними чинниками (Л.Струганець); дисципліна, що вивчає мову крізь призму людської свідомості, менталітету, побутової та обрядової поведінки, міфологічних уявлень та міфологічної творчості (М. Толстой).

Увагу етнолінгвістів привертають питання взаємодії лінгвістичних та етнічних чинників у функціонуванні й розвитку мови. Етнолінгвістика за допомогою лінгвістичних методів вивчає план змісту культури, народної психології та міфології. Етнолінгвістиці як новітньому напрямку мовознавства не вистачає розробленої методології. Це є сьогодні актуальним питанням.

Етносоціальні функції мови. Кожна мова існує реально лише як мовленнєва діяльність членів певної етнічної спільноти. Можна визначити такі етносоціальні ф-ї мови, що відображають її завдання, роль і призначення в суспільному вжитку: *комунікативна*

– головна, універсальна, що забезпечує зв'язок між представниками як однієї етнічної групи, так і між різними етнічними спільнотами. Мова, що використовується в процесі спілкування, стає мертвою, а етнос, що втрачає свою мову, як правило, зникає чи прирікається на асиміляцію. Часто історичні тексти можуть передавати глибоку етногенетичну інформацію (повчання Володимира Мономаха, послання Шевченка « мертвим, і живим, і ненародженим...»); *номінативна і гносеологічна* – вони тісно пов'язані між собою, що знаходить вираз у формулі: «не назване – не пізнане»; через номінативні одиниці розкривається специфіка сприйняття та етнічного розуміння світу. Наприклад, у європейців для позначення поняття «сніг» зазвичай існує одна лексема, а в ескімосів їх декілька десятків. Якщо ж у мові існують прогалини у визначенні того чи іншого поняття, то це примушує використовувати для його означення іноетнічні поняття та номінації, а тому – сприймати і розуміти світ чужими очима, що порушує цілісність духовної етнокультури; *культуротворча та етнозберігаюча* функції: їх можна передати словами «Мова творить народ, а народ мову». Мова – це джерело і засіб творення культури народу; *ідентифікуюча* – одна з найважливіших етнічних ф-й мови, що забезпечує вираження етнонаціональної приналежності особи, домінує й одночасно ідентифікує приналежну до народу особу. Однак не можна повністю ототожнювати мовну ознаку з етнічною ідентифікацією, зокрема й з українськістю, оскільки людина з різних обставин може й не володіти рідною мовою, але при цьому само ідентифікуватися як українець; *інтегративна ф-я* – сприяє консолідації етносу; *дезінтегративна* – має як позитивний, так і негативний вплив на етнокультурний розвиток: нерозуміння одним народом мови іншого народу може перешкоджати контактам між ними, а з іншого боку мова виступає одним із головних захисних бар'єрів, що стримує змішування етносів.

Основні поняття етнолінгвістики.

Рідна мова – це мова пращурів, мова нації, що пов'язує людину з минулим, сучасним і майбутнім свого народу та його культурним надбанням. Поняття «рідна мова» розуміється ширше, ніж просто засіб комунікації. Багато хто вважає, що рідною є та мова, якою дитина вимовила перші слова, навчилася говорити.

Національна мова – засіб усного і писемного спілкування нації, її єдиний літературний варіант.

Державна мова – закріплена традицією або законодавством мова, вживання якої обов'язкове в державних установах, адміністративних органах та організаціях, у закладах освіти, культури, науки, засобах масової інформації. Державною мовою буває переважно мова корінного населення країни. Державний статус мови є одним із найвищих виявів самоутвердження нації, що законодавчо забезпечує її вживання в усіх сферах суспільного життя.

Мовні картини світу.

Поняття картини світу будується на вивченні уявлень людини про світ. Вона може бути представлена за допомогою просторових, кількісних, етичних та ін. параметрів. На її формування впливають традиції, мова, природа, виховання, навчання та ін. соціальні чинники. Термін «картина світу» було введено у фізиці наприкінці 19-поч. 20ст. Згодом це поняття отримує загальнофілософський статус та перетворюється в універсальну категорію. Картина світу складається із концептів та зв'язків між ними, тому її ще називають концептуальною картиною світу.

Концепт – це глобальна мисленнева одиниця, що являє собою елемент знання. За змістом концепти поділяються на *уявлення* (мисленневих малюнок) (яблуко, груша, спека, кислий тощо), *схеми* (н., схематичний образ людини, дерева), *поняття* (квадрат – прямокутник з різними боками), *фрейм* (магазин, стадіон, лікарня), *сценарії* (поїздка до іншого міста, відвідування театру, екскурсія, бійка); *гештальт* (школа, кохання).

Сукупність концептів складає *концептосферу*. *Національна концептосфера* – це сукупність категоризованих, оброблених, стандартизованих концептів у свідомості народу. Більшість концептосфер різних етносів майже співпадає, що забезпечує можливість перекладу. Однак є й інші випадки: в японській мові є слово, що позначає блиск місяця на поверхні води.

Проблему «мовного світосприймання» як лінгвістичної категорії сформульовано ще на початку ХІХ ст. В.Гумбольдтом («внутрішня форма мови»). У ХХ ст. вивчення мовної картини світу було пов'язано з етнолінгвістикою, лінгвістичною філософією. У кінці ХХ ст. питаннями МКС займалися С. Васильєв, Г. Брутян, Г. Колшанський, Н. Сукаленко, М. Блек, Д. Хаймс та ін. Сьогодні вона розглядається як багатогранний ментальний феномен, що зв'язує мову з мисленням, з навколишнім світом, з культурно-

етнічними реаліями та змістом найскладніших абстрактних понять, що функціонують у мові.

Мовна картина світу – спосіб відбиття реальності у свідомості людини, що полягає у сприйнятті цієї реальності крізь призму мовних та культурно-національних особливостей, притаманних певному мовному колективу; інтерпретація навколишнього світу за національними концептуально-структурними канонами (Ірен Штерн). Мовна картина світу (МКС) не стоїть поряд із спеціальними картинами світу (хімічною, фізичною тощо), вона їх випереджає й формує, оскільки мова є засобом пізнання світу. МКС формує тип ставлення людини до світу (природи, тварин, до себе як елемента світу), визначає норми поведінки людини. Кожна природна мова відображає певний спосіб сприйняття й організації світу. Значення, що в ньому виражаються, складають єдину систему поглядів, своєрідну колективну філософію, що нав'язується в якості обов'язкової для усіх носіїв мови. Формується світ людей, що говорять однією мовою, тобто МКС як сукупність знань про світ, відтворених у лексиці, фразеології, граматиці тощо. Таким чином, роль мови полягає не тільки в передачі інформації, а й у внутрішній організації того, що підлягає повідомленню, визначає зміст повідомлення.

Лінгвокультурологія – це галузь лінгвістики, що виникла на стику лінгвістики й культурології й досліджує прояви культури народу, що відображаються й закріплюються в мові.

З лінгвокультурологією тісно пов'язана етнолінгвістика й психолінгвістика, навіть так тісно, що В. Телія розглядає її як розділ етнолінгвістики, що досліджує лише синхронну взаємодію мови й культури: досліджує живі комунікативні процеси і зв'язок використовуваних у них мовних висловів з синхроннодіючим менталітетом народу. Але це не так. Якщо етнолінгвістика оперує переважно історично значимими даними й прагне в сучасному матеріалі виявити історичні факти того чи іншого етносу, соціолінгвістика розглядає виключно дані сьогодення, то лінгвокультурологія досліджує як історичні факти, так і сучасні мовні факти крізь призму духовної культури. Цієї т.з. дотримуються не всі вчені.

Напрями сучасної лінгвокультурології: лінгвокультурологія окремої соціальної групи, етносу в певний період, тобто дослідження конкретної лінгвокультурологічної ситуації;

діахронічна лінгвокультурологія; порівняльна лінгвокультурологія (вивчення різних, але взаємопов'язаних етносів); зіставна лінгвокультурологія.

Завдання лінгвокультурології полягають у вирішенні питань: визначити, як культура бере участь в утворенні мовних концептів; з'ясувати, до якої частини значення мовного знака прикріплюються «культурні смисли»; з'ясувати, чи усвідомлюються ці смисли мовцем і слухачем і як вони впливають на мовленнєві стратегії; дослідити, чи існує в реальності культурно-мовна компетенція носія мови, на підставі якої втілюються в текстах і розпізнаються носіями мови культурні змісти; яка концептосфера (сукупність основних концептів даної культури), а також дискурси культури; культурна семантика даних мовних знаків, що формується на основі взаємодії мови й культури; як систематизувати основні поняття лінгвокультурології, тобто створити понятійний апарат.

Методи лінгвокультурології – це сукупність аналітичних прийомів, операцій і процедур, що застосовуються під час аналізу взаємозв'язку мови і культури. Застосовуються методи контент-аналізу, фреймовий аналіз, нарративний аналіз, методи польової етнографії (опис, класифікація тощо), відкриті інтерв'ю, метод лінгвістичної реконструкції культури.

Отже, проблеми взаємозв'язку мови, культури, етносу є міждисциплінарними, вирішення яких можливе тільки зусиллями кількох наук – від філософії й соціології до етнолінгвістики й лінгвокультурології. Мова тісно пов'язана з культурою: вона виростає з неї, розвивається в ній й виражає її.

Практична частина

1. Визначте, як диференціюються різні картини світу: наукова, мовна, поетична, релігійна. Наведіть фрагмент релігійної картини світу. Які концепти складають її ядро?

2. Як ви розумієте термін “національний стереотип”? Наведіть приклади.

3. У чому різниця між концептуальною й мовною картинами світу? Схарактеризуйте основні елементи, що складають мовну картину світу українців.

4. Назвіть декілька прізвищ, що відомі вам (прізвиська друзів, однокласників, політичних діячів). До якого типу культури належить це явище?

5. Наведіть по 5 фразеологізмів з концептами «голова» і «ноги». Чим можна пояснити різко протилежну оцінку цих фразеологічних одиниць? Яку інформацію про національну картину світу українців вони несуть?

6. Проаналізуйте подані фразеологізми російської та української мов, що вони означають? Які специфічні риси національної культури російського та українського народів у них відображені?

Смех без причини – признак дурачины, жить на хлебах у когось, волчья хватка, принимать близко к сердцу, посыпать голову пеплом.

Чистої води, у вогонь і воду, ділити хліб-сіль, діставати зорі, мишача душа, як мед, то й ложкою, працювати як бджілка.

7. Дослідіть, як представлений концепт «праця» в українській та російській культурі (на матеріалі фразеології, фольклору, художніх творів тощо). Які висновки про особливості світосприйняття українців та росіян, їх ставлення до праці можна зробити? Аргументуйте їх прикладами.

ТЕМА 11

ПОЛІТИЧНА ЛІНГВІСТИКА В КОНТЕКСТІ ПРИКЛАДНОГО МОВОЗНАВСТВА

План

1. Проблема взаємодії мови та влади в державі. Політична комунікація.

2. Історія виникнення політичної лінгвістики.

3. Політична лінгвістика як наукова дисципліна. Завдання та напрями ПЛ.

4. Основні проблеми політичної лінгвістики.

5. Жанри політичного мовлення.

6. Методи політичної лінгвістики.

7. Технології та засоби політичного мовлення.

8. Дискурсивні характеристики політичної комунікації.

Теоретична частина

Термін комунікація походить від лат. *communis*, що означає *роблю привселюдним, зв'язуюся, спілкуюся*. Сучасні фахівці називають комунікацією колективну діяльність із кодування, передачі та сприйняття інформації. У процесі комунікації беруть участь дві сторони: адресант та адресат. Основним способом

передачі політичної інформації є вербальний спосіб, тобто із застосуванням мови, однак застосовуються й невербальні засоби передачі політичної інформації (зображення, символи, міміка, жести, пози тощо).

Політична комунікація – це мовленнєва діяльність, орієнтована на пропаганду певних ідей, емоційний вплив на громадян країни та спонукання їх до політичних дій, формування суспільної згоди, прийняття та обґрунтування соціально-політичних рішень в умовах великої кількості поглядів у суспільстві (А. Чудінов). Політична комунікація здійснює вплив на розповсюдження та застосування влади завдяки тому, що вона є засобом впливу на свідомість людей, що приймають політичні рішення. Політична комунікація не лише передає інформацію, а й змінює ту політичну картину світу, що існує в свідомості людини.

Головна функція політичної комунікації – боротьба за політичну владу, що ґрунтується на застосуванні комунікативної діяльності: політична комунікація покликана здійснювати прямий або непрямий вплив на розподіл влади (шляхом виборів, призначень, формування суспільної думки тощо) та її застосування (ухвала законів, видання наказів, постанов тощо). Політична комунікація відображає політичну реальність, змінюється разом з нею та бере участь у її перетворенні.

Продуктом політичної комунікації є *політичні тексти*. Змістовою їх ознакою є відображення діяльності партій, громадських організацій, інститутів державної влади тощо. Цільова ознака політичного тексту – це спрямованість його на вплив на політичну ситуацію з допомогою пропаганди певних ідей, емоційного впливу на громадян країни та спонукання їх до політичних дій. В багатьох політичних текстах наявний виклад фактів та думок, однак така інформація має бути ще одним аргументом для переконання адресата і в результаті впливати на його політичну позицію.

Важливим у політичній комунікації є поняття контексту. *Контекст* – це фрагмент тексту, що включає обрану для аналізу одиницю (н, слово) та достатній для визначення значення цієї одиниці в даному тексті. В одних випадках для розуміння змісту достатньо одного речення, в інших необхідно враховувати значно більший фрагмент тексту або й весь текст. Тому розрізняють вузький та широкий контекст.

У лінгвістиці мовлення – це процес застосування мови, результатом якого є створення тексту. Відповідно *політичне мовлення* – це застосування мови в процесі створення політичного тексту.

Політична лінгвістика почала розроблятися наприкінці 50-х років ХХ ст. у ФРН у зв'язку з вивченням мови націонал-соціалізму. У 80-ті рр. функція мови як засобу маніпуляції свідомістю та здійснення соціальної влади стала об'єктом досліджень американських і західноєвропейських лінгвістів (П. Серіо, Р. Мідоу, Д. Болінджер, Р. Блакар, Х. Вайнрих, Р. Водак та ін.).

У колишніх країнах СРСР проблематика ПЛ почала розроблятися лише в 90-ті роки ХХ-го ст. У пострадянських країнах спершу дослідження в цій галузі велися під кутом зору вивчення тоталітарної мови радянської епохи, що характеризувалася гаслами, ритуалізованістю, імітацією свята, а згодом – теоретичного обґрунтування мовних особливостей організації політичного дискурсу, політичної комунікації в її різних аспектах. Починаючи з 1998 р. в Росії виходить серія збірників «Политический дискурс в России». У 2006р. вийшли друком і перші підручники з політичної лінгвістики, авторами яких є російські мовознавці В. Козловський, О. Романов, А. Чудінов, А. Баранов. Український політичний дискурс останніх років розробляється представниками української діаспори в Канаді та США. Питання проблематики політичної лінгвістики, її методів, жанрів політичної комунікації у вітчизняній науці розглядають у своїх працях Н. Кондратенко, Л. Масенко, Л. Нагорна, О. Селіванова, окремі проблеми ПЛ порушуються на сторінках періодичних видань (В. Радчук, О. Тараненко, Г. Черненко та ін.).

Отже, представлений огляд ілюструє, що політична лінгвістика як у пострадянських країнах, зокрема в Україні та Росії, так і за її межами за кілька десятиліть свого існування досягла значних успіхів. Характерними рисами сучасного стану цієї науки в Україні є її методологічне зближення із зарубіжними дослідженнями та істотне розширення сфери наукових пошуків.

Місце політичної лінгвістики в науці на сьогодні не є остаточно визначеним. Російські дослідники А. Чудінов, А. Баранов, В. Козловський розглядають ПЛ як самостійну прикладну лінгвістичну дисципліну. Так, російський дослідник

А. Чудінов вважає, що політична лінгвістика – це науковий напрям, що має велику практичну значимість, для якого характерні такі риси сучасного мовознавства як мультідисциплінарність (застосування методологій різних наук), антропоцентризм (людина, мовна особистість є центром усіх сучасних мовних досліджень, зокрема і в галузі політичної лінгвістики), експансіонізм (тенденція до розширення сфери лінгвістичних пошуків), функціоналізм (вивчення мови в дії, в дискурсі, у процесі реалізації своїх функцій), експланаторність (прагнення не лише описати мовні факти, а й дати їм пояснення).

Вітчизняний науковець О. Селіванова називає ПЛ новою галуззю мовознавства, однак розглядає її в межах розділу «Соціолінгвістика». На думку дослідниці, політична лінгвістика – це «нова галузь мовознавства, спрямована на дослідження мовних засобів політичної сфери спілкування, політичної комунікації й маніпулювання; взаємодії мови, ідеології та влади. Політична лінгвістика є міждисциплінарною галуззю, що інтегрує теоретичний потенціал теорії мовної комунікації, лінгвоконцептології, дискурсології, лінгвістики тексту, соціолінгвістики з доробком політології, філософії, риторики, наратології тощо».

У визначенні змісту поняття політична лінгвістика, окресленні її об'єкта, предмета, завдань і напрямів також немає однастайності серед учених. Під *предметом* політичної лінгвістики розглядаємо політичну комунікацію, політичний дискурс.

Головна *мета ПЛ* – дослідження різноманітних взаємозв'язків між мовою, мисленням, комунікацією, суб'єктами політичної діяльності та політичним станом суспільства, що створює умови для вироблення оптимальних стратегій і тактик політичної діяльності.

Спробу виділити *напрями* політичної лінгвістики здійснила О.Селіванова: дескриптивний напрям, пов'язаний із вивченням мовної поведінки політиків (мовних засобів, риторичних прийомів, побудови аргументації й маніпуляції тощо) і змісту політичних текстів шляхом контент-аналізу та когнітивного картування. Представником даного напрямку є О.Шейгал; критичний напрям, що виник у межах критичного дискурс-аналізу – теорії й методики емпіричного дослідження відношень між дискурсом і соціальним та культурним станом суспільства, а також взаємної детермінованості

їхнього розвитку. Представниками цього напрямку в політичній лінгвістиці є Р.Водак, К.Кендлін, Т. Ван Дейк та ін.; когнітивний напрям, спрямований на 1) моделювання структур свідомості учасників політичної комунікації; 2) аналіз ключових концептів політичного дискурсу, політичних метафор і їхніх концептуальних зон; стереотипів мовленнєвої поведінки; 3) встановлення ментальних моделей, зумовлених ідеологією влади; 4) вивчення впливу боротьби дискурсів і ідеологій на мову тощо. Цей напрям представлений працями А. Баранова, Ю. Караулова, Л. Синельникової та ін.

У сучасній політичній лінгвістиці дослідження проводяться в різних напрямках. Розглянемо основні *проблеми* ПЛ: дослідження загальних теоретичних питань, теоретичних основ політичної комунікації (визначення специфіки політичної комунікації, її відмінностей від комунікації в інших галузях; аналіз конкретних мовних одиниць в межах політичних текстів); дослідження радянської політичної мови – вивчення мовлення пострадянської доби. Більшість учених (А.Чудінов, А.Баранов та ін.) наголошують на тому, що в політичній мові радянської доби існувала певна двомовність, диглосія, тобто вживалося кілька т.з. «діалектів» російської мови – офіційний, дисидентський, побутовий, таємний тощо; дослідження окремих рівнів політичної мови (дослідження, спрямовані на вивчення рівнів політичної мови – фонетики, лексики тощо. Найбільш вивченими сьогодні є лексичні й стилістичні особливості політичної мови; дослідження проблеми жанрів політичного мовлення (наприклад, промови, гасла, листівки, програми, газетні статті, виступи на мітингах, парламентська полеміка тощо; проблеми ідіостилю окремих політиків, політичних партій і напрямів (так, сучасні дослідження засвідчують, що політичні екстремісти (як праві, так і ліві) більш схильні до вживання метафоричних образів; дискурсивне дослідження комунікативних ролей, стратегій, тактик і прийомів політичної комунікації, особливостей будови і застосування мовних засобів у політичних текстах; зіставні дослідження політичної комунікації в різних країнах і на різних етапах розвитку суспільства (наприклад, зіставлення політичної комунікації в Україні за часів СРСР і за років незалежності); розгляд окремих політичних концептів у межах мови і національної культури (наприклад, дослідження концепту *демократія*).

Жанри політичного мовлення. Кожній комунікативній ситуації в політичному мовленні відповідають свої жанри. Розрізняють політичні жанри усного мовлення (доповідь, бесіда, дебати, інтерв'ю тощо) та жанри писемного мовлення (програма, листівка, газетна стаття, лист політичному лідерові тощо).

Залежно від *функції* розрізняють ритуальні жанри (інагураційне звернення, вітальне слово тощо), орієнтаційні жанри (доповіді, накази, договори, згоди тощо), агональні жанри (гасло, листівка, виступи на мітингах тощо) та інформаційні жанри (газетна інформація, звернення громадян до політиків та в ЗМІ).

За обсягом інформації серед жанрів політичного мовлення розрізняють малі (гасло, салоган, речевка), середні (виступ на мітингу або в парламенті, листівка, газетна стаття тощо), великі (партійна програма, політична доповідь, книга тощо).

За метою в політичній комунікації розрізняють інформативні, оцінні та імперативні жанри. Прикладом переважно інформативного жанру є автобіографічні книги політичних лідерів. Прикладом імперативності є гасла, слогани – фрази, що в короткій та яскравій формі передають основну ідею, актуальну задачу або вимогу.

Прикладний аспект політичної лінгвістики пов'язаний з вивченням політичного мислення політиків за мовними даними та моніторингом стану суспільної свідомості за текстами ЗМІ. Для цього були розроблені спеціальні методики – метод контент-аналізу й метод когнітивного картування. Досить докладно ці методики описав О.Баранов.

Дискурсивними характеристиками політичної комунікації є: **авторство** політичного тексту: в політичній комунікації розрізняють: **власне авторські тексти**: тексти без формального автора; тексти із зміщеним автором (Н., у книзі, що містить відповіді президента на важливі питання можуть бути вказані автори, що займалися їх збиранням та оформленням. Це дає змогу Президенту уникнути відповідальності за зміст книги, оскільки в авторах він не зазначений); **адресність політичного тексту**: залежно від умов розрізняють безпосереднє звернення до адресата та комунікацію із застосуванням ЗМІ; **стратегія і тактика ПК**: стратегію обирають залежно від поставленої мети та ситуації. **Комунікативна тактика** – це конкретні способи реалізації

стратегій. Для реалізації однієї стратегії можна застосовувати різні тактики.

Практична частина

1. Яка мета політичного мовлення?
2. Які особливості має політична комунікація?
3. Що спільного й відмінного мають поняття «мовна політика» й «мовне будівництво?»
4. Назвіть жанри політичного мовлення.
5. Хто є автором політичного тексту?
6. Що розуміють під текстом у політичній комунікації?
7. Які засоби виразності застосовуються в політичних текстах?
8. Складіть перелік можливих значень наступних концептуальних змінних: «правда-брехня», «справедливість», «конфлікт», «війна», «сім'я»; «сімейні стосунки», «права людини», «матеріальна вигода».

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Баранов А.В. Введение в прикладную лингвистику. / А.В. Баранов. – М. : Молодая гвардия, 2003. – 236с.
2. Волошин В.Г. Комп'ютерна лінгвістика : Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. / В.Г. Волошин. – Суми : Університетська книга, 2004. – 382 с.
3. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства. / Ю.О. Карпенко. – Одеса : Астропринт, 1991. – 321с.
4. Кочерган М.П. Загальне мовознавство. / М.П.Кочерган. – К. : Академія, 2003. – с.7-22, 355-405.
5. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. / О.О. Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2006. –543с.

ЗАГАЛЬНА ТА ПРИКЛАДНА ФОНЕТИКА

ТЕМА 1

ЗАГАЛЬНА ТА ПРИКЛАДНА ФОНЕТИКА ЯК РОЗДІЛИ МОВОЗНАВСТВА

План

1. Поняття фонетики. Завдання фонетики.
2. Розділи фонетики.
3. Історія вивчення фонетики.
4. Аспекти фонетичних досліджень.
5. Зв'язок фонетики з іншими науками.

Теоретична частина

Термін **фонетика** (від грец. *phone* – звук, голос; *phoneticos* – звуковий, голосовий) має два значення: 1) звукова будова мови і 2) розділ лінгвістики, що вивчає звуковий бік мовної комунікації.

Основні **завдання фонетики**: вивчення фонетичної будови мов загалом і кожної мови окремо; дослідження звукових змін у процесі розвитку тієї чи іншої мови; аналіз звукової структури (наголос, інтонація, склад); класифікація звуків; способи функціонування звуків у мовленнєвому потоці.

У залежності від завдань, що ставляться при дослідженні звукової системи мови, фонетика поділяється на декілька розділів.

Фонетичні описи мов традиційно поділяють на загальні (універсальні) й часткові (на базі конкретних мов).

Звукова система кожної мови становить єдність, елементи якої пов'язані між собою і функціонують за певними законами. Звукові закони можуть бути спільними для багатьох мов або специфічними для кожної конкретної мови.

Виділяють **загальну і часткову (конкретну) фонетику**.

Загальна фонетика вивчає загальні закономірності творення звуків, виходячи з можливостей мовленнєвого апарату людини, а також аналізує акустичні особливості звукових одиниць, їх спектральні характеристики, закономірності сполучень звуків і вплив одних звуків на інші, склад, його структуру, закони поєднання звуків в склади й чинники, обумовлюючі словоподіл; фонетичну організацію слова: наголос, інтонацію (висоту основного тону голосу, силу, тривалість, темп, паузи н тембр). Будуються універсальні класифікації звуків мови (голосних і приголосних), що засновано частково на артикуляціях, частково на

акустичних ознаках, а також класифікацію за диференціальними ознаками.

Конкретна фонетика досліджує всі вказані проблеми стосовно конкретної мови або групи мов. В конкретній фонетиці фонетичний і фонологічний аспекти є єдиним цілим, оскільки всі звукові одиниці виділяються опосередковано через смислові одиниці мови.

Конкретна фонетика може бути синхронною та діахронною.

Синхронна (описова) фонетика аналізує звукову систему мови на визначеному етапі її розвитку, насамперед на сучасному, з погляду закономірностей їх уживання, звукових чергувань, наголошування та інших особливостей.

Діахронна (історична) фонетика досліджує еволюцію звукового ладу певної мови або групи мов, базуючись на свідченнях писемних пам'яток, на даних діалектів, використовуючи метод реконструкції тощо.

Синхронна фонетика поділяється на сегментну і суперсегментну.

Сегментна фонетика вивчає лінійні або сегментні звукові одиниці – звуки і склади, що йдуть один за одним (сегмент за сегментом) у мовленнєвому потоці.

Суперсегментна фонетика аналізує нелінійні або суперсегментні звукові одиниці – наголос та інтонацію, що не можна вимовити ізольовано, як звуки й склади. Вони ніби нашаровуються на звукові послідовності.

Функціональна фонетика вивчає функції звукових елементів у процесі комунікації (спілкування), їх здатність диференціювати смислові одиниці, встановлює систему основних значущих одиниць (фонем) і подає їх класифікацію.

Зіставна фонетика виявляє та характеризує спільне й відмінне у звукових системах двох чи більше мов.

Типологічна фонетика досліджує спільні та відмінні фонетичні властивості мов, різних за генетичним походженням.

Експериментальна фонетика аналізує звуки мови за допомогою точних приладів й апаратів.

Прикладна фонетика складає алгоритми цифрової обробки мовленнєвих сигналів, вивчає акустико-фонетичний рівень автоматичного розпізнавання та розуміння суцільного мовлення. Фонетика має прикладне значення в різних галузях: для створення

алфавітів для безписемних мов, для удосконалення письма (графіки й орфографії), навчання правильній вимові, особливо нерідною мовою, для діагностики виправлення недоліків мови (логопедія (виправлення недоліків мовлення) і сурдопедагогіка (навчання розуміння звукової мови глухонімими)). Дані фонетики використовуються для перевірки засобів зв'язку і для підвищення їх ефективності, а також для автоматичного розпізнавання мови (навчити машину розпізнавати подану голосом інформацію).

Початок вивчення механізму утворення звуків мовлення належить до XVII ст. Воно було викликано потребами навчання глухонімих (роботи Х. Бонета, Дж. Уїлліса, І. Аммана). У кінці XVIII ст. Х. Краценштейн поклав початок акустичної теорії голосних, яка була розвинута в сер. XIX ст. Л. Гельмгольцем. До сер. XIX ст. дослідження в галузі анатомії та фізіології утворення звуків були узагальнені в працях Е. Брюкке. З лінгвістичного погляду вчення про звукову сторону мови у всіх його розділах було вперше представлено в роботі Е. Зиверса «Grundziige der Lautphysiologie». Важливу роль в розвитку фонетики зіграли праці Г. Суїта, О. Есперсена, О. Грамона та ін.; в Росії – І. Бодуэна де Куртене, а також його учнів – В. Богородицького і Л. Щерби, якими було встановлено початок теорії фонем (фонології). Велике значення мали роботи А. Томсона. В сучасному мовознавстві широко розробляються проблеми загальної і конкретної фонетики (роботи Р. Аванесова, Л. Зіндера, М. Матусевич, А. Реформатського, Н. Тоцької та ін.).

Артикуляційний аспект передбачає дослідження мовленнєвого апарату, що безпосередньо бере участь у звукоутворенні. Усі органи мовленнєвого апарату складаються з трьох частин: апарат дихання, апарат фонації, апарат артикуляції. Робота мовних органів, спрямована на утворення будь-якого звука мови, називається артикуляцією.

Перцептивний аспект, або сприймальний, вивчає звуки з погляду сприйняття і розуміння мовного сигналу.

Акустичний аспект здійснює вивчення звуків з погляду їх звучання, тобто як явища акустично-фізичного. За основу беруться найважливіші типи звукових коливань за їх інтенсивністю, гучністю, висотою. У фізичному аспекті кожному звукові людської мови властиві такі п'ять ознак: висота, сила, довгота, чистота,

тембр. З погляду названих аспектів вивчається матеріальна природа звуків.

Функціональний аспект має на увазі вивчення ролі звукової сторони мови з погляду її смислових функцій, здатності диференціювати слова і форми.

Фонетика пов'язана з такими нелінгвістичними дисциплінами, як анатомія і фізіологія, фізика (акустика мовлення), психологія, оскільки мовна діяльність є частиною психічної діяльності людини.

На відміну від нелінгвістичних дисциплін фонетика розглядає звукові явища як елементи мовної системи, що служать для втілення слів і речень у матеріальну звукову форму, без чого спілкування неможливе. Відповідно до того, що звукову сторону мови можна розглядати в акустико-артикуляторному і функціонально-мовному аспектах, у фонетиці розрізняють власне фонетику і фонологію. Розподіл їх на два самостійних розділи мовознавства вважається неправомірним.

Кожен аспект має свої методи досліджень.

У фонетиці широко застосовуються експериментальні (інструментальні) методи: артикуляційні (палатографія, тензопалатографія, рентгенографія та ін.) та акустичні (осцилографія, спектрографія та ін.) У фонетиці застосовуються, крім того, різні методи вивчення сприйняття тих або інших звукових явищ носіями мови, що особливо важливо для фонологічного тлумачення цих явищ. В 80-і рр. ХХ ст. у фонетиці почали використовувати ЕОМ.

Практична частина

1. Знайдіть та запишіть прізвища мовознавців (вітчизняних та зарубіжних), які досліджують питання загальної фонетики.
2. Які дослідники (вітчизняні та зарубіжні) займаються вивченням проблем прикладної фонетики? Запишіть їхні прізвища.
3. Поміркуйте над питанням: як знання з фонетики знаходять застосування в межах інших наук: 1) логопедії; 2) сурдопедагогіки; 3) криміналістики; 4) психології; 5) соціології?

ТЕМА 2

АНАТОМО-ФІЗІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ФОНЕТИКИ. ГОЛОСНІ ЗВУКИ

План

1. Мовленнєвий апарат людини.

2. Артикуляція. Фази артикуляції.
3. Різниця між голосними та приголосними звуками.
4. Артикуляційна характеристика голосних звуків. Загальні класифікації голосних звуків.

Теоретична частина

Артикуляція – робота органів мовлення, тобто сукупність їх рухів при вимові певного звука.

В артикуляції розрізняють три фази – екскурсію, кульмінацію і рекурсію.

Екскурсія (приступ) – початковий рух органів мовлення, підготовка органів мовлення до вимови звука. Так, перш ніж вимовити звук [б], потрібно зімкнути губи, щоб потім видихуване повітря їх розімкнуло.

Кульмінація (витримка) – положення органів мовлення в момент вимовляння звуків.

Рекурсія (відступ) – повернення органів мовлення у вихідне положення.

Артикуляція у кожній мові має свої особливості.

Артикуляційна база – сукупність артикуляційних навичок, характерних для певної мови. Артикуляційна база рідної мови часто перешкоджає людині оволодіти вимовою звуків іншої мови, що виявляється в акценті.

Із погляду артикуляції всі звуки мовленнєвого потоку поділяються на **голосні** та **приголосні**. Найбільш спільною ознакою для різних мов стосовно різниці між голосними і приголосними звуками є та роль, яку вони відіграють у складотворенні. Голосні звуки є ядром вершинного складу, а приголосні – це супутній елемент, що сам складу не утворює. Навіть якщо і є мови, в яких склад можуть утворювати приголосні (німецькі діалекти, чеська мова), все одно вони не можуть бути вершиною складу порівняно з голосними.

Із фізіологічного боку, голосні і приголосні звуки розрізняються наявністю або відсутністю у мовленнєвому апараті перешкоди для проходження струменя повітря з легенів. Перша ознака (наявність перешкоди) притаманна утворенню приголосних, друга (відсутність перешкоди) – голосних.

Крім того, приголосні звуки утворюються лише в якійсь одній частині артикуляційного апарату, де саме і виникає перешкода у вимові звуків, спричиняючи шумовий ефект. Тобто приголосні

звуки характеризуються локалізованою артикуляцією, або визначеним фокусом творення.

При утворенні голосних звуків, навпаки, спостерігається розмита напруженість всього мовленнєвого апарату, тому голосні звуки характеризуються нелокалізованою артикуляцією, тобто відсутністю визначеного фокуса творення.

Із артикуляційного боку, всі голосні звуки класифікуються за ступенем просування язика вперед або назад (тобто по горизонталі) при їх утворенні. За цими ознаками голосні звуки поділяються на голосні **переднього, середнього та заднього** рядів і **низького, середнього та високого** піднесення; за участю губ – на **лабіалізовані та нелабіалізовані**.

За положенням м'якого піднебіння при артикуляції голосні поділяються на **ротові і носові**. При творенні носових м'яке піднебіння опущене і повітря проходить у ніс. Носові голосні є у польській (*będe* – *буду*), французькій (*pain* [pɛ̃] – *хліб*), португальській (*bom* [bõ] – *добрий*) та ін. мовах. Особливо багато носових голосних у мові гінді, де кожному чистому голосному відповідає носовий: *a* – *ã*, *o* – *õ*, *i* – *î* та ін.

Залежно від ступеня розкриття рота розрізняються відкриті та закриті голосні. При вимові закритих голосних м'язи більш напружені: у французькій мові [E] відкритий і [e] закритий, у німецькій – *o* відкритий і *ɔ* закритий (*Sohn* [zo:n] – *син*, *Stock* [stɔk] – *палка*).

За тривалістю звучання розрізняють довгі й короткі голосні: в англійській *i*, *i:* (*rich* [ritʃ] – *багатий*, *reach* [ri:tʃ] – *досягати*) та в німецькій *e*, *e:* (*Bett* – *ліжка*, *Beet* – *клуба*).

Система голосних називається **вокалізмом**.

Практична частина

1. Поясніть різницю в артикуляції українських і російських голосних звуків на прикладах слів: *колектив* – *коллектив*; *сніг* – *снег*, *договір* – *договор*, *дзвонять* – *звонят*.

2. Поясніть, чому в будь-якій мові світу голосних верхнього підняття більше (або, у всякому разі, не менше), ніж голосних нижнього підняття.

3. Лікар-терапевт, оглядаючи хворого, говорить йому: «Відкрийте рот». І додає потім: «Скажіть *a-a*». Навіщо це додаткове прохання? І чому саме *a-a-a*, а не *и-и-и*, *у-у-у* і т.п.? (Спостерігайте у дзеркалі за положенням язика й увули).

4. Порівняйте артикуляційні класифікації голосних звуків у російській та українській мовах. Знайдіть спільне та відмінне.

5. Порівняйте артикуляційну характеристику голосних звуків російської та іншої (за вибором) мов.

ТЕМА 3 **АНАТОМО-ФІЗІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ФОНЕТИКИ.** **ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ**

План

1. Класифікація приголосних звуків.
2. Приголосні за місцем творення.
3. Приголосні за способом творення.
4. Приголосні за додатковою артикуляцією.

Теоретична частина

Із анатомо-фізіологічного погляду, приголосні класифікують за місцем творення і способом творення.

За **місцем творення** розрізняють губні (лабіальні), язикові, язичкові (увулярні), глоткові (фарингальні) і гортанні (ларингальні) приголосні.

Губні приголосні членуються на дві підгрупи:

1) **губно-губні**, або білабіальні [б], [п], [м], англ. [w] (нижня губа змикається з верхньою);

2) **губно-зубні**, або лабіо-дентальні, наприклад, [ф] і [в] (нижня губа змикається з верхніми зубами).

Язикові приголосні поділяються на:

1) **передньоязикові** ([д], [т], [ж], [ш], [з], [с], [р], [л], [н], [ц], [ч] [дж], [дз]. англ. [θ], [ð]);

2) **середньоязикові** ([j], фр., ісп., італ., узб. [ɲ]);

3) **задньоязикові** ([г], [к], [х], англ. [ŋ]).

У всіх мовах найбільше передньоязикових.

За **пасивним артикулятором** передньоязикові поділяють на:

1) **міжзубні**, або інтердентальні (англ. [θ], [ð]);

2) **зубні**, або дентальні ([д], [т], [з], [с], [дз]);

в) **піднебінні** ([ж], [ш], [дж], [ч]).

Залежно від форми, якої набуває язик, та ділянки передньої частини язика, що бере участь у творенні звуків, розрізняють серед передньоязикових приголосних апікальні, дорсальні та какумінальні.

1) при творенні **апикальних** кінчик язика (апекс) притискується до зубів, альвеол, ясен або загинається до твердого піднебіння. Апикальними є англійські зубні [d], [t] та міжзубні [θ], [ð], український зубний [л];

2) при вимові **дорсальних** спинка язика торкається піднебіння, а його кінчик опускається вниз, наближаючись до нижніх зубів. Дорсальними є українські [д], [т], [з], [с];

3) **какумінальні**, або церебральні приголосні утворюються при піднятому вгору краї передньої частини спинки язика. Такими є звуки [ж], [ш], [р].

Гортанні (ларингальні) звуки утворюються при зімкненні або зближенні голосових зв'язок. Ларингальним є англ. [h].

Глоткові (фарингальні) приголосні творяться у порожнині глотки. До них належать укр. [г], нім. [h] (*голова, галас*, нім. *Hand* «рука», *Held* «гроші»). Гортанних і глоткових звуків багато у грузинській та інших кавказьких мовах. Є вони в івриті та арабській мові.

Язичкові (увулярні) приголосні характеризуються активною артикуляцією маленького язичка (увули). Таким є французький звук [r].

За **способом творення** приголосні поділяють на проривні, щілинні, зімкнено-прохідні й афrikати.

Проривні, або зімкнені, утворюються зімкненням двох артикуляторів, що створюють перешкоду, яку повітря з силою прориває, тобто це приголосні, які творяться при різкому розкритті зімкнення. Їх ще називають вибуховими, експлозивними та миттєвими (їх не можна вимовляти протяжно). До них належать [б], [п], [д], [т], [г], [к].

Щілинні, або фрикативні, – приголосні, що утворюються при неповному зімкненні активного й пасивного органів, внаслідок чого утворюється щілина, через яку проходить повітря і третється об стінки цієї щілини, витворюючи шум. Їх ще називають спірантами. До них належать [в], [з], [ж], [г], [ф], [с], [ш], [х], англ. [θ], [ð], англ. і нім. [h].

Зімкнено-прохідні приголосні утворюються одночасним поєднанням зімкнення і проходу (щілини). Органи мовлення змикаються, але десь залишається щілина для повітря. Зімкнено-прохідними є [р], [л], [м], [н], французький увулярний [г].

Серед них розрізняють:

1) **дрижачі**, або вібранти, при творенні яких артикулятор (язик або язичок) дрижить і таким чином то закриває, то відкриває шлях для повітря ([p], фр.[r]);

2) **плавні**, або бокові, латеральні, які характеризуються тим, що повітряний струмінь проходить краями порожнини рота (наприклад, приголосний [л] утворюється боковою щілиною при опущенні країв язика і зіткненні кінчика язика з верхніми зубами);

3) **носові**, або назальні, що утворюються при опущеному м'якому піднебінні, внаслідок чого частина видихуваного повітря проходить через порожнину носа (звуки [м], [н]).

Африкати – зімкнені приголосні, вимова яких закінчується щілинною (фрикативною) фазою. Це своєрідні гібриди проривних і щілинних. До них належать [ц], який починає вимовлятися як проривний [т], що згодом переходить у фрикативний [с], і [ч], початок вимови якого нагадує [т], а кінець [ш]; звуки [дж] (укр., серб., англ.), [дз] та нім. [pf] (*Pferd* «кінь»).

За **додатковою артикуляцією**, коли до основного тембру додається ще інше (додаткове) забарвлення, виділяють звуки тверді, м'які та аспірати.

М'які, або палаталізовані, звуки відрізняються від твердих тим, що при їх творенні відбувається артикуляційний зсув у напрямку до середнього піднебіння. Саме тому всі середньоязикові є м'якими: [j], [л'], [н'], [с'], [т'] та ін. М'які приголосні, що утворюють із твердими пари, є тільки у слов'янських, японській та ще деяких мовах. В інших мовах кожен із приголосних є або м'яким, або твердим. Так, наприклад, у французькій мові приголосні [ж] і [ш] м'які. Та й у слов'янських мовах класифікація приголосних на тверді та м'які не збігається. Наприклад, у російській мові [ч] є м'яким звуком, тоді як у білоруській і польській – тільки твердим.

Аспірати, або придихові, – приголосні, які характеризуються великим струменем видихуваного повітря при їх творенні, що призводить до появи фази шуму в кінці звучання. Придиховими є німецькі глухі приголосні [p], [t], [k] (*Pilz* «гриб», *Tat* «справа, дія, вчинок», *Kuh* «корова» вимовляються приблизно так: [*Philz*, *That*, *Khuh*]). Багато придихових є у санскриті, гінді, урду, в'єтнамській, корейській і китайській мовах.

У деяких мовах існують так звані **абрубтивні** (глоталізовані, зімкнено-гортанні) приголосні, які характеризуються зімкненням

або зближенням голосових зв'язок у кінцевій фазі артикуляції. Замкнута гортань піднімається вгору, і стиснуте повітря утворює в ротовій порожнині тиск. Відтак настає гортанний прорив, який надає приголосному різкого забарвлення. Такі звуки є в кавказьких (грузинській, осетинській, аварській та ін.), семіто-хамітських і деяких індіанських мовах.

Існують також **огублені** (лабіалізовані) приголосні. При їх творенні збільшується ротовий резонатор, відповідно знижується тональність приголосного. Лабіалізовані приголосні є в діалектах японської мови.

За **тривалістю вимовлення** (артикуляції) приголосні, як і голосні, бувають **довгими** і **короткими**. Наприклад, в українських словах знання і життя довгими є приголосні [н:], [т:], які звичайно називають подвоєними, але в транскрипції записують як довгі звуки). У російській мові довгими є [ж':] і [ш':]. В арабській мові довгота приголосних широко використовується для розрізнення слів. Наприклад: [сама] «бути високим» – [самма] «називати».

Систему приголосних називають **консонантизмом**.

Практична частина

1. Поясніть різницю в артикуляції українських і російських голосних та приголосних звуків на прикладах слів: *любов* – *любовь*, *колектив* – *коллектив*, *сніг* – *снег*, *договір* – *договор*, *ім'я* – *имя*, *дзвонять* – *звонят*, *український* – *украинский*.

2. Схарактеризуйте підкреслені звуки у словах з артикуляційного погляду: укр. *пісня*; рос. *чай*; нім. *іч*; англ. *this*; фр. *fenete*; ісп. *Procela*.

Зразок: *н* – [н] *язиковий, передньоязиковий, зубний; зімкнено-прохідний, носовий; твердий*.

3. Дайте відповіді на питання:

1) Чому в словах чергуються голосні й приголосні звуки? Чи може слово складатися тільки з голосних або тільки з приголосних звуків? Наведіть із відомих вам мов приклади скупчення голосних або приголосних у слові. Чи типові такі випадки для фонетичного ладу даних мов?

2) Порівнюючи матеріал відомих вам мов, спробуйте пояснити, чому приголосних фонем у будь-якій мові миру більше, ніж голосних.

3) Визначите, що таке з фонетичної точки зору свист. Що більше нагадує артикуляція свисту: артикуляцію голосних або артикуляцію приголосних?

4) Вимовте звук без участі голосових зв'язок. Який це може бути звук?

5) У повісті «Капітанська дочка» О.С. Пушкіна фігурує німий башкир, якому за участь у попередніх бунтах відрізали язик; він лише «стогне слабким голосом». Спробуйте уявити собі артикуляційні можливості такої людини: вимова яких звуків стає для неї неможливою? А які звуки можуть зберегтися в її мовленні?

6) Яка губа – верхня або нижня – бере активнішу участь у процесі утворення звуків мовлення? Із чим це пов'язано?

7) Уявіть собі людину, яка у результаті нещасного випадку або хірургічної операції втратила верхні передні зуби. Вимова яких звуків буде представляти тепер для неї найбільші труднощі?

8) Іноді в людини зустрічається вроджений дефект маленького язичка – увули: вона або взагалі відсутня або ж нещільно прилягає до задньої стінки глотки. Які звуки мовлення будуть від цього страждати? Чим буде характеризуватися мовлення такої людини?

9) Звук [г] характерний для білоруської, української, чеської й інших літературних мов. Цей приголосний характеризується за місцем творення як гортанний (наприклад, у підручнику А. Реформатського) або як фарингальний, тобто глотковий, (наприклад, у посібнику Ю. Маслова). Яке визначення, на ваш погляд, є точнішим? Вимовте цей звук і проаналізуйте особливості його артикуляції.

10) Вимовте слово російською мовою *дядя*. А тепер визначите, що трапиться зі звуком [д'], якщо ви при його вимові (двічі) «відключите» голосові зв'язки. А якщо, не відключаючи голосових зв'язок, ви опустите увулу – як зміниться звучання всього слова?

11) Вібрацію голосових зв'язок можна відчути, поклавши пальці руки на виступаючий кут щитовидного хряща (кадик). Порівняйте за допомогою цього прийому артикуляцію звуків [з] і [с], [д] і [т], [ж] і [ш], [г] і [к]. Опишіть свої відчуття.

12) Вірменське прізвище *Мкртчян* важке для української вимови: в ньому спостерігається скупчення п'яти приголосних. Яким чином мовець полегшує собі вимову сполучення [мкртч]?

13) Поясніть, що спільне й що відмінне в артикуляції африкат і вибухових приголосних, наприклад [ц] і [т]. Що вийде, якщо спробувати подовжити перший й другий звук?

14) Порівняйте вимову російського звука [л] (наприклад, у слові *лампа*) і так званого середньоевропейського [l] (наприклад, в англійському слові *the lamp*, німецькому *die Lampe*, французькому *la lampe*). Опишіть особливості їхньої артикуляції.

15) Відомо: звук [ч] у білоруській мові – твердий, на відміну від [ч'] у російській мові, порівн. *чалавек* – *человек*. Опишіть це розходження з погляду артикуляції: яке положення займає при вимові цих приголосних язик (яка частина його активна), який орган мовленнєвого апарату є пасивним.

16) Визначите, які російські слова утворюються, якщо: а) у словах *год, вон, голос, бар, злой, жить* перший приголосний вимовити без участі голосових зв'язок; б) у словах *боль, било, бел, байка, дам, дочка, дядя* перший приголосний вимовити за участю носового резонатора (при опущеній піднебінній фіранці); в) у словах *мать, рад, томній, сок, бодро, лук, тук* перший приголосний вимовити за участю середньої частини спинки язика (що припіднімається до твердого піднебіння); г) у словах *корь, дуб, тень, тело, крен* перший приголосний вимовити як щілинний, а не як проривний.

17) (Для вивчаючих англійську мову) Порівняйте вимову російських слів *тик, тайм, вот* і англійських *pick* «вибір, вибирати», *tim* «час», *what* «що». Опишіть артикуляційні розходження між цими словами.

18) (Для вивчаючих німецьку мову) Порівняйте вимову російських слів *тишь, рот, веник* і німецьких *Tisch* «стіл», *rot* «червоний», *wenig* «небагато». Опишіть артикуляційні розходження між цими словами.

19) (Для вивчаючих французьку мову) Порівняйте вимову російських слів *кот, мал, нет* й французьких *cote* «ребро», *mal* «погано», *net* «чистий». Опишіть артикуляційні розходження між цими словами.

ТЕМА 4

ЧЛЕНУВАННЯ МОВЛЕННЄВОГО ПОТОКУ. СКЛАД

План

1. Поняття складу.
2. Теорії складу.

3. Структура складу.
4. Монофтонги і поліфтонги.
5. Основні сегментні фонетичні одиниці.
6. Явища проклізи та енклізи.

Теоретична частина

Існує кілька теорій складу: артикуляторні (еспіраторна теорія та теорія мускульної напруги) та акустичні.

Еспіраторна теорія. Згідно з нею склад – це звук або комплекс звуків, що вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря. Видих, на якому вимовляється висловлення, містить стільки поштовхів, скільки в цьому висловленні складів. Але на сучасному етапі доведено, що одним поштовхом повітря можна вимовити і декілька складів.

Теорія мускульної напруги. Згідно з нею склад – це частина такту, що вимовляється з єдиною мускульною напругою. Обґрунтована мовознавцями А. Граммоном, Ж. Фуше і Л. Щербою. Склад можна зобразити як дугу мускульної напруги (зусилля, вершина, ослаблення). Вершина – голосний, а приголосні розташовані на схилах хвилі мускульної напруги.

Серед акустичних розповсюдженою є **сонорна теорія**. За цією теорією, склад – хвиля звучності, що складається з більш звучного і прилеглих до нього менш звучних звуків. Основна функція складу полягає у його здатності упорядковувати, організовувати ті зміни гучності мовного потоку, які залежать від властивостей голосних і приголосних. Кожний звук має власну гучність (звучність, сонорність): глухі – 1; дзвінки – 2; сонанти – 3; голосні – 4.

11343, 34 14, 143 143 343.

Наприклад, *склад, ма-ти, куль-тур-ний*.

Ця теорія обґрунтована датським мовознавцем О. Єсперсеном, який виходить із того, що за звучністю склад є хвилею, яка має вершину (ядро) і периферію.

Вершина – момент найвищої звучності. Периферія складається з ініціалі й фіналі. Ініціаль – наростання звучності до вершини, а фіналь – затухання звучності після вершини.

Останнім часом вважають, що склад реалізується не як послідовність звуків, із яких він складається, а як суцільний артикуляційний комплекс. З погляду мовленнєвої аеродинаміки, склад є мінімальним звуковим відрізком, на

який припадає наростання і спад розміру повітряного струменя. В акустичному сигналі «видихуваному імпульсу» відповідає висхідно-низхідна дуга звукового тиску («хвиля звучності»).

Оскільки вершиною складу є найзвучніші звуки, то вони є складотворчими. До них належать переважно голосні. У деяких мовах складотворчими є сонорні [р], [л]: чеськ. *nesl*, серб. *trg*.

Склади мають різну **структуру**. Розрізняють відкриті, закриті, прикриті і неприкритіклади.

Відкритий склад закінчується голосним (*ма-ти*), **закритий** закінчується приголосним (*кіт*), **прикритий** починається з приголосного (*та, він*), **неприкритий** – з голосного (*от*).

Враховуючи всі чотири характеристики, можна виділити такі типи складів: 1) відкритий неприкритий (V*): укр. *і*, рос. *у*, англ. *are* [a:] «є»; 2) закритий прикритий (CVC): укр., рос. *сад*, англ. *look* [lu:k] «погляд»; 3) відкритий прикритий (CV): укр. *до*, рос. *но*, англ. *day* [deɪ] «день»; 4) закритий неприкритий (VC): укр. *ось*, рос. *ум*; англ. *ice* [aɪs] «лід».

У різних мовах структура складів не збігається. В українській мові переважають відкриті (*не-ре-по-чи-ти*) та прикриті (*Єв-ро-па*); пор. рос. *у-ли-ца*, польськ. *Eu-ro-pa*, нім. *Ei* «яйце».

Відкритий характер складів українська мова успадкувала від праслов'янської, де панував закон відкритого складу. А у французькій мові, навпаки, межа складу, як правило, проходить після приголосного *ab-sent* «відсутній». У полінезійських мовах тільки відкритіклади (див. назви островів Тихого океану: *Са-мо-а, Га-ва-ї, Ні-у-е*).

У дагестанських мовах у кінці складу допускаються тільки сполучення «сонорний+шумний».

У німецькій мові дзвінкі приголосні неможливі в кінці складу.

В уральських і тюркських мовах на початку складу може бути лише один приголосний. У випадку запозичення слів збіг кількох приголосних у цих мовах усувається.

У більшості мов світу склад – фонетична (не змістова) одиниця, однак у деяких мовах (в'єтнамській, китайсько-тибетських) склад збігається з морфемою. Так, у китайському слові *женьмін'жїбао* є чотириклади і чотири морфеми: *жень*

«людина», *мін* «народ», *жі* «день», *бао* «газета». У цих мовах мінімальною одиницею вважають склад – силабему. В японській мові склад і морфема не збігаються, бо там корені можуть бути двоскладовими, однак морфемна межа завжди відповідає межі складів: *хана-га* «квітка», *хана-но* «квітки», *хана-ні* «квітці», *хана-де* «квіткою».

Монофтонг – один складотворчий звук (як правило, голосний).

Поліфтонги – декілька голосних в межах одного складу. Серед поліфтонгів розрізняються дифтонги і трифтонги.

Дифтонг – два голосних, що утворюють один склад, чим і забезпечується їх фонетична цілісність. Наприклад: нім. [ae] (*mein* «мій»), англ. [ai] (*my* «мій»).

Деякі мовознавці вважають, що дифтонги є і в українській мові (*мій*, *гай*). Однак для такого трактування звукосполук [iɨ], [aj] підстав немає, бо в інших формах цих слів [i] відходить до іншого складу (*моя* [мо-ја], *гаю* [га-ју]).

Трифтонг – три голосних, що творять один склад, чим забезпечують свою фонетичну цілісність. Трифтонги трапляються лише в тих мовах, де є дифтонги. Наприклад: англ. *flour* [flaue] «квітка».

Останнім часом дифтонг і трифтонг стали трактувати не як поєднання двох чи трьох звуків, а як один голосний звук, який складається з двох чи трьох елементів, що утворюють один склад.

Практична частина

1. Законспекуйте «Складоподіл» з підручника: Н. І. Тоцька Сучасна українська літературна мова. – К. : Вища школа, 1981. – С. 134-136.

2. Поділіть на склади українські й російські слова. Схарактеризуйте склади: укр.: *зустріч*, *вбивство*, *морквяний*, *ікра*; рос.: *акустика*, *родной*, *явление*, *пятница*.

3. Наведіть приклади слів (3 приклади: з української, російської та англійської мов), які містять такі типи складів: 1) відкритий неприкритий (V*); 2) закритий прикритий (CVC); 3) відкритий прикритий (CV); 4) закритий неприкритий (VC).

4. Наведіть приклади слів з дифтонгами і трифтонгами.

5. Дайте відповіді на питання:

1) Чому в українських словах *вуаль, гієна, пієтет, аорта* та у російських словах *глаукома, какао, гігієна* ми маємо справу не з дифтонгами, а із сполученнями голосних? Як це можна довести?

2) Прочитайте наступний уривок з повісті О.С. Пушкіна «Дубровський». Розбийте його на такти. Знайдіть у тексті приклади енклітик і проклітик. Укажіть у тексті приклади відкритих і закритих складів. *Любопытство ее было сильно возбуждено. Она давно ожидала признания, желая и опасаясь его. Ей приятно было бы услышать подтверждение того, о чем она догадывалась, но она чувствовала, что ей было бы неприлично слышать таковое объяснение от человека, который по состоянию своему не мог надеяться когда-нибудь получить ее руку.*

3) (Для вивчаючих англійську мову) Порівняйте вимову мовних фрагментів: *Iscream* «я кричу» і *icescream* «морозиво». Чи однаково вони вимовляються? Що допомагає слухачу правильно зрозуміти ці фрагменти?

4) (Для вивчаючих англійську мову) Порівняйте вимову мовних фрагментів: *blackbird* «дрізд» і *black bird* «чорний птах». Чи однаково вони вимовляються? Що допомагає слухачу правильно зрозуміти ці фрагменти?

5) (Для вивчаючих німецьку мову) Порівняйте, чи однаково вимовляються німецькою слово *wenig* «небагато» і сполучення *wenn ich...* «коли я...» Якщо є розходження у вимові, опишіть їх.

6) Вимовте початкові частини наступних двох фраз: *Кому на (Руси жить хорошо)* та *Коммуна (растет и строится)*. Що можна сказати відносно звукової подібності або розходження цих відрізків? (Можно провести фонетичний експеримент: загадати одну із фраз, вимовити вголос відповідний сегмент і попросити товаришів відгадати, яка саме фраза була задумана).

7) Порівняйте вимову наступних сегментів російської мови: *раз играл он...* та *разыграл он...* У чому різниця в їхньому звучанні і як її пояснити?

ТЕМА 5

СУПЕРСЕГМЕНТНІ ОДИНИЦІ МОВЛЕННЄВОГО ПОТОКУ

План

1. Інтонація.
2. Словесний наголос.
3. Фразовий (синтагматичний) наголос.

4. Логічний наголос.
5. Емфатичний наголос.

Теоретична частина

Інтонація – це сукупність засобів організації усного мовлення, що перебуває в нерозривній єдності зі звуковим рівнем усного мовлення, служить засобом прискорення інформаційного обміну, носієм впливовості та стратегічності комунікації. Такими засобами є:

1) **мелодика** – підвищення і зниження тону голосу у фразі, наприклад, в розповідному реченні тон під кінець знижується, а у питальному – підвищується;

2) **ритм мовлення** – чергування наголошених і ненаголошених складів, довгих та коротких складів (пор., наприклад, поетичне мовлення і прозаїчне);

3) **темп мовлення** – швидкість протікання мовлення у часі (темп бесіди, диктування, скоромовки);

4) **паузи** – перерви в звучанні мовлення;

5) **тембр мовлення** – звукове забарвлення мовлення, що передає емоційно-експресивні відтінки (тембр веселий, похмурий, грайливий);

6) **інтенсивність мовлення** – сила вимови окремих слів у мовленні, що пов'язана з посиленням або послабленням видиху (мовлення розмовне і ораторське, у невеликому приміщенні чи перед великою аудиторією);

7) **синтагматичний (фразовий) і логічний наголоси** – ті, які виділяють слова, важливі в смисловому відношенні.

Усі компоненти інтонації, окрім паузи, обов'язково наявні в інтонації висловлювання, бо жодне з висловлювань не може вимовлятися без них.

Інтонація за своєю природою є суперсегментною: вона ніби нашаровується на лінійну структуру мови. Інтонація є обов'язковою ознакою усного мовлення, бо воно без інтонації неможливе.

Елементи інтонації реально існують лише в єдності, хоча з наукової точки зору їх можна аналізувати й ізольовано.

Наголос – виділення в мовленні певної одиниці в ряду однорідних одиниць за допомогою фонетичних засобів.

Залежно від того, з якою сегментною одиницею функціонально співвідноситься наголос, розрізняють словесний (тактовий), фразовий, логічний і емфатичний наголос.

Словесний наголос буває динамічним, музикальним і кількісним.

Динамічний (силовий, експіраторний) наголос – виділення (вимова) одного зі складів слова (такту) більшою силою, тобто сильнішим видихом струменя повітря. Він характерний для української, англійської, чеської, німецької, французької, італійської, іспанської та багатьох інших мов. Сила динамічного наголосу в мовах неоднакова. Так, в німецькій мові він сильніший, ніж у французькій.

Динамічний наголос може бути **фіксованим (зв'язаним)**, тобто в усіх словах падає на певний склад (перший, останній тощо) і **вільним (нефіксованим)**, тобто може падати на будь-який склад. Фіксований наголос характерний для польської, чеської, французької, естонської та інших мов.

Наголос на першому складі притаманний чеській, словацькій, латиській, угорській, естонській, фінській, чеченській, монгольській, дравідським мовам, на другому – лезгинській, на передостанньому – польській, гірській марійській, більшості індонезійських мов, на останньому – французькій, вірменській, удмуртській, нанайській, тюркським мовам. Можна з деяким застереженням вважати фіксованим наголос у німецькій та англійській мовах, де наголошеним переважно є перший склад (винятки дуже незначні, через що вони не можуть бути типологічною ознакою); іспанській та італійській мовах, у яких наголошеним, як правило, є передостанній склад.

Вільний (нефіксований) наголос характерний для української, російської, білоруської, сербської, хорватської, литовської, мордовської, абхазької та інших мов. Так, в українському слові *мати* наголос на першому складі, у слові *порода* – на другому, у слові *педагог* – на третьому, у слові *передавати* – на четвертому, а у слові *учителювати* – на п'ятому

У мовах із фіксованим і з нефіксованим наголосом наголос може бути нерухомим (постійним) і рухомим.

Нерухомий наголос у будь-яких формах слова падає на один склад. **Рухомий наголос** у формах одного слова падає на різні склади. Так, в англійській мові наголос нерухомий, бо якщо падає на якийсь склад у слові, місця у різних формах того слова уже не змінює. В українській мові наголос рухомий (*рукá* – *ру́ки*). Це саме стосується польської мови, хоч вона належить до мов із фіксованим

наголосом (*towárzysz* «товариш» – *towarzýsza* «товариша»). Деякі слова можуть мати два наголоси – головний і побічний. Побічний наголос, як правило, мають складні слова: *п'ятіповерховий*, *псіхолінгвістика*.

Музикальний (мелодійний, тонічний) наголос – виділення наголошеного складу інтонаційно, підвищенням основного тону. Він властивий норвезькій, шведській, литовській, латиській, словенській, сербській, хорватській, японській мовам.

Музикальний наголос буває політонічним: наголошений склад може мати різні інтонації. Так, в литовській мові, де є політонічний наголос, слово *sūdyti* «судити» вимовляється з висхідним тоном на першому складі, а *sūdyti* «солити» – з низхідним. Політонія є характерною також для словенської мови і деяких діалектів сербської та хорватської мов. Висхідний наголос називають **акутованим**, а низхідний – **циркумфлексним**.

Кількісний (довготний, квантитативний) наголос – виділення складу більшою тривалістю звучання. Такий наголос можливий у тих мовах, де нема розрізнення довгих і коротких голосних. У чистому вигляді трапляється рідко (новогрецька мова). Переважає в індонезійській мові за наявності в ній динамічного і музикального наголосів.

Проклітика – ненаголошене слово, що стоїть перед словом, що має наголос, і примикає до цього слова в плані наголошування. Проклітик і наголошене слово разом утворюють так зване фонетичне слово (інакше кажучи, такт), що є одним акцентуаційним цілим. Проклітиками найчастіше виступають службові частини мови: артиклі, прийменники, сполучники, частки, а також самостійні: допоміжні дієслова та займенники. Наприклад, *до мене, на столі, на дорозі, піді мною, а ти* (проклітики *до, на, піді, а*).

Енклітика – ненаголошене слово, що примикає у вимові до попереднього, яке несе наголос, і утворює з ним єдине акцентуаційне ціле (фонетичне слово). У ролі енклітиків звичайно виступають частки *б, ж, но, чи, щось* (*де б, дай-но*). Займенники, іменники, допоміжні дієслова можуть виступати в ролі енклітиків залежно від умов контексту, наприклад: *Де́ була ця людина?*

Основні функції наголосу:

1) **об'єднуюча** – формує фонетичну єдність слова; навколо наголошеного складу групуються ненаголошені; у слові наголос

може бути кореневим, префіксальним, суфіксальним, флективним (*місто, вихід, сміючісь, молодій*);

2) **розчленовуюча** – розмежує слова в мовленнєвому потоці (це особливо важливо для мов з фіксованим наголосом); цю роль виконує і логічний наголос, і смислорозрізнявальний фразовий (*як би – якби́; то́му – тому́*);

3) **словорозрізнявальна** – розрізняє слова одного звукокомплексу, але різного значення (омографи): *му́ка – мука́, за́мок – замо́к, лу́па – лупа́*;

4) **форморозрізнявальна** – розрізняє граматичні форми слів: *стороні́ – сто́рони, сло́ва – слова́, прислуха́тись – прислу́хатись, зазнаю́ть – зазнають*.

Фразовий (або синтагматичний) наголос – акцент, за допомогою якого виділяються найважливіші за комунікативною метою комплекси. Це тип наголосу, що пов'язаний з поняттям синтагми, тлумачення якого дано Л. Щербою. Під терміном **синтагма** науковець розумів групу слів (або ж одне слово), що представляють єдине смислове ціле для даного контексту і для даної ситуації, яке виникає в процесі мовлення – думки і фонетично оформлене. Наприклад, фраза укр. *Великий чорний собака / бігав у дворі* складається з двох синтагм, кожна з яких є єдиним цілим, в основі якого лежить неподільне значення, і сприймається завдяки посиленому останньому наголосу.

Логічний наголос – це виділення у вимові одного зі слів речення для посилення його смислового навантаження. Він використовується свідомо для акцентування певного слова, яке адресант вважає найважливішим; логічний наголос впливає на сенс повідомлення.

На відміну від синтагматичного він не пов'язаний із синтаксичною структурою мови та з місцем у фразі, бо може виділяти за змістом будь-яке слово.

Логічному наголосові властиві такі **ознаки**:

– **значеннєва, або семантична, ознака** – це його внутрішня якість, що одержує і зовнішнє, фонетичне оформлення.

Логічні наголоси дають можливість виражати різні відтінки думки. Фраза, вимовлена тільки з синтагматичним наголосом, констатує даний факт, наприклад: укр. *Іра піде завтра в бібліотеку*.

Однак можуть бути випадки, коли мовцеві треба внести в цю фразу особливий відтінок думки, підкреслити, що саме *Іра* (а не

хто-небудь інший) піде в бібліотеку. Тоді, не змінюючи конструкції фрази, мовець зробить логічний наголос, що фонетично нашарується в цьому випадкові на звичайний словесний наголос слова *Ira*. Також можна підкреслити за допомогою логічного наголосу слова *піде* або *завтра*; у цих випадках на словесний наголос цих слів знову накладається логічний наголос, що виділяє їх. Можна логічно виділити також і останнє слово – *бібліотеку*, бажаючи підкреслити, що *Ira* піде саме в бібліотеку, а не куди-небудь в інше місце. У цьому випадкові збігаються фонетично в одному слові три наголоси: словесний, синтагматичний і логічний. Отже, у мовному потоці обов'язковими будуть словесні наголоси, маючи на увазі повнозначні слова і синтагматичні наголоси, тоді як логічні наголоси необов'язкові й уживаються тільки з метою виділення будь-якого слова у фразі, тобто додати значеннєвий відтінок висловленню. Логічним наголосом можна виділити навіть слова, які зазвичай позбавлені наголосу у фразі, тобто службові, наприклад: *Я знаю, що робити /, але не знаю, як.*

– **фонетична** ознака, що складається з трьох характеристик:

1) наголошений склад слова вимовляється з посиленням мускульної напруги, причому це посилення стосується голосного, але й приголосний, якщо він є в складі, теж вимовляється з більшою напругою, наприклад: *Ira завтра прийде* або *Ви скажіть йому це* тощо;

2) акцентований голосний у слові стає більш довгим при логічному наголосі, ніж без нього;

3) наголошений склад характеризується при логічному наголосі також і мелодикою: він стає або вищим, або нижчим за тоном.

Отже загалом фонетичні засоби логічного наголосу ті ж, що й у інших його типах, але вони по-різному співвідносяться з ними.

Отже, логічний наголос відрізняється від синтагматичного як за своєю значеннєвою ознакою, так і за фонетичним оформленням, а також і за місцем у фразі, яке залежить лише від наміру мовця логічно підкреслити те або інше слово.

Емфатичний (або емоційний) наголос є ще одним різновидом наголосу, що виділяє з мовлення слово за змістом. Емфатичний наголос відображає емоції мовця, його афективний стан з приводу різних фактів.

Так само як і логічний наголос, емпатичний не пов'язаний із синтаксичною будовою мови, залежить тільки від змісту, вкладеного у фразу, тобто від семантичного фактора. Його ж семантика є зовсім іншою.

Іншою є і його фонетична характеристика, що змінюється залежно від різних емоцій: позитивних і негативних. Одним з фонетичних засобів при позитивних емоціях, наприклад: радості, захвату, ніжності, є подовження наголошеного голосного у слові, пов'язане з деяким посиленням, а також і з більш чіткою якістю: укр. *Який чудо-овий вид! Він така хоро-оша, сла-авна людина!* тощо. Якщо ж взяти фрази з негативними емоціями, наприклад: гнів, презирство, обурення, то це, звичайно, виражається подовженням першого приголосного в слові: рос. *Ч-ч-ёрт побер-р-р-и!*

Оскільки емпатичний наголос виражається в основному тембром і мелодикою, то його часто характеризують як інший засіб. Однак оскільки він є, безсумнівно, одним з видів наголосу виділення, то за його змістом він належить, так само як і логічний, і синтагматичний наголоси, до складу наголосів, але характеризується в потоці мовлення також і мелодикою.

Практична частина

1. Поставте словесний наголос в поданих словах. Зверніть увагу на різницю у наголошенні: укр.: *Апостроф, балувати, було, верба, договір, дзвонять, кропива, красивіше, намір, олень, петля;* рос.: *Апостроф, баловать, было, верба, договор, звонят, крапива, красивее, намерение, олень, петля.*

2. З'ясуйте функцію наголосу у парах слів і словоформ: укр.: *печений – печений, орган – орган, гірка – гірка, заводь – заводь, руки – руки, визнаю – визнаю;* рос.: *дорогой – дорогой, стены – стены, насыпать – насыпать, выходит – выходит, озера – озера, пили – пили.*

3. У поданих реченнях міняйте місце логічного наголосу. Як змінюється при цьому зміст речення? *1. На призьбі грається сонце. 2. Навіщо ця комедія? 3. Хіба розумні так роблять? 4. Надворі пахне молодим осокосячим листям. 5. З кленового пагона зірвався широкий жовтий лист. 6. Оцю хвилину я найдужче люблю.*

4. Подані речення прочитайте вголос. Підкресліть слова, на які падає логічний наголос. З'ясуйте, які лексичні засоби й синтаксичні особливості допомагають встановити місце логічного наголосу. *1. Саме тепер про це слід говорити. 2. Навіть Микола не*

зміг мені заперечити. 3. Ми й не збиралися з вами йти. 4. Він сам про це подумав. 5. Ви ще й не такий, урожай могли б зібрати. 6. Сонце ще раз визирнуло з-за хмар. 7. Від тебе це залежить, а не від мене. 8. Мати одна знала всю правду. 9. Це й дитина може зробити. 10. Наддніпрянське вкрилось, як і інші села, густими осінніми туманами. 11. Лиш той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив. 12. Савко Гордієнко, безусий голова з гострим обличчям, подивився у вікно...

6. Прочитайте текст уголос, якнайточніше передаючи його зміст. Однією рисою підкресліть слова з синтагматичним наголосом і двома – слова з логічним наголосом. Визначте проклітики й енклітики. *У Києві. Чарівний незабутній день. Ясне небо голубе. Тепло, і стільки ласки в повітрі, стільки милості в деревах, у пожовклім листі, у вербах на студії над ставком, у квітках на чистому синьому тлі. Стільки добра і душевної чистоти, усього, що тільки не зустрічалося мені сьогодні. Добра так багато, такий я багатий, такий розчулений, і зворушений, і піднесений духовно, яким давно себе не почував. Кому і дякувати, не знаю. Подякую чистому небу, його чистоті, його благородному повітрю. Юній, невмирущій красі його поезії. Україно моя... Як друзі мене вітали, як мені було тепло і радісно з ними, з моїми рідними братами і сестрами. Україно, рідна моя земле, радість моя...(О. Довженко).*

7. Знайдіть у текстах емпатичний наголос. Поясніть, яку функцію він виконує й чим виражається. *З-за комина почувся якийсь пискливий голос. – Я їсти хо-чу-у... 2. – Хм-м, боротьба... 3. – Ну, скажи нам, – питали Байденка, – чи віриш ти в свою всесвітню революцію, за яку кладеши зараз голову? 4. ..Під возом батько спросоння гукає: «Пором», тихо: «Подай поро-ооом!..» І хропе. 5. Ах ти ж кр-риса... Спокійно товариш гер-рой. 6. –Обережніше! об-бе-реж-но! – вигукував він. 7. – Не ворухитися! Не во-ру-ши-ти-ся, – лагідно наказав майстер. 8. А Леся так прямо оче-е-й не зводить.*

ТЕМА 6 **АКУСТИЧНИЙ АСПЕКТ ФОНЕТИКИ**

План

1. Фізичний (акустичний) аспект у характеристиці звуків.
2. Роль апарату артикуляції людини в утворенні звукової хвилі.
3. Сприйняття звуків.

4. Перцептивна фонетика, її загальні завдання.

5. Основні методи дослідження сприйняття.

Теоретична частина

Звук людської мови – фізичне явище. Усі звуки, в тому числі і мовленнєві, – це хвилі, що виникають унаслідок коливання фізичного тіла. Звук скрипки чи бандури виникає внаслідок коливання струни. Звуки людської мови утворюються коливанням голосових зв'язок і приводяться в рух струменем повітря з легенів. Середовищем будь-якого звука є повітря. Коливальна хвиля сприймається вухом. Людське вухо здатне сприймати від 16 до 20 000 коливань за секунду, тобто від 16 до 20 000 герців. Поширюється звук із швидкістю 340 метрів на секунду.

Коливання тіла можуть бути ритмічними і неритмічними. Якщо коливальний рух є ритмічним, то утворюються звуки, що називаються тонами (звук струни); якщо неритмічним, то виникають шуми (шелест листя від вітру). При творенні мовних звуків тони виникають унаслідок коливання голосових зв'язок, шуми – внаслідок подолання повітряним струменем різних перешкод у мовленнєвому апараті. Голосні є тоновими звуками, а приголосні – переважно шумовими.

Акустика розрізняє в звуках силу, висоту, довготу і тембр.

Сила залежить від амплітуди (розмаху) коливання: чим більша амплітуда, тим звук сильніший. Що сильніше ударити по струні, то більшою буде й амплітуда коливання і відповідно сила звуку. Сила звуку вимірюється белами. Десята доля бела називається децибелом. Гучність шелесту листя дорівнює приблизно 10 децибелам, голосна розмова – 70 децибелам, а звук літака – 100 децибелам.

Висота залежить від частоти коливань за одиницю часу: чим більша частота коливань, тим вищий звук. Голосові зв'язки утворюють звуки від 80 (дуже низький бас) до 1300 герців (найвище сопрано, колоратурне сопрано). Вищий голос у жінок пояснюється тим, що в них коротші й тонші зв'язки.

Довгота залежить від тривалості звучання.

Сила, висота і тривалість пов'язані з різними типами словесного наголосу в мовах.

Особливо важливим для звуків людської мови є **тембр** – звукове забарвлення. Тембр виникає внаслідок накладання на основний тон додаткових тонів, які є вищими від основного. Такі

тони називають **обертонами**. Якщо основний тон дорівнює 100 герцам, то виникають обертони в 200, 300, 400 герців. В утворенні тембру провідну роль відіграє резонатор – порожнє тіло з твердими стінками й отвором певного розміру (для музичних інструментів – їх корпус, у людини – порожнина рота, носа і глотки). Самі обертони є слабкими, але їх звучання може бути посилене резонатором – тілом, у якому відбувається явище **резонансу**.

Органи мовлення можна розглядати з двох точок зору: по-перше, з погляду того, які рухи скоюють ці органи при утворенні окремих звуків; по-друге, як ті або інші ділянки мовленнєвого тракту впливають на загальну акустичну картину мовлення: таким чином ми одержуємо відомості, що відносяться до акустичної теорії творення мовлення.

Джерелом звука при творенні мовлення можуть бути різні ділянки мовленнєвого апарату людини. Виштовхуване з легенів людини повітря приводить в стан коливань голосові зв'язки. **Голосове джерело** бере участь в утворенні голосних і всіх дзвінких приголосних. Коливання голосових зв'язок утворюють також основний тон голосу.

Звук, що виникає в результаті коливань голосових зв'язок, містить, окрім основного тону, велике число **гармонік**. Про якість цього звука не можна судити по безпосередніх слухових враженнях, оскільки зазвичай чують результат його перетворення в надгортанних порожнинах.

Окрім голосу, можливі і інші джерела звука, а саме **шумові джерела** – турбулентний та імпульсний. **Турбулентний шум** утворюється за наявності звуження в певному місці тракту артикуляції. В результаті цього потік повітря, що поступає з легенів по відносно широкому проходу, в місці звуження створює вихрові потоки, що викликають специфічний шум, який ми чуємо при утворенні таких приголосних, як [s, z, x].

Імпульсне джерело викликає звук при утворенні приголосних [p, t, d], коли відбувається різке переривання повітряного струменя, створиться надмірний повітряний тиск за місцем стулення органів артикуляції, а потім його раптовий спад при розкритті стулення.

При утворенні звуків мовлення діють або одне з цих трьох джерел, або два, або навіть три: так, при творенні голосних джерелом звуків є коливання голосових зв'язок; для глухих щілинних приголосних джерело – турбулентне, а для дзвінких

щілинних приголосних – і голосове, і турбулентне; дзвінкі вибухові приголосні утворюються і за участю імпульсного, і за участю голосового джерел.

При вивченні сприйняття мовлення необхідно розрізнити психоакустичний аспект і власне перцептивну фонетику.

Психоакустичний аспект припускає вивчення того, яким чином різні звуки, у тому числі і звуки мовлення, обробляються слуховою системою і який зв'язок існує між акустичними властивостями звуків і їх оцінкою слухом (наприклад, як змінюється на слух висота звуку при зміні його частоти чи гучність – при зміні інтенсивності).

Психоакустика виникла як наука, що вивчає роботу слухової системи людини, проте в останні десятиріччя з'явилися дослідження в області того, як одні і ті самі звуки (у тому числі й звуки мови) обробляються слуховою системою різних живих істот (**зооакустика**). Ці дані важливі для загального розуміння принципів роботи слухової системи людини, проте завдання психоакустики не направлені безпосередньо на особливості сприйняття мовних сигналів.

Сприйняття звуків забезпечується роботою **слухової системи**. Вона складається з трьох основних відділів – периферичного, центрального слухового шляху і слухової кори. **Периферичний відділ** включає зовнішнє, середнє і внутрішнє вухо і може бути схарактеризований як пристрій, що перетворює повітряні коливання, які передають звук, у нервову імпульсацію. **Центральний слуховий шлях** передає цю імпульсацію в слухову зону кори головного мозку, при цьому відбуваються певні перетворення нервових імпульсів. Висхідний слуховий шлях проводить певний «відбір» інформації, що поступає з периферії, готуючи її до остаточної обробки в **слуховій корі**. Слухова зона кори головного мозку проводить обробку цих нервових імпульсів та на підставі їх властивостей «ухвалює рішення» про фонетичні властивості сприйманого звуку або звукового ланцюжка. Передбачається, що фонетична класифікація звуків відбувається в лівій півкулі, а оцінка тимчасових і мелодійних характеристик – в правій.

Перцептивна фонетика як розділ науки про звуки людського мовлення вивчає особливості сприйняття тих звукових одиниць, які використовуються людиною в її мовному спілкуванні.

Завдання перцептивної фонетики: визначення того, які звукові характеристики істотні для сприймаючої мовлення людини. Лінгвіст, що вивчає звукову систему певної мови, може висувати різноманітні гіпотези щодо того, які саме фонетичні характеристики релевантні для тієї або іншої фонемі. Тільки вивчення особливостей сприйняття реалізації цієї фонемі носіями мови дасть оцінку правильності або помилковості лінгвістичної гіпотези; дослідження можливостей і здібностей носіїв певної мови помічати, пізнавати і використовувати акустичні характеристики звукових одиниць у процесі сприйняття мовних повідомлень. Акустичні й артикуляційні характеристики мовних сигналів доволі варіативні й залежать не тільки від фонетичного положення того чи іншого звука, але й від індивідуальних особливостей мовлення мовця, навіть від його настрою або стану здоров'я. Проте ця варіативність, як правило, не помічається людиною. Більш того, вона добре розуміє мовлення рідною мовою навіть в дуже скрутних умовах – при сильному шумі, перешкодах (телефонні перешкоди або помилки у вимові співбесідника, не дуже добре володіючого даною мовою).

Перцептивні характеристики звуків мовлення – такі особливості сприйняття цих звуків, що пов'язані з їх мовною функцією (на відміну від психоакустичних характеристик, властивих будь-яким звукам, сприйманим слуховою системою).

Існують **два види перцептивних характеристик** звуків: по-перше, особливості сприйняття, загальні для носіїв всіх мов; по-друге, особливості, залежні від конкретної системи фонем певної мови.

Прикладом перцептивних характеристик першого виду можна вважати універсальну здатність людини розрізняти голосні і приголосні або визначати деякі ознаки приголосного по характеристиках сусіднього голосного (особливо по першій перехідній ділянці).

До перцептивних характеристик другого виду можна віднести специфічну здатність носіїв російської мови впізнавати м'якість приголосного; відомо, що носії тих мов, де м'які приголосні не виступають як самостійні фонемі, такою здатністю не володіють. Перцептивна діяльність людини в умовах мовної комунікації завжди включає обидва ці види.

Основні методи перцептивної фонетики: сегментація, пересадка і синтез звукових послідовностей.

Сегментація – виділення зі звучання мовленнєвого відрізка того звука (або звуків), сприйняття яких цікавить дослідника. Це виділення проводиться з магнітного або цифрового (ЕОМ) запису вимовленого. Наприклад, як сприймаються приголосний і голосний з російського слова *мёд*? Випробовуваним подають отсегментовані, виділені зі звучання всього слова приголосний і голосний, та за характером відповідей випробовуваних (голосний пізнається як [о], а приголосний – як твердий) можна судити про те, де зосереджена основна інформація про м'якість приголосного.

Пересадка – така маніпуляція із звуковим сигналом, що дозволяє виділене з одного слова звучання помістити в інший контекст. На магнітну стрічку записано два слова – рос. *мёд* і *мот*. В слово *мёд* замість виділеного голосного помістимо голосний зі слова *мот*, а в слово *мот* – голосний зі слова *мёд*. Виявляється, що *мот* пізнається як *мёд*, якщо в нього помістити голосний, виділений з останнього слова. Це – ще одне підтвердження важливості якості голосного при сприйнятті твердого або м'якого приголосного.

Синтез звукових сигналів є створенням звуків, складів, слів, фраз, текстів за допомогою спеціальних приладів – синтезаторів мовлення. Синтезатори дозволяють не тільки одержувати звуки, абсолютно не відмінні від природної людської мови, але й управляти їхніми характеристиками, змінювати акустичні властивості. Експериментатор контролює ці зміни, тобто знає, на яку саме величину він змінює ту або іншу характеристику звуку.

Класичним зразком використання синтезованих звуків є роботи американських дослідників Купера та Лібермана, проведені на початку 50-х років. За допомогою синтезатора були отримані голосні, які мали стаціонарну ділянку, співпадаючу за своїми характеристиками з природним голосним [а], а перехідні ділянки відповідали тим, які виникають в поєднаннях [ра], [та] і [на]. Ці голосні були пред'явлені випробовуваним – американцям, які впізнавали кожний з голосних як цілий склад; якість сприйманого приголосного визначалася характеристиками перехідної ділянки. Роботи такого роду поклали початок детальному вивченню сприйняття синтезованих звуків, подібних мовленню, з метою кількісного опису процесів сприйняття мовлення.

Практична частина

1. Встановіть, з якою акустичною ознакою пов'язані відмінності в таких парах слів: *вороня – вороння, синю – синню*.
2. Вимовте кілька разів пошепки звуки [і] – [у]. Який з цих звуків має вищий власний тон, а який – нижчий?
3. Запишіть наголошені голосні української мови в порядку зростання висоти їх власного тону.
4. Схарактеризуйте акустичні властивості приголосних звуків у словах: укр.: *друзі, толерантність, схід*; рос.: *ёлка, море, универмаг*; англ.: *blackbird, scream, this*.
5. Вимовте наведені нижче слова й установіть, якими акустичними ознаками розрізняються голосні звуки в наголошених і ненаголошених позиціях: *солод – мороз, берег – берез*.
6. Магнітофонний запис у тім або іншому ступені спотворює людський голос. Які акустичні характеристики звуку при цьому змінюються? Завдяки чому ми можемо здогадатися при відтворенні голосу нашого знайомого й відрізнити його від голосу іншої людини?

ТЕМА 8

РІЗНОВИДИ ТРАНСКРИПЦІЇ

План

1. Поняття транскрипції. Основні принципи транскрипції.
2. Фонетична транскрипція. Основні правила транскрипції.
3. Фонологічна транскрипція.
4. Практична транскрипція.
5. Морфологічна транскрипція.
6. Транслітерація.

Теоретична частина

Транскрипція – це спеціальне письмо, запроваджене для точної передачі звукового складу слів і текстів.

Основні **принципи транскрипції** – обов'язкова однозначна відповідність знака і звука: 1) кожен звук повинен мати окремий знак; 2) знаки повинні бути однозначними, тобто позначати тільки даний звук; 3) кожен звук повинен мати тільки одне позначення.

Фонетична транскрипція – спосіб передачі на письмі усної мови з усіма її звуковими особливостями.

Фонетична транскрипція ніби «фотографує» реальну вимову, графічно фіксує фізико-акустичні властивості звуків на певному відрізку мовлення.

Фонетична транскрипція української мови будується на основі українського алфавіту з використанням додаткових надрядкових знаків, які називають діакритичними.

Основні **правила транскрипції**: слова або речення, що транскрибуються, беруться у квадратні дужки []; усі слова – як самостійні, так і службові – пишуться окремо й обов'язково з наголосом, якщо в слові є два й більше склади; не вживаються великі літери та розділові знаки; не використовуються зовсім букви алфавіту: я, ю, є, ї, й, щ, ь, ё; укр. я, ю, є, ї позначаються або [ja], [ju], [je], [ji], або як голосні, що передають пом'якшення попереднього приголосного: ['a], ['y], ['e]. Ї – передає завжди два звуки; апостроф не фіксується: [mjata]; літера Щ завжди дає два звуки [шч]; застосовуються такі додаткові літери й розрізнявальні (діакритичні) знаки:

- [а] – значок, поставлений угорі над буквою, позначає наголос;
- [п'] – скісна рисочка, поставлена вгорі з правого боку букви, позначає м'якість приголосного: [т'ін'];
- [л'] – цей знак (апостроф) ставиться вгорі з правого боку букви для позначення пом'якшеної вимови твердих приголосних: [т'м'ани];
- [н:] – двокрапка з правого боку букви позначає довготу приголосного звука: [знан:a];
- [дж], [дз] – для позначення злитих звуків (африкат) використовуються дві літери, що з'єднані вгорі дужкою («дашком»): [бджола];
- [j] – літера і передає середньо-язиковий звук, уживаний тільки перед голосними: [яблуко];
- [e^и], [и^е], [o^у] – для позначення нечіткого голосного звука (ненаголошений склад) [кийани^ен];
- [/] — вертикальна риска на місці розділових знаків у реченні та (або) для позначення паузи;
- [//] — дві вертикальні риси в кінці речення.

Фонетичну транскрипцію використовують, щоб навчитися чути рідну мову і показати норми літературної вимови; при навчанні іноземній мові, особливо в тих випадках, коли написання

не збігається з вимовою, як, наприклад, в англійській мові; для запису слів тих мов, у яких графіка зовсім не передає звучання (ієрогліфічне письмо); для запису безписемної мови і діалектного мовлення.

Існує ще деталізована (**фонологічна**) транскрипція, яку використовують учені-лінгвісти для записів у діалектологічних експедиціях, спеціальних наукових працях тощо.

Фонематична транскрипція досить близька до орфографічного запису, вона передає тільки фонемний склад морфем, слів і текстів, а не всі відтінки звуків мови, у яких реалізуються фонemi.

Фонематичну транскрипцію беруть в косі або ламані дужки: /вода/ або <вода>. Вона не збігається з фонетичною транскрипцією, оскільки не передає вимовлені реальні звуки, а їх інваріанти – фонemi.

Для цієї транскрипції української мови пристосовують українську абетку. Так, наприклад, російські слова «год», «года», «годовой» у фонетичній транскрипції записуються [гот], [гда], [гьдвој], а в фонематичній – <год>, <года>, <годовој>.

Для цієї транскрипції української мови пристосовують українську абетку, але без літер ї, є, я, ю, щ; замість може вживатися <j>. Ідеально кожна фонема мала б передаватися однією літерою; тому м'які приголосні позначають як <т'>, <д'>, тощо, а дз, дж – спеціальними лігатурами.

Наприклад, українське слово «вчатся» у фонетичній транскрипції записують як [учац':а], а у фонематичній як [вчат'с'а].

Практична транскрипція – запис засобами національної абетки чужо-мовних власних назв, термінів та інших неперекладних слів. Цей різновид транскрипції не виходить за межі графіки мови, що запозичує. Практичною транскрипцією користуються для перекладу технічної документації, для географічних карт, путівників тощо.

Для прикладу, практична транскрипція чужомовних слів українською мовою використовуватиме тільки 33 літери української абетки без жодних додаткових знаків.

Фонemi, яких немає у мові, що запозичує, замінюють близькими до них за звучанням.

Вимога практичної транскрипції – якомога точніше передати звучання і зберегти морфемну будову слова та графічні

особливості. У практичній транскрипції допускаються порушення правил правопису. Так, в українській мові не дозволяється після шиплячих у коренях слів писати букву я, однак назва литовського міста Siauliai по-українському передається, як Шяуляй.

Морфологічна транскрипція (позначувана { } або <>) використовується, щоб виділити морфеми, ігноруючи ті чергування звуків, що відбуваються автоматично.

Транслітерація – механічна передача тексту й окремих слів, які записані однією графічною системою, засобами іншої графічної системи при другорядній ролі звукової точності, тобто передача однієї писемності літерами іншої. Використовується для написання в іншомовних виданнях латинськими літерами українських слів.

Транслітерація відрізняється від транскрипції (і ще більшою мірою від трансграфіки) тим, що має на меті точну фонетичну або фонологічну передачу звуків. Найкраща транслітерація така, яка дозволяє легко вернутися при потребі до оригінальної системи письма.

Основні принципи транслітерації: Транслітерація застосовується для спрощення друкарського набору або для заміни маловідомого алфавіту відомим. Транслітеруванню піддаються географічні назви та інші власні назви, терміни, що набули міжнародного визнання. При їх перенесенні з мови в мову бажано дотримуватися точності або в збереженні буквеного образу топоніма чи власного імені, або у відтворенні звучання. Зумовлене це тим, що жоден з існуючих алфавітів не забезпечує повної відповідності між написанням і вимовою. Не становлять у цьому винятків і топоніми та власні назви. Тому їх транслітерування можна здійснювати або за читанням букв, або за їх вимовою, прийнятою у мові-оригіналі.

Практична частина

1. Визначте, які українські словоформи записані нижче у фонетичній транскрипції:

- 1) [го^улубка], [джм'іл'], [с'уди], [к'ін'];
- 2) [с:унути], [боре^иц':а], [сум'н'іу], [ко^ужух];
- 3) [об:иука], [не^ив'іс'ці], [б'єц':а].

2. Визначте, які російські словоформи записані нижче у фонетичній транскрипції:

- 1) [ст'ошкь], [прлс'ольк], [кокт'ь], [јат];
- 2) [слсут], [хьрлвот], [јук], [новъвъ];

3) [фп'атк'ь], [јакър'], [фпр'эт'], [мълъкловос].

3. Визначите, які російські словоформи записані нижче у фонетичній транскрипції:

1) [т'ул'], [с'изводн'ь], [јамкъ], [грус'т'];

2) [гр'ас'], [здут'], [плдзанъв'ьс], [клн'эшнь];

3) [хр'укът'], [отърьп'], [дрост], [р'ап'].

4. (Для вивчаючих англійську мову) Визначте, які звуки передаються у наступних словах:

1) буквою о: *on, dog, home, book, come, moon, word, women*;

2) буквою е: *me, her, men, feet, pen, tell, made, eve*;

3) буквою с: *ice, cat, cent, cup, peace, country, cool, sock, chair*.

5. (Для вивчаючих німецьку мову) Визначте, які звуки передаються у наступних словах:

1) буквою s: *kosten, sehr, Suche, still, deutsch, spazieren, besonders*;

2) буквою h: *Hand, heute, fahren, ich, drehen, Schuh, hart, Physik, lachen, Schema*;

3) буквою g: *gut, gehen, Tag, lustig, Genie, gern, lang*.

6. (Для вивчаючих французьку мову) Визначте, які звуки передаються у наступних словах:

1) буквою е: *mes, cette, venir, parler, date, fleur, cacher, femme, fer*;

2) буквою х: *dix, extra, exil, externe, dixième, deux*;

3) буквою у: *type, payer, tyrannie, pays, hymne, cycle*.

7. Законспекуйте «Фонетичні правила правопису словянських прізвищ» та «Географічні назви слов'янських та інших країн» (Український правопис / Ред. Є.І. Мазніченко, Н.М. Максименко, К.С. Чайка. – К. : Наукова думка, 2008. – С. 131–135; С. 138–142).

8. Затранскрибуйте власні назви російської та польської мови за допомогою практичної транскрипції української мови слова:

1) власні імена та прізвища: *Милрад Павич, Евгений Евтушенко, Арсеньєва, Барєєв, Месткевич, Чеботарєв, Пятєркин, Пугачєва, Пйолєвич, Глєбич, Дичалєк, Мавлик, Казакевич, Лукин, Наивнов, Шишкин, Бєляцєв, Бьков, Разумовский, Луговой, Луговая, Дємьянов, Конь, Медведь*.

2) географічні назви: *река Лена, города Елабуга, Емажєлинск, Орехово-Зуєвро, Строитель, Белгород, озеро Белое, города Ёлкино, Соловьєво, Щєлкино, улица Первомайская, Ивангород, Игра, Исилькуль, Ильина Гора, Приозерск, Сибирь, Сыктывкар*.

9. Затранскрибуйте за допомогою транслітерації: *Галицинівка, Сливине, Миколаїв, Білгород-Дністровський, Харків, Тернопіль, Кам'янець-Подільський, Новгород-Сіверський, Сіверськодонецьк, Трипілля, Прип'ять, Сян, Шепетівка.*

10. Англієць (або німець, або француз) будуть шукати в «своїй» енциклопедії прізвище *Чайковський* на букву Т. Чому? Якими особливостями фонетики і орфографії даних мов це мотивовано? З якими властивостями російської фонемі <ч> це пов'язано?

ТЕМА 7

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ ФОНЕТИКИ. ФОНОЛОГІЯ

План

1. Поняття фонем. Функції фонем.
2. Основні ознаки фонем.
3. Відмінності між фонемами і звуками.

Теоретична частина

Звуки вивчають не тільки у фізичному (акустичному) і фізіологічному (артикуляційному) аспектах, але й у **функціональному** (лінгвістичному), який розглядає функції звуків у мові, тому є найважливішим у вивченні звуків.

Для того щоб вивчити функції звуків, їх необхідно зіставити і протиставити в конкретних словах. Протиставлення в мовознавстві називають опозицією.

Опозиції бувають:

а) **релевантні** – здатні служити для розрізнення слів і морфем. Опозиція [a] – [и] – [y] в українській мові є релевантною, бо вона розрізняє значення слів *дам, дим, дум*. В англійській мові релевантною є опозиція [e] – [ʌ] – [ɪ] – [i:] – [ɔ] – [ɔ:] – [æ] – [u:]: *bet* [bet] «парі», *but* [bʌt] «але, крім», *bit* [bɪt] «кусок, трошки», *beat* [bi:t] «бити, удар», *bot* [bɒt] «личинка овода», *bought* [bɔ:t] «купив», *bat* [bæt] «кажан», *boot* [bu:t] «черевик»;

б) **нерелевантні** – не здатні виконувати таку функцію. Опозиція довгих і коротких голосних для української мови є нерелевантною (пор. *мама* і *ма-а-ма*, де значення від довготи [a] не залежить). Для російської мови нерелевантною є опозиція [г] – [g] : [гол] – [гол], а для української мови вона є релевантною: *тніт* [гн'іт] «шнур, що використовують у деяких освітлювальних приладах – гасових лампах, керогазах тощо» – *гніт* [гн'іт] «гноблення».

Фонема – мінімальна звукова одиниця мови, яка служить для розпізнавання й розрізнення значеннєвих одиниць – морфем і слів (мінімальна релевантна звукова одиниця).

Отже, звуки [а], [и], [у], [г], [ґ] в українській мові є окремими фонемами, бо вони, як свідчать вищенаведені приклади, служать для розрізнення слів, так само як звуки [e], [ʌ], [ɪ], [i:], [ɔ], [ɔ:], [æ], [u:] – в англійській.

Фонема виконує різні **функції**:

- **дистинктивну** – тобто смисло- і форморозрізнявальну функції. Так, у словах *як* [jak], *так*, *пак* фонемі <j>, <t>, <p>, нім. *Kante* «край», *Tante* «тітка» фонемі <k>, <t>, фр. *coute* [kut] «варто», *toute* [tut] «уся» фонемі <k> і <t> виконують смислорозрізнявальну функцію, а в словах *рука*, *руки*, англ. *man* [mæn] «чоловік», *men* [men] «чоловіки, люди» фонемі <a> і <i>, <æ> і <e> мають форморозрізнявальну функцію, оскільки розрізняють іменникові форми у першому випадку називного і родового відмінків, а в другому – однини та множини. Зміна форми завжди зумовлює зміну смислу (різні форми мають різний смисл).

- **делімітативну** функцію, яка вказує на межі слів чи морфем, є додатковою. В англійській мові фонема <η> не може знаходитися на початку слова чи морфемі. У японській мові фонема <g> трапляється тільки на початку слова, а в інших позиціях вона реалізується в звуці [ŋ].

Фонему розщепити на елементи, які б ішли один за одним (див.: речення можна розбити на слова, морфемі на фонемі), неможливо. Однак фонема є не простим, а складним явищем. Вона складається з низки ознак, які являють собою узагальнені артикуляційні й акустичні властивості звуків.

Диференційні ознаками фонем можуть бути:

1) ознаки за участю голосу і шуму (дзвінкість/глухість): *бір* [б'ір] – *пір* [п'ір], *зад* [зад] – *сад* [сад];

2) ознаки за місцем творення (губність, передньоязиковість, задньоязиковість, гортанність тощо): *бук* [бук] – *сук* [сук], *бар* [бар] – *дар* [дар];

3) ознаки за способом творення (проривність, фрикативність, африкативність, зімкнено-прохідність, вібрантність, плавність тощо): *дим* [дим] – *зим* [зим], *рук* [рук] – *лук* [лук];

4) твердість/м'якість: *стан* [стан] – *стань* [стан'], *син* [син] – *синь* [син']. У західноєвропейських (німецькій, англійській,

французькій та ін.) мовах такої диференційної ознаки немає. В них твердість чи м'якість звуків є інтегральною ознакою;

5) короткість/довгота: англ. *ship* [ʃɪp] «корабель» – *sheep* [ʃi:p] «вівця»; нім. *Bett* [bett] «ліжка» – *Beet* [Be:t] «клумба». Із слов'янських мов розрізнення довгих і коротких голосних має чеська мова: *pas* [pas] «паспорт» – *pás* [pa:s] «пояс»;

6) назальність/неназальність: англ. *sin* [sɪn] «гріх» – *sing* [sɪŋ] «співати»;

7) відкритість/закритість голосних: фр. *fait* [fɛ] «факт» – *fee* [fe] «фея».

Як довів американський мовознавець Р. Якобсон, у мовах світу існує 12 ознак, які можуть попарно поєднуватися, що дає можливість шляхом їх комбінування утворити 4096 фонем.

Фонема як функціональна одиниця матеріалізується у звуках. Фонема й звук не одне й те саме.

Відмінність між фонемою і звуком:

а) фонема – соціальне явище, тобто, це те спільне в звуці, що робить його впізнаваним незалежно від особливостей його вимови різними людьми; звук – індивідуальне явище;

б) фонема – мовна одиниця; звук – мовленнєва;

в) фонема – абстрактна одиниця (вона існує в уяві мовців); звук – конкретна одиниця, фізичне явище, яке сприймається на слух і може бути записане на магнітну стрічку тощо;

г) фонема – величина стала; звук – величина залежна (у слові боротьба звук [т'] під впливом сусіднього [д] вимовляється як [д'], однак цей звук [д'] представляє фонему <т>).

Отже, фонемі існують у нашій свідомості як єдині комплекси звуків.

Практична частина

1. За Л.В. Щербою, для того щоб фонема могла «довести» свою смислорозрізнавальну функцію, вона повинна мати в мові самостійне вживання, тобто повинна виступати як слово або морфеми (порівн. рос. <а>, <о>, <у>, <и>, <э>, <с>, <в>, <л>, <к>, <б>, <т'>, <с'>...). Підтвердіть це прикладами. Чи є, з вашого погляду, цей критерій обов'язковим для виділення фонемі? Знайдіть ще фонемі російської мови, здатні до «самостійного вживання» у ролі знака. Зробіть те ж саме на матеріалі якої-небудь іншої відомої вам мови.

2. Доведіть на прикладах наявність у російській та українській мовах фонем <р> і <р'>, <н> і <н'>. Спробуйте зробити те ж саме для звуків [г] і [г']. Які звідси випливають висновки про фонологічний статус даних звуків?

3. Прочитайте наступний уривок з оповідання Вікторії Токаревої. *Вона арфістка, – вимовив Нікітін і підняв палець. Артистка... – зі зневагою повторив Федя. – Знаю я їх. Їм чорну ікру й брильянти подавай. Яка фонологічна опозиція російської мови «не спрацьовує» у цьому випадку? Які можуть бути причини такого мовного непорозуміння?*

4. Визначте, якими фонемами розрізняються російські слова *клёв* і *клюв*. Якими дифференційними ознаками розрізняються ці фонemi?

5. Визначте, якими фонемами розрізняються російські слова *пить*, *петь* і *пять*. За якими ознаками ці фонemi протиставлені?

6. Чи є подані слова достатнім свідченням того, що <i> та <i: > є в німецькій мові різними фонемами і не є алофонами однієї фонemi: *bieten – Sitte, Zimmer – niemand*?

7. Чи достатньо подані слова доказують те, що в англійській мові фонemi <n> та <t>, а також та <d> представляють різні фонemi: *net – mat, bed – dad*?

8. Яким чином можна показати різницю фонем у російській мові: <м–н>, <н–н'>, <е–и>, <т'–р'>, <о–ы>, <о–и>?

9. Наявність яких фонем у російській мові засвідчують пари словоформ, що наводяться нижче?

Очень – осень, оплачивать – оплакивать, адский – датский, расчёт – просчёт, честь – часть, круг – крюк, полёт – польёт, сиять – зиять, толково – такого, генерал – минерал, решать – лишать, матч – мяч, ад – яд, потом – паром, лег – люк, обидели – обителi, кошка – окошко, помогать – помахать, лак – як, кефир – зефир, ложка – лёжа, слез – слёз, побежатъ – побеждатъ, щит – счѣт, пальцы – пьальцы, кран – уран, покуда – посуда, покуда – паскуда, солю – солью, симулировать – стимулировать, транспортер – транспортир.

10. Наявність яких фонем у російській мові засвідчують пари словоформ, що наводяться нижче?

Пинок – щенок, попадешъ – пропадешъ, медаль – миндаль, сосет – сосед, курица – щуриться, корма – кормя, поварешка –

поваришко, колонн – калён, потерять – потирать, артист – альтист, роце – жестче, дуну – дюну, говоря – главаря, семи – семьи, уж – сушь, пальцы – пальмы, морока – морошка, сел – съел, идет – идиот, история – Эстония, регата – ребята, судья – судьба, скажу – схожу, гном – гнем, мол – моль, копоть – капать, проект – прожект, молчишь – Мальчиш, охранка – огранка, мыс – мышь, серп – пресс.

11. (Для вивчаючих англійську мову) Наявність яких фонем в англійській мові впливає з наступних звукових протиставлень?

Look «погляд» – *luck* «щастя», *sail* «вітрило» – *sale* «продаж», *well* «добре» – *dwel* «проживати, перебувати», *night* «ніч» – *knight* «лицар», *despite* «незважаючи на» – *despise* «нехтувати», *ship* «корабель» – *sheep* «вівця», *cord* «мотузка» – *chord* «струна», *fair* «базар» – *fare* «вартість проїзду», *fair* «базар» – *pair* «пара».

12. (Для вивчаючих англійську мову) Наявність яких фонем в англійській мові впливає з наступних звукових протиставлень?

Coach «тренер» – *couch* «кушетка, диван»; *mother* «мати» – *father* «батько», *bounty* «подарунок» – *county* «графство»; *look* «погляд» – *lock* «замок, запор»; *leaving* «залишене» – *leasing* «оренда, лізинг»; *close* «закривати» – *clothe* «одягати»; *shark* «акула» – *sharp* «гострий»; *shirt* «сорочка» – *sheet* «простирадло»; *repeat* «повторювати» – *replete* «наповнений, забезпечений».

13. (Для вивчаючих німецьку мову) Наявність яких фонем у німецькій мові впливає з наступних протиставлень?

Deine «твої» – *Beine* «ноги»; *deine* «твої» – *Daune* «пушинка»; *das* «це» – *dafi* «що»; *dem* «охоче» – *Kern* «ядро»; *Bett* «ліжка» – *Beet* «грядка»; *Ohr* «вухо» – *Ohr* «вушко»; *eile* «поспішай» – *Weile* «проміжок»; *Gebdren* «поводження» – *gebden* «родити»; *schon* «уже» – *schon* «красиво»; *Stadt* «місто» – *Staat* «державка».

14. (Для вивчаючих німецьку мову) Наявність яких фонем у німецькій мові впливає з наступних протиставлень?

Lieben «любити» – *liegen* «лежати»; *voile* «повні» – *Wolle* «вовна», *wer* «хто» – *Wehr* «оборона»; *in* «в» – *inn* «його»; *binnen* «протягом» – *bienen* «бджолиний»; *Leute* «люди» – *heute* «сьогодні»; *Leute* «люди» – *Laute* «лютня»; *Hantel* «гиря» – *Handel* «торгівля»; *Torte* «торт» – *Pforte* «ворота», *dort* «там» – *Wort* «слово»; *Fest* «свято» – *West* «захід».

15. (Для вивчаючих французьку мову) Наявність яких фонем у французькій мові впливає з наступних протиставлень?

Moudre «молоти» – *coudre* «шити», *tier* «гордий» – *pierre* «камінь», *bleu* «голубой» – *bleu* «блакитна», *bouche* «рот» – *bouge* «нетрі», *souche* «пень» – *touche* «клавіша», *toi* «ти» – *trois* «три», *pe* «цей» – *ces* «ці», *homme* «людина» – *pomme* «яблуко», *pon* «міст» – *bon* «гарний», *sait* «знає» – *ses* «його, її», *salle* «кімната» – *sel* «сіль», *parler* «говорити» – *parlez!* «говоріть!», *chose* «рiч» – *cause* «причина».

16. (Для вивчаючих іспанську мову) Наявність яких фонем в іспанській мові впливає з наступних протиставлень?

Casa «будинок» – *cosa* «справа», *casa* «будинок» – *causa* «причина», *copar* «оточувати» – *popar* «пестити», *caro* «дорогою» – *carro* «візок», *corneja* «ворона» – *cornejo* «кизил», *semanario* «щотижневик» – *seminario* «семінарія», *activo* «активний» – *tactivo* «дотикальний», *puro* «чистий» – *duro* «твердий», *bala* «пуля» – *baja* «зниження», *cara* «особа» – *cara* «накидка», *presa* «захоплення» – *prensa* «прес, преса».

17. Запишіть подані слова фонетичною транскрипцією. Визначіть кількість звуків. Алофонами яких фонем вони виступають?

Пісня, вітчизняний, безмовність, велелюддя, дзеркальність, щастя, втілюється, возз'єднання, безжурний.

ТЕМА 9

ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ФОНЕТИКИ. ФОНІКА

План

1. Поняття фоніки. Завдання фоніки.
2. Загальні особливості фонетичного оформлення мов.
3. Милозвучність.
4. Какофонія.

Теоретична частина

Фоніка – розділ стилістики, що вивчає звукову сторону мовлення, тобто відбір і вживання мовних засобів фонетичного рівня з певним стилістичним завданням. Будучи розділом фонетики, водночас фіксує відхилення від фонетичних мовних нормативів, які мають естетичну вартість.

Фоніка – це також стилістично значущі засоби мови фонетичного рівня (наприклад фоніка Шевченка, фоніка футуристів, українська фоніка).

Фоніка дає оцінку особливостям звукового ладу мови, визначає характерні для кожної національної мови умови милозвучності, досліджує різноманітні прийоми посилення фонетичної виразності мови, учить найдосконалішому, художньо виправданому і стилістично доцільному звуковому виразу думки.

Фоніка вивчає естетичну роль фонетичних засобів мови. Центральне місце при цьому займає аналіз звукової організації поетичного мовлення.

Правильне використання фонетичних засобів мови у творах різних функціональних стилів забезпечує вірне та швидке сприйняття інформації, виключаючи непорозуміння, небажані асоціації, які могли б виявитися перешкодами для розуміння вислову. В той же час фоніка учить виявляти й усувати стилістичні недоліки у звуковій організації мовлення, які заважають сприйняттю тексту.

Не існує двох мов, що б мали однакове звучання. З точки зору фонетики, кожна мова має свої власні особливості щодо: кількості фонем; тривалості у часі певної фонемі під час вимови; їхньої скупченості та комбінацій (тут особливу вагу для мистецтва слова мають фактори співвідношення голосних та приголосних, а також глухих та дзвінких приголосних); прозорості.

Кількість фонем – одна з головних передумов фонічного багатства певної мови. Відомо, що «королева мов» – санскрит має 48 фонем, а мова австралійського племені аранта налічує лише 30 фонем.

Українська мова має близько 40 фонем – рахуючи палатальні приголосні. В царині консонантизму відносно багата, в царині вокалізму – бідна (якщо порівняти з такими мовами, як французька, німецька чи старослов'янська).

Супроти російської мови українська значно дзвінкіша, позаяк у російській мові дзвінкі приголосні вкінці складу оглушуються.

Тривалість. За підрахунками Граммона у французькій мові на вимову однієї фонемі припадає 0,06 секунди. За підрахунком І. Качуровського, на вимову однієї фонемі в українській літературній мові на припадає 0,095 – 0,1 секунди. Дещо відрізняється тривалість у різних діалектах. Зокрема, у полтавському діалекті («тверда балачка») на вимову однієї фонемі необхідно щонайменше 0,12 секунди.

У російській мові на вимову однієї фонемі потрібно 0,08 секунди.

Скупченість та комбінації. Вивчаючи склад, фоніка на відміну від фонетики, аналізує ті елементи в його структурі, що мають більше значення для літератури. Склад впливає на риму. Так, у мовах з аспіраторним наголосом (з поділом складів на наголошені та ненаголошені) від місця наголошеного складу в слові залежить метрична структура рими.

Основними особливостями української мови щодо складової системи є: відсутність дифтонгів (дифтонг *уо* – *куонь*, *вуол* – зустрічається лише в діалектах); відсутність складотворчих приголосних, за дуже незначними винятками: *тсс* – вимога мовчати, *тпrr* – наказ коневі зупинитися.

Отже, склад в українській мові має в собі один голосний і один, два або більше приголосних, що можуть бути розташовані перед голосним, після нього та обабіч.

Прозорість мови. Відповідно до співвідношення голосних та приголосних звуків у конкретному лексичному матеріалі відрізняють мови прозорі, мови середньої прозорості та мови непрозорі.

Прозорі мови – де кількість голосних дорівнює кількості приголосних або її перевищує. До найпрозоріших мов належить японська та деякі мови тихоокеанських народів, де на певну кількість слів припадає більше голосних, ніж приголосних.

У мовах **середньої** прозорості кількість приголосних не набагато переважає відповідну кількість голосних.

У мовах **непрозорих** приголосних може бути вдвічі або й утричі більше, ніж голосних.

Прозорість мови не стільки залежить від наявності певних фонем, а більше від їхньої співвідношенні.

Борис Якубський, зупиняючись на питанні співвідношення голосних і приголосних («шелестівок») в українській мові, доходить такого висновку:

«Найлегше, музично, евфонічно звучатимуть для нас ті слова, де кількість шелестівок і голосівок однакова, й вони правильно чергуються, напр. «полетіла», «гомоніли», «нерухомо», «заборона» (відношення 1:1). Ми повинні надзвичайно пишатися тим, що в нашій українській мові силу слів збудовано власне на принципі

відношення шелестівок до голосівок 1:1; цим явищем наша мова рівняється до італійської мови, славетної своєю милозвучністю... »

Співвідношення голосних і приголосних 1:1 спостерігається у «Кобзарі».

Прозорість мови впливає на її милозвучність. За свідомством М. Гумільова, янголи «на далекій зірці Венері» розмовляють мовою, що складається із самих лише голосівок.

Старослов'янська мова, з її законом відкритих складів, належала до мов із найвищим коефіцієнтом прозорості.

За підрахунками І. Качуровського, назагал, в українській мові на кожні сто голосних має бути приблизно 130 – 140 приголосних.

Милозвучність (евфонія) – вияв фоніки, який означає гармонійну сув'язь позитивно-естетичних явищ художнього, передовсім поетичного, твору. Евфонія надзвичайно органічна для української лірики, оскільки спирається на визначальну інтонаційну основу української мови – вокалізм, зумовлюючи тяжіння версифікаційних пошуків до музичності (М. Вороний, О. Олесь, П. Тичина, В. Сосюра та ін.), виконує особливу стилістичну функцію у розмаїтті симетричного звукового ладу поетичного мовлення, забезпечує міру кількості, частоти, комбінування та тривання фонем. Це стосується їхньої якості (інструментування), місця розташування у тексті (епіфора, анафора, кільце, рима тощо). Яскравим прикладом милозвучності може бути, зокрема, поезія М. Вінграновського.

До милозвучності поетичного мовлення належать алітерація, асонанс, звуконаслідування (ономатопея).

Перш за все письменники додержуються загальних вимог милозвучності, характерних для мови, наприклад: чергування у – в, і – й, з – із – зі.

Крім того, звукове оформлення творів повинно відігравати і певну художню функцію.

Алітерація – повторення однакових приголосних звуків чи звукосполучень з метою створення звукового образу зображуваного або посилення інтонаційної виразності мови: *Жужне жах на ножах, на тривожних рубежах* (І. Драч).

Асонанс – повторення голосних звуків: *Впали роси на покоси, Засвітилися навколо. Там дівча ходило босе, Білу ніжку проколало.* (Д. Павличко).

Какофонія – немилозвучне сполучення звуків, що справляє естетично негативне враження; безладне, хаотичне нагромадження звуків, різновид дисонансу, доведений до абсурду. Типовими випадками какофонії є збіг голосних чи приголосних. До випадків какофонії відносять збіг однакових або подібних складів: розказано новини. Поети-футуристи свідомо використовували какофонію. Зустрічається вона у скоромовках: *Карл украв у Клари корали, А Клара у Карла вкрала кларнет.*

Ліпограма – вірш, у якому бракує певного звука для відтворення евфонічного ефекту. Так, Г. Державін у вірші «Соловей во сне» уникав приголосного р. П. Тичина використовує слова на ль, позбавлені змісту: *Гуляв над Тібром Рафаель В вечірній час в іюні – Се сум, се сон, лелію льо, Льоліюні я, льоліюні.*

Практична частина

1. Визначте ступінь прозорості російської та української мов на прикладі творів:

*Дыхание свободно
в каждой гласной,
В согласных – прерывается на миг.
И только тот гармонию достиг,
Кому чередование их подвластно.
Звучат в согласных серебро и медь.
А гласные даны тебе для пенья.
И счастлив будь, коль можешь ты пропеть
Иль даже продышатъ стихотворенье (С. Маршак)
Любіть Україну, як сонце, любіть,
як вітер, і трави, і води...
В годину щасливу і в радості мить,
любіть у годину негоди.
Любіть Україну у сні й наяву,
вишневу свою Україну,
красу її, вічно живу і нову,
і мову її солов'їну... (В. Сосюра)*

2. Визначте випадки алітерації й асонансу: «...течуть ріки, кривавії ріки» (Т. Шевченко); «Хто се, хто се по сім боці чеше косу? Хто се?» (Т. Шевченко); «Спи собі, спи обіруч стиснувши перед собором» (М. де Сервантес Сааведра); «Осінній день, осінній день, осінній! О синій день, о синій день, о синій! Осанна осені, о сум! Осанна, Невже це осінь, осінь, о! – Та сама...» (Л. Костенко);

«Корови моляться до сонця, що полум'яним сходить маком. Струнка тополя тонша й тонша, мов дерево ставало б птахом» (Богдан-Ігор Антонич; «Була гроза, і грім гримів, Він так любив гриміти, Що аж тремтів, що аж горів На трави і на квіти» (М. Вінграновський); «Бугристы берега, благоприятны влаги, О, горы с гроздьями, где греет юг ягнят, О, грады, где торги, где мозго-круглы браги» (М. Лермонтов); « - Говорила им горилла, приговаривала» (К. Чуковський); «Уж не жду от жизни ничего я, И не жаль мне прошлого ничуть...» (М. Лермонтов); «Есть в русской природе усталая нежность, Безмолвная боль затаенной печали, Безвыходность горя, безгласность, безбрежность, Холодная высь, уходящие дали» (К. Бальмонт); «И вздохнули духи, задремали ресницы, Зашептались тревожно шелка» (О. Блок); «Петух запекает, светает, пора! В лесу под ногами гора серебра» (М. Заболоцький); «У наших ушки на макушке, Чуть утро осветило пушки И леса синие верхушки – Французы тут как тут» (М. Лермонтов).

3. Вкажіть звукові повтори; розгляньте граматичні зв'язки слів, схожих в звучанні.

1. Волшебник страшный Черномор, ревнивый трепетный хранитель замков, безжалостных дверей, он только немоцный мучитель прелестной пленницы своей. 2. Руслан на мягкий мох ложится. 3. Очнулась, пламенным волнением и смутным ужасом полна. 4. Дробясь о мраморны преграды, жемчужной, огненной дугой валяются, плещут водопады. И ручейки в тени лесной чуть вьются сонною волной. 5. Оно умрет, как шум печальный волны, плеснувшей в берег дальный, как звук ночной в лесу глухом.

ТЕМА 10

ЗВУКОПИС

План

1. Звуконаслідування. Поняття ономаіопеї.
2. Функції звукопису.
3. Поняття звукообразу.

Теоретична частина

Звуконаслідування – це вживання слів, які своїм звучанням нагадують слухові враження від зображуваного явища. Наприклад: *рос. Партер и кресла, все кипит / В райке нетерпеливо плещут, / И, взвившись, занавес шумит.*

Є чимало слів, які вже своїм звучанням нагадують дії (*шарудіти, шипіти, охати, чірікати, цокати, цокати, бринькати*). **Ономатопея** – слова, що виникають на основі звуконаслідування. Ономатопеї передають: звучання людського голосу (*ахати, хихикати*); звуки, що видаються тваринами (*каркати, нявкати*); «голоси» неживої природи (*деренчати, скрипіти*).

За своєю граматичною природою ономатопеї являють собою іменники і дієслова. Утворені від вигуків типу *бац, бух*, ономатопеї доволі точно передають різноманітні звукові враження *тихострунное треньканье балалайки; зенькал звоночек, тарабарил с деревьями гром*.

Звучання ономатопеї у художньому мовленні підсилюється їх фонетичним оточенням: зазвичай звукову виразність слова підкреслюють сусідні алітерації, наприклад, рос. *Вот дождик вкрадчиво прокрапал* (О. Твардовський).

З метою звуконаслідування використовуються не тільки ономатопеї, але й **звукообразні слова**. Різниця звуконаслідувальних і звукообразних слів полягає в тому, що перші імітують звуки, характерні для званих ними явищ і дій, а інші виразні за звучанням і завдяки цьому сприяють образній передачі рухів, емоційних станів, фізичних і психічних явищ тощо (*шушукатися* – звуконаслідувальне слово, а *шашні, шушера, шши* – звукообразні).

Функції звукопису:

Виразно-образотворча функція звукопису. Звукопис не обмежується відображенням лише слухових вражень. Діапазон його виразальних можливостей ширше: він може малювати різні за характером дії (енергійні, рвучкі і спокійні), відображати настрої та почуття героя.

Рухи стрімкі, динамічні в поетичній мові часто малюються словами, що вимовляються особливо енергійно (рос. *Так бей же по жилам, кидайся в края, бездонная молодость, ярость моя!* (Е. Багрицький). Навпаки, слова ніжні, що пестять слух, створюють враження спокою (рос. *Руки милой – пара лебедей – в золоте волос моих ныряют. Все на этом свете из людей песнь любви поют и повторяют* (С. Єсенин). Органічний зв'язок звукопису з змістом, єдність слова і образу надають мови яскраву експресію.

Емоційно-експресивна функція звукопису. Звукові повтори в поетичному мовленні підкреслюють її емоційність, надаючи

«опуклість» подібним фонетичним словами (рос. *Каким наитием, какими истинами, о чем шумите вы, разливы лиственные?* (М. Цветаева); *И шальной, шевелюру ероша, в замешательстве смысл темня, ошарашит тебя нехорошей, глупой сказкой своей про меня* (Б. Пастернак).

Нерідко за допомогою звукопису поет прагне виразити почуття, що переповнюють його (рос. *Милая, ты ли? та ли? Эти уста не устали...* (С. Єсенін).

Смислова функція звукопису. Звукопис може виконувати серйозну смислову функцію у поетичному мовленні: підкреслювати логічно важливі слова, художні образи, мотиви, теми. Звукопис у поезії може підсилювати логічні акценти у мові: фонетично підкреслені слова одержують у тексті особливу вагу (рос. *Вся жизнь, ненужно изжитая, пытала, унижала, жгла; а там, как призрак возраста, день обозначил купола* (О. Блок); *Здравствуй! Не стрела, не камень я! – Живейшая из жен: жизнь. Обеими руками в твой невыспавшийся сон...* (М. Цветаева).

Композиційна функція звукопису. Звукопис може повідомляти подібне звучання смисловим відрізкам фрази та відрізняти фонетично кожен новий поетичний образ (рос. *Ты рванулась движеньем испуганной птицы, ты прошла словно сон мой легка... И вздохнули духи, задремали ресницы, зашептались тревожно шелка* (О. Блок).

Практична частина

1. Проаналізуйте правку М. Горького, визначте мету переробки письменником речень (в дужках слова, які він замінив), вкажіть способи стилістичної правки, що використовуються при виключенні з мови немилозвучних дієприкметників. *1. Челкаш презрительно сплюнул и (прервал свои вопросы, отвернувшись) отвернулся от парня. 2. И можно было, глядя на небо, думать, что оно – тоже море, только море взволнованное (и застывшее в своем волнении), опрокинутое над другим. 3. Впереди ему улыбался солидный заработок, (требовавший) требуя немного труда и много ловкости. 4. Сонный шум волн (плескавшихся о суда, грозил чем-то, предупреждал о чем-то) гудел угрюмо и был страшен.*

2. В уривках із текстів, підготовлених для радіопередач, виділіть співзвучні слова, розмежовувавши тавтологію і випадкові звукові повтори. Виправте речення, усуваючи недоліки фоніки та мовленнєві помилки. *1. Запропонований проект покликаний*

забезпечити своєчасний розворот робіт на всіх об'єктах. 2. Уповноважений розповідав оповідання про розкуркулювання куркулів, і ці оповідання вплинули на козаків. 3. Можна користуватися як свіжим вапном, так і вапном, використовуваним раніше при будівельних роботах. При застосуванні останнього варто стежити, щоб у ґрунт разом з вапном не потрапив цемент. 4. Наше завдання – підвищувати розжарення змагання, щоб гідно виконати високі зобов'язання, узяті в цьому високосному році. 5. Не боїмося прямо сказати, якби так завжди працювалось, завалили б завод коленами.

3. Порівняйте звукову організацію мовлення у реченнях; вкажіть, що порушує її милозвучність у невідредагованих варіантах. Проаналізуйте стилістичну правку, у разі потреби внесіть в редакторський варіант корективи. 1. В заметке речь шла о том, что по вине УКС а простаивали две автомашины, привезшие на завод оборудование и не разгружавшиеся в течение нескольких часов – В заметке говорилось о том, что по вине Управления капитального строительства две автомашины, которые привезли на завод оборудование, не разгружались несколько часов. 2. С вступившей в марте в строй на заводе железобетонных конструкций технологической линии снята первая партия наружных стеновых панелей из керамзитобетона – Первая партия наружных стеновых панелей из керамзитобетона снята с новой технологической линии, которая в марте введена в строй на заводе железобетонных конструкций.

4. Вкажіть звуконаслідувальні та звукообразні слова, визначте стилістичну роль їхнього фонетичного оточення. 1. Из мертвой главы гробовая змея, шипя, между тем выползала 2. Нева вздвугалась и редела, котлом клокоча и клубясь. 3. Знакомым шумом шорох их вершин меня приветствовал. 4. Как будто грома грохотанье – тяжело-звонкое скаканье по потрясенной мостовой... 5. Я знаю, чем утешенный по звонкой мостовой вчера скакал как бешеный татарин молодой. 6. Много травили, много скакали, гончих из острова в остров бросали.

5. Досліджуйте фонетичну організацію мовлення, вкажіть оноματοпеї, відзначте ті місця у тексті, де звуки виконують образотворчу функцію. Перш ніж лягти спати, я щовечора роблю маленьку прогулянку у дворі. Учора я зупинився й почав прислухатися. От різні звуки, почуті мною: Шум крові у вухах і

подиху. Шерех – безугавний белькіт – листів. Тріск коників; їх було чотири в деревах надворі. Риби робили на поверхні води легкий шум, схожий на звуки поцілунку. Від часу до часу падала крапля з легким сріблестим звуком. Ламалася якась гілка, хто зламав її? От глухий звук... що це? кроки по дорозі? або шепіт людського голосу? Граптом найтонше сопрано комара, що лунає над вашим вухом. (за А. Толстим.)

ТЕМА 11

ФОНОСЕМАНТИКА ЯК ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ ФОНЕТИКИ

План

1. Поняття фоносемантики.
2. Завдання фоносемантики.
3. Розділи фоносемантики.
4. Методика О. Журавльова.
5. Система ВААЛ.

Теоретична частина

Фоносемантика – нова філологічна наука про змістовність звукової форми в мові, про співвідношення значення і звучання слів. Виникла в російському мовознавстві у 80-х роках ХХ ст. Автори С. Воронін, О. Журавльов, І. Горелов, В. Левіцький.

Фоносемантика, за визначенням С. Вороніна, – це наука, яка народжується на стику фонетики (за планом вираження), семантики (за планом змісту) і лексикології (за сукупністю цих планів).

Також фоносемантику можна схарактеризувати як розділ психолінгвістики, що вивчає емоційний зміст звуків мови. Надзвичайно важливий зв'язок фоносемантики з етимологією, з порівняльно-історичним мовознавством, з типологією, з психолінгвістикою.

І. Бодуен де Куртене в 70-80-х рр. ХІХ ст. почав займатися питаннями фонології, зв'язавши їх з психологічною стороною мовних явищ, підкреслюючи також несвідомий характер цього феномена.

Звукова матерія, значення якої не раз підкреслював І. Бодуен де Куртене, володіє не тільки певної символікою звуків (змістовністю), вона створює певний тон, який підкреслює зміст імені. Те, як ім'я сприймається на слух і які при цьому викликає асоціації, важливіше семантики імені, яка у більшості випадків практично не враховується.

С. Воронін вперше виділив фоносемантику як самостійну гілку лінгвістики, метою якої є вивчення зв'язку звуку і значення у слові. Він розробив метод фоносемантичного аналізу, що вводить об'єктивні критерії визначення звукозображувального слова; сформулював основні закони утворення й еволюції мовного знака; виявив категорію фонотипа як основну категорію фоносемантики. Ввів поняття і визначив природу сінкінестемії – базису звукозображуваності.

Метою фоносемантики С. Воронін визначив вивчення звукозображуваності як необхідного, суттєвого, повторюваного і відносно стійкого недовільного фонетично (примарних) мотивованого зв'язку між фонемами слова і такого, що покладається в основу найменування ознакою об'єкта-денотата. При цьому підкреслював, що звукозображувальними є не тільки ті слова, які відчуються сучасними носіями мови як такі, що володіють фонетично вмотивованим зв'язком «між звуком і значенням», але і всі ті слова, в яких цей зв'язок в ході мовної еволюції опинився затемненим, ослабленим і навіть на перший погляд повністю втраченим, але в яких за допомогою етимологічного аналізу цей зв'язок виявляється.

Отже, звукозображувальне слово – це слово, звукозображувальне в своїй основі, за своїм походженням.

Завдання фоносемантики: особливості звукозображувальної системи в цілому; звуконаслідувальна і звукосимволічна підсистеми; параметри, класи та типи звучань; будова звукового денотата; універсальна класифікація звуконаслідувальних слів; їх типологія; відображення ознак звукового денотата; звукозображувальні функції фонем звуконаслідувального слова; сенсо-, емо-, воле- і ментакінеми; фоно-та мімеокінеми; синестезія і сінестемія; критерії виділення звукосимволічного слова; звукосимволізм в граматиці; звуконаслідування і звукосимволізм на рівні тексту; походження мови; онто- і філогенетична еволюція мови; категорії фоносемантики; евристичні можливості фоносемантики.

Фоносемантика підрозділяється на загальну і спеціальну (конкретну). **Загальна** фоносемантика має справу з найбільш загальними законами і закономірностями звукозображувальних систем мов світу у відволіканні від якогось однієї конкретної мови (групи мов). **Спеціальна** (конкретна) фоносемантика пов'язана з

законами і закономірностями звукозображувальної системи якоїсь однієї конкретної мови.

Практичні дослідження психо-емоціонального впливу звуків проводилися О. Журавльовим. Він висловив припущення, що кожному звуку людської мови відповідає певне підсвідоме значення. Skorиставшись технікою «семантичних диференціалів» Ч. Осгуда, О. Журавльов провів дослідження для з'ясування цих значень. Журавльов запропонував список якісних характеристик кожного звуку російської мови, а саме яким він є за наступними 23 шкалами, представленими парами антонімічних прикметників російської мови: хороший – плохой; красивый – отталкивающий; радостный – печальный; светлый – темный; легкий – тяжелый; безопасный – страшный; добрый – злой; простой – сложный; гладкий – шероховатый; округлый – угловатый; большой – маленький; грубый – нежный; мужественный – женственный; сильный – слабый; холодный – горячий; величественный – низменный; громкий – тихий; могучий – хилый; веселый – грустный; яркий – тусклый; подвижный – медлительный; быстрый – медленный; активный – пассивный.

Всім звукам російської мови за цими шкалами зіставлені оцінки. Згідно ідеї О. Журавльова, якісні фоносемантичні шкали дозволяють оцінювати вплив звуків на психічний стан людини. Пропонується для оцінки впливу на людину слова як набору звуків, за допомогою відповідних розрахунків визначається загальний фоносемантичне значення по звуках, що складають слово за всіма 23 шкалами.

Для отримання фоносемантичної характеристики слова до розрахунку беруться в звукобуквенному вигляді, тобто із звукових характеристик враховується лише м'якість приголосних і наголос.

За результатами проведених досліджень О. Журавльовим сформовані таблиці значень звуків.

Програма ВААЛ заснована на ідеї та результатах досліджень О. Журавльова. Її автори – В. Белянин, М. Димшиц, В. Шалак.

Система ВААЛ, робота над якою ведеться з 1992 року, дозволяє прогнозувати ефект неусвідомлюваного впливу текстів на масову аудиторію, аналізувати тексти з погляду такого впливу, складати тексти із заданим вектором впливу, виявляти індивідуально-психологічні якості авторів тексту, проводити поглиблений контент-аналіз текстів і робити багато чого іншого.

Області можливого застосування: складання текстів виступів із заданими характеристиками впливу на потенційну аудиторію; активне формування емоційного ставлення до політичного діяча з боку різних соціальних груп; складання емоційно забарвлених рекламних статей; пошук найбільш вдалих назв і торгових марок; психо- і гіпнотерапія; неявне психологічне тестування і експрес-діагностика; створення легких в засвоєнні навчальних матеріалів; наукові дослідження в галузі психолінгвістики та суміжних з нею дисциплінах; журналістика та інші сфери діяльності, які використовують в якості інструменту слово; соціологічні та соціолінгвістичні дослідження; інформаційні війни; моніторинг ЗМІ.

Система дозволяє: Оцінювати неусвідомлюваний емоційний вплив фонетичної структури текстів та окремих слів на підсвідомість людини. Генерувати слова із заданими фоносемантичними характеристиками. Оцінювати неусвідомлюваний емоційний вплив фонетичної структури текстів на підсвідомість людини. Задавати характеристики бажаного впливу і цілеспрямовано коригувати тексти за обраними параметрами з метою досягнення необхідного ефекту впливу. Оцінювати звуко-колірні характеристики слів і текстів. Здійснювати словниковий аналіз текстів. Робити виділення тем, що порушувалися в текстах, і здійснювати на основі цього автоматичну категоризацію. Здійснювати емоційно-лексичний аналіз текстів. Налаштовуватися на різні соціальні та професійні групи людей, які можуть бути виділені по використовуваній ними лексиці. Робити вторинний аналіз даних шляхом їх візуалізації, факторного і кореляційного аналізу.

Слід зазначити, що програма ВААЛ аналізує не звуки, а букви в складі слів і ніяк не враховує їх взаємне розташування.

Відомий фахівець у галузі дизайну та реклами Артемій Лебедєв піддав використувану в психолінгвістичній системі ВААЛ методику фоносемантичного аналізу жорсткій критиці. Як приклад він провів фоносемантичним аналіз слів *дохляк* і *сила*. Слово *дохляк* за результатами аналізу виявилось «грубим, мужнім і хоробрим», а *сила* – «світлим, ницим, легким, ніжним, жіночним, слабким, тихим, боягузливим, кволим, маленьким».

Отже, що фоносемантика розглядає не значення слова, а виключно те, як воно звучить. Щось, що ми звикли сприймати як

щось хороше, позитивне, матиме прямо протилежні характеристики з погляду звучання.

Фоносемантика відзеркалює зв'язок звучання слова з впливом, який він справляє на слухача. Цей напрям науки про мову меншою мірою апелює до понятійного змісту слова, але звертає увагу на звучання як сукупність фонетичних елементів та його сумарний вплив на слухача.

Практична частина

1. Користуючись сайтом <http://www.vaal.ru>:
 - опрацюйте основні відомості про систему VAAL;
 - придбайте комп'ютерну програму VAAL;
 - встановіть за допомогою комп'ютерної програми VAAL фоносемантичну оцінку свого прізвища, ім'я, по-батькові та трьох-п'яти похідних від нього;
 - встановіть за допомогою комп'ютерної програми VAAL фоносемантичну оцінку трьох брендів (російського, українського, англійського/німецького)
2. Вигадайте дві назви неіснуючих тварин, одна з яких має позитивну фоносемантичну оцінку, інша – негативну.

ТЕМА 12

АВТОМАТИЧНЕ РОЗПІЗНАВАННЯ СУЦІЛЬНОГО МОВЛЕННЯ

План

1. Етапи розвитку робіт з проблем автоматичного розпізнавання мовлення.
2. Автоматичне розпізнавання усного мовлення.
3. Машинні методи аналізу і розпізнавання елементів усного мовлення.
4. Системи розпізнавання/розуміння мовлення. Система SPEECHLIS, HWIM та інші.
5. Практичне використання систем розпізнавання мовлення.

Теоретична частина

Перша наукова робота, присвячена автоматичному розпізнаванню звуків мовлення, з'явилась у 1943 р. У цей період накопичувалися знання у галузі акустики мовленнєвого сигналу, створення мовлення, пошуку параметрів ізольованих звуків, побудови елементарних пристроїв автоматичного розпізнавання ізольованих слів.

Другий етап досліджень належить до 1962-1973 рр. У ньому існувало дві тенденції при створенні систем автоматичного розпізнавання мовлення: розробка систем під конкретного диктора і словник (адаптовані системи) та пошук універсальних ознак мовленнєвих відрізків, які б забезпечили створення систем, працюючих з довільним диктором, без попереднього налаштування під нього (неадаптовані системи). На цьому етапі вдалося істотно просунути вперед завдання, пов'язані із первинним аналізом мовленнєвих сигналів, побудовою моделей сприйняття мовлення людиною.

Третій етап досліджень почався з 1973 р. і триває до сьогодні. Характерними рисами цього періоду є практичне використання перших систем розпізнавання ізольованих слів, розробка перших експериментальних систем автоматичного розпізнавання і розуміння суцільного мовлення.

Сьогодні вирішуються проблеми широкого використання комп'ютерних технологій при спілкуванні людини з машиною, зокрема, як спілкуватися з комп'ютером не кодифованою алгоритмічною мовою, а природним усним мовленням у вигляді мовленнєвих команд.

Сучасним глобальним завданням автоматичного розпізнавання усного мовлення є побудова систем автоматичного розуміння природного суцільного мовлення.

Початковим етапом цієї проблеми є автоматична сегментація і маркування мовленнєвої хвилі у відповідності до акустико-фонетичних і фонологічних правил мови. Пошук відповідностей між параметрами мовленнєвого сигналу і конкретними звуками мовлення відбувається на всіх етапах дослідження мовлення і побудови систем його автоматичного розпізнавання. У результаті досліджень було виявлено, що параметри відповідних ізольованих звуків, звуків ізольованих слів і суцільного мовлення істотно відрізняються один від одного. Провести межу між звуками суцільного мовлення дуже важко, бо при артикуляції устрій органів, що утворюють звуки, змінюється повільно при переході від одного звуку до іншого. Однак можна говорити, що для більшості звуків мовлення існують певні мнимі квазістаціонарні ділянки, а також переходи однієї квазістаціонарної ділянки до іншої.

Акустико-фонетичний рівень автоматичного розпізнавання пов'язаний з пошуком параметрів стаціонарних і перехідних

ділянок звуків мовлення, а також виявленням і маркуванням відрізків мовленнєвої хвилі, які належать до конкретних звуків. Але перш ніж розглядати особливості звуків в залежності від конкретного оточення, необхідно визначити загальні властивості окремо голосних і приголосних і навчити комп'ютер їх розпізнавати. Заздалегідь у пам'ять пристрою вводять зразки (еталони) мовленнєвих образів і правила встановлення звукотипу.

Основним методом розпізнавання окремих звуків є **спектрально-часовий аналіз**, оскільки мовлення – це змінний у часі, багатовимірний процес і досліджувати його можна лише на основі динамічного аналізу, тобто аналізу змін мовленнєвих параметрів у часі. Для проведення аналізу використовуються всі складові спектра: тривалість, сила, звучність, частота, тембр. Часовий аналіз передбачає цілу низку миттєвих спектрів, що йдуть один за одним, піддаючи їх обробці в різних схемах розпізнавального пристрою.

У результаті такої обробки виділяються ознаки, які у певному сполученні дозволяють найбільш надійно і швидко відрізнити даний мовленнєвий сегмент від інших.

До цих **ознак належать**: частоти 1, 2, 3 формант; протяжність формантних ділянок; рівні максимальної і мінімальної енергії; миттєва потужність сигналу; тривалість ділянок певної інтенсивності; тривалість нестационарних (перехідних) ділянок; крутість наростання сигналу; висота основного тону.

Автоматичний пристрій має визначити, які з заданих ознак містяться в сигналі, у якому сполученні вони виявляються.

За характером ознак звуку мови можна розбити на такі класи: **тональні** звуки (голосні і деякі приголосні-сонорні) – характеризуються наявністю основного тону, інтенсивністю, тривалістю звучання; формантними параметрами (частотами резонансів, амплітудами (частотою коливань), шириною формантної смуги); **шумні** звуки характеризуються наявністю суцільного шумного спектра, тривалістю; **проривні** звуки характеризуються крутизою наростання сигналу, максимальним і середнім рівнями потужності; **паузи** (момент мовчання) характеризуються тривалістю.

На матеріалі спектрограм дається фонемна інтерпретація звуків за зразками (еталонами) шляхом перекладання спектрограм у фонологічну транскрипцію.

Наступним є **метод двійкового збору звукових елементів мови**. В основі методу лежить виявлення у звуках мови елементарних розпізнавальних (диференційних) ознак. Вибір може бути або між двома полярними властивостями звуків однієї категорії (низький-високий) чи наявністю і відсутністю певної ознаки (дзвінкий-глухий).

Перелік диференційних ознак сортування звуків: вокалічний – невокалічний: наявність або відсутність формантної структури; консонантний – неконсонантний: низький або високий рівень загальної енергії; компактний – дифузний: висока або низька концентрація енергії вузькій центральній ділянці спектра; напружений – ненапружений: більша або менша загальна енергія; дзвінкий – глухий: наявність або відсутність періодичного низькочастотного збудження; носовий – ротовий: більший або менший розподіл енергії у носову або ротову порожнину; різкий – нерізкий: більша чи менша інтенсивність шуму; низькотональні – високотональні: концентрація енергії в нижній або верхній частині спектра.

Зазвичай акустичної інформації, що міститься у мовленнєвому сигналі, виявляється недостатньо для розпізнавання мовленнєвих послідовностей. У такому випадку використовується **метод розпізнавання звуків усного мовлення за допомогою лінгвістичної інформації**, тобто у розпізнаванні пристрій вводяться ті чи інші лінгвістичні правила, завдяки яким логічна частина пристрою визначає ймовірність появи кожного звука у низці інших звуків і за найбільшим значенням імовірності встановлює розпізнаваний звук.

Наступний етап – **розпізнавання ізольованих слів-команд**. Для цього в комп'ютер вводять словник із кілька сотень слів.

Більшість існуючих технічних пристроїв, що розпізнають мовлення, будуються за принципом запису акустичних сигналів, створених людиною-диктором, що читає слова. Набори акустичних сигналів, які становлять ці слова, вводять у машинну пам'ять. Такий тип розпізнавання мовлення називають «настройка на диктора» і має три принципові обмеження: обмеження персональне, оскільки автомат розпізнає мову тільки конкретного мовця; обмеження щодо підготовки – автомат розпізнає мову тільки тоді, коли вона заздалегідь підготовлена; обмеження мовленнєве – автомат розпізнає тільки обмежену кількість слів.

Структурна схема автоматичного розпізнавання ізольованого слова: Звуки мовлення – виділення ознак – порівнювання з еталонами – фонологічна транскрипція N слова.

Практична частина

1. Опрацюйте комп'ютерні програми:
 - а) «COOL EDIT»;
 - б) «SOUND FORGE»;
 - в) «PHONEXI».
2. Опрацюйте інші комп'ютерні програми, що пов'язані з автоматичним розпізнаванням мовлення. Підготуйте повідомлення про ці програми.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Дорожная С.С. Тень содержания в звуке: Введение в русскую фоносемантику: Учебное пособие / С. С. Дорожная. – Пермь : Перемена, 2003. – 190 с.
2. Зиндер Л.Р. Общая фонетика: Учебное пособие / Л. Р. Зиндер. – 2-е изд., перераб и доп. – М. : Высшая школа, 1979. – 312 с.
3. Качуровський І. Фоніка: Підручник / І. Качуровський. – К. : Либідь, 1994. – 168 с.
4. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / М.П. Кочерган. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 368 с.
5. Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова: фонетика, орфоепія, графіка, орфографія: Посібник / Н. І. Тоцька. – К. : Вища школа, 1981. – 183 с.

ПСИХОЛІНГВІСТИКА

ТЕМА 1

ПСИХОЛІНГВІСТИКА

ЯК НАУКА ПРО МОВЛЕННЄВУ ДІЯЛЬНІСТЬ

План

1. Психолінгвістика як наука. Предмет, напрями, завдання та основні поняття психолінгвістики. Головні проблеми психолінгвістики.
2. Психологічне дослідження мовлення.
3. Історія зародження та розвитку психолінгвістики. Філософські, психологічні та лінгвістичні витoki психолінгвістики.
4. Актуальні напрями сучасної психолінгвістики.

Теоретична частина

Психолінгвістика – маргінальна галузь лінгвістики, спрямована на дослідження розвитку й застосування мовленнєвої здатності як психічного феномена, її реалізації в механізмах породження та сприйняття мовлення у проекції на психічну діяльність людини в її соціально-культурній взаємодії та кодову систему мови. У цій дефініції увагу зосереджено на предметній спрямованості психолінгвістичних досліджень, зокрема, на розгляді мовної здатності в онтогенезі, її реалізації в мовній діяльності.

Р. Фрумкіна зазначає, що психолінгвістика з часу виникнення заявила про себе як про науковий підхід, де знання набуваються переважно шляхом експерименту. Дослідниця пояснює появу психолінгвістики нагальною потребою усунути недолік, зумовлений тим, що багато років лінгвісти відмовлялися від спроб описувати мову як психічний феномен. О. Леонт'єв пов'язує виникнення психолінгвістики із прагненням теоретично осмислити практичні завдання із вивченням мовленнєвої діяльності людини. Ч. Осгуд визначає, що психолінгвістика – це дисципліна, що досліджує співвідношення структури повідомлень і характеристик людських індивідів, які продукують та отримують ці повідомлення, тобто науки про процеси кодування й декодування індивідуальних учасників комунікації.

Предмет психолінгвістики – співвідношення психічних функцій і процесів свідомості з мовною здатністю й мовленнєвою діяльністю людини; вербальна організація і вербальна поведінка

людини. *Об'єкт* – мовна здатність і мовленнєва діяльність особистостей. Об'єктом психолінгвістики також є людина.

Головні проблеми психолінгвістики: методологія психолінгвістичних досліджень; моделювання й аналіз процесів породження, сприйняття й розуміння мовлення, механізмів формування в людини мовної здатності; опис організації ментального лексикону; аналіз дитячого мовлення, мовної свідомості й образу світу; дослідження невербальних складників комунікації; дослідження психічних механізмів ефективності спілкування, кодування й декодування текстів; міжкультурне спілкування; оволодіння іншою мовою; проблеми білінгвізму.

Психолінгвістика виникла необхідності дати теоретичне осмислення низці практичних завдань, для яких власне психологічний чи лінгвістичний підходи виявилися недостатніми. До таких завдань відносяться: організація мовленнєвого розвитку дошкільника; навчання іноземній мові; логопедія, навчання розумово відсталих дітей, глухонімих, дітей із вродженими мовленнєвими патологіями; відновлення мовлення під час його порушення, лікування різних форм афазії та її ускладнень; міжкультурна комунікація; інженерне моделювання мовленнєвого спілкування.

Витоки психолінгвістики: психологічний напрям у мовознавстві, лінгвістична психологія, біхеовіристська й необіхеовіристська психологія, гештальтпсихологія, американська дескриптивна лінгвістика, радянська теорія мовленнєвої діяльності.

Періоди становлення і розвитку психолінгвістики. О. Залевська виокремлює: підготовчий період для виникнення психолінгвістики у різних країнах; другий період – оформлення психолінгвістики; третій період – зміна психолінгвістичної парадигми, значне розширення проблематики дисципліни.

Практична частина

1. Охарактеризуйте психолінгвістику як маргінальну галузь лінгвістики.
2. Дайте визначення предмета та об'єкта психолінгвістики.
3. Охарактеризуйте коло проблем, які вирішує психолінгвістика.
4. Визначте, які практичні завдання вирішує психолінгвістика.

5. У чому полягає суть психологічного дослідження мовлення?

6. До якого результату у ході проведення семінару досягнуто Ч. Осгудом та Дж. Керролом у галузі створення нової дисципліни?

7. Яке місце займає генеративізм як один із витоків сучасної психолінгвістики.

8. Яку роль відіграла біхевіористська та необіхевіористська психологія у становленні психолінгвістики?

9. Охарактеризуйте місце дескриптивної лінгвістики та роль Л. Блумфілда.

10. Визначте проблематику та дослідницькі принципи радянської теорії мовленнєвої діяльності.

11. Які періоди зародження та розвитку психолінгвістики визначає у своїй класифікації О. Залевська?

12. Охарактеризуйте актуальні напрямки сучасної психолінгвістики.

13. Підготуйте повідомлення на тему:

- Значення доробку Бодуена де Куртена у становленні психолінгвістики.
- Біологічна концепція мови А. Шлейхера.
- Х. Штейнталь – основоположник психологічного напрямку в мовознавстві.
- Внесок Л. Блумфілда у розвиток біхевіоризму.
- Концепція зв'язку мовлення й думки, духу народу; мови як витвору народної мовної свідомості, психологічної мовленнєвої організації індивіда у працях О. Потебні.
- Нейропсихолінгвістика як дослідження психофізіологічних механізмів породження й розпізнавання мовлення.
- Актуальні питання патопсихолінгвістики.
- Перспективи розвитку лінгвістичної гендерології та її вплив на психолінгвістику.
- Моделюванням вербальної поведінки у системах штучного інтелекту.
- Психолінгвістика у колі суміжних наук. Прикладні аспекти психолінгвістики.

ТЕМА 2
МОВЛЕННЄВІ ЯВИЩА У КОНТЕКСТІ
ПСИХОЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ

План

1. Мова як багатоаспектний феномен. Мова як діяльність. Поняття діяльності, види діяльності. Терміни «мова», «мовлення», «мовленнєва діяльність». Мова як енергія в роботах В. фон Гумбольдта.
2. Мовні явища у контексті психолінгвістичного аналізу.
3. Мовна здібність: структура, зміст.
4. Мовленнєва діяльність, її структура та механізми. Поняття мовленнєвої діяльності в роботах Л. Щерби.
5. Моделі мовленнєвої діяльності.

Теоретична частина

Ф. де Соссюр виділяв три принципових мовних явища: власне мову, мовлення та мовленнєву діяльність. Л. Щерба: мовленнєву діяльність, мовленнєву систему (мова), мовленнєвий матеріал (тексти). А. Леонтьєв – мовленнєва здатність (психофізіологічно обумовлений, але соціальний продукт, що забезпечує засвоєння, відтворення, адекватне сприйняття мовних знаків), система мови (надіндивідуальна, об'єктивна семіотична система правил і норм їх функціонування, характерна за семантичними, лексичними та синтаксичними особливостями для мовленнєвого суспільства в певну епоху життя певного суспільства та мовленнєва діяльність (реалізація людиною мовних особливостей для мети комунікації в певних культурних умовах та для мислення).

Із середини 30-х рр. у рамках психологічної школи Л. Виготського інтенсивно розвивався діяльнісний підхід, що найбільш чітко і повно представлений у працях А. Леонтьєва. Загальнопсихологічна теорія діяльності була створена для пояснення психічних (але не мовленнєвих) явищ. У ній сформульовані деякі фундаментальні принципи аналізу, що дозволяють розглядати діяльність певним чином як організовану понятійну систему і застосовувати її в якості загальної психологічної схеми, якій притаманні унікальні та універсальні пояснюючі можливості.

Розгляд мовлення у парадигмі діяльності, а мовленнєвих явищ – під кутом діяльнісного фрейму дозволило А. Леонтьєву розробити основні положення теорії мовленнєвої діяльності (ТМД). Вона була створена на основі загальнопсихологічної теорії діяльності, пояснююча сила якої була достатньою для аналізу такого специфічного об'єкта як вербальна комунікація. Учений

здійснив аналітичну роботу з адаптації понятійної системи теорії діяльності для подальшого використання її як універсальної пояснювальної схеми під час аналізу нової об'єктивної галузі.

У якості пояснювальної категорії діяльності мовлення, по-перше, розглядається як діяльність, по-друге, мовлення має два аспекти – результативний (текст) та процесуальний (динамічність).

Розмежування та аналіз мовних явищ належить працям Фердінанда де Соссюра. У здійсненні цієї аналітичної роботи учений вбачав важливий крок до визначення об'єкта лінгвістики та її структурування як науки. Він говорив, що якщо ми вивчаємо явища (мовні) одночасно із декількох точок зору, об'єкт лінгвістики виступає перед нами як сукупність різнорідних, нічим між собою не пов'язаних явищ. Тим самим акцентувалася необхідність єдиного (у Соссюра – соціально-антропологічного) підходу у систематизації «життя знаків у рамках життя суспільства» через взаємовизначення суміжних явищ.

Ф. де Соссюр виділяв три принципово мовних явища: мова, мовлення та мовленнєва діяльність. Поняття мовленнєвої діяльності є вихідним, однак йому не дається чіткого визначення.

Уперше в науці Ф. де Соссюр реалізував підхід до мови як явища, зовнішнього за відношенням до дослідника і внутрішнім відносно до того, хто досліджується. Учений наголошує, що мова – це тільки частина мовленнєвої діяльності. Вона є соціальним продуктом, сукупністю необхідних умовностей, що прийняті колективом, щоб забезпечити реалізацію, функціонування здібності до мовленнєвої діяльності, що існує у кожного носія мови. Мова – це інвентар мовленнєвих засобів, без оволодіння яких неможливе мовленнєве спілкування. Як суспільний продукт і засіб взаєморозуміння людей, мова не залежить від індивіда, який на ній говорить. Індивід повинен докласти зусиль, щоб досконало оволодіти системою мови. Вивчення мови – чисто психологічний процес.

Соціальна і психологічна мова у теорії Ф. де Соссюра протиставляється індивідуальному психофізичному виконанню, тобто мовленню – акту волі та розуму, що реалізується на основі коду мови і психофізичного механізму. Мовлення індивідуальне, пов'язане із фізичними та психічними параметрами мовленнєвого акту.

Мовлення складається із окремих актів говоріння та слухання, що здійснюються в круговороті спілкування. Не дивлячись на антитезовість мови і мовлення, Ф де Соссюр підкреслює, що вони тісно пов'язані між собою і один одного взаємно передбачають: мова необхідна, щоб мовлення було зрозумілим; мовлення необхідне для того, щоб існувала мова. Відтак, розвиток мови відбувається у мовленні, живе мовлення – форма існування і розвитку мови. Розмежування мови і мовлення звузило об'єкт лінгвістики, зробило його більш конкретним.

Мовна здібність – явище виключно багатогранне, оскільки виступає у різних об'єктивних якостях: як функція мозку і відображення відношень об'єктивної дійсності, як природне і соціальне, як свідоме і несвідоме, як ідеальне і принципово знакове явище.

Аналіз та узагальнення теоретичних і експериментальних даних вивчення мовленнєвої поведінки людини дозволяють умовно виділити три аспекти у структурі мовних здібностей: мовний механізм, чи здібність оволодіти мовою (рідною чи іноземною); мовна організація людини, чи ментальна репрезентація і організація у свідомості носія системи знаків природної мови та норм їх функціонування в комунікації; мовленнєвий механізм – чи здатність здійснювати мовленнєву діяльність – продукувати та сприймати мовленнєві висловлювання.

Поняття *мовленнєвої діяльності* розроблялося російським лінгвістом, учнем І. Бодуена де Куртене Л. Щербою у праці «О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании» у 1931 р. Дослідник розглядає три аспекти дослідження мовних явищ як альтернативу сосюрівській дихотомії мови й мовлення: *мовні системи* – словники й граматики, що встановлюються на підставі всіх актів мовлення й розуміння в певну епоху життя деякої суспільної групи; *мовний матеріал* як сукупність всього вимовленого та сприйнятого такою групою; *мовленнєву діяльність* як самі процеси говоріння й розуміння, що зумовлюються складним мовленнєвим механізмом людини, або психофізіологічною мовленнєвою організацією індивіда.

Л. Щерба, перебуваючи на засадах антипсихологізму та поширеного на той час соціологізму, впроваджує принципи, що були надалі взяті на озброєння психологією та психолінгвістикою.

Це пояснюється насамперед відмовою від абстрактного носія мови й орієнтацією на живе мовлення індивідів. До того ж мовна система розглядається як колективне надбання, що встановлюється на підставі мовного матеріалу і співвідноситься з індивідуальною мовленнєвою системою.

О. Залевська висловила думку про те, що в концепції Л. Щерби наявний ще й четвертий аспект – *мовленнєва організація* як готовність індивіда до мовлення, яка має статус механізму, тоді як мовленнєва діяльність є процесом.

Психологічний аспект теорії мовленнєвої діяльності започаткований Л. Виготським, який трактував мовлення з позиції діяльності, мотивованості, евристичної, соціальної та предметної зумовленості, розробивши оригінальну фазово-ступеневу теорію процесу продукування мовлення, що покладена в основу моделей породження послідовників його вчення. О. Леонтьєв робить примітку, що ідея фазної побудови діяльності, можливо, належить також представнику Московської психологічної школи С. Рубінштейну. Останній розглядав горизонтальну структуру діяльності у фазах мотивації, орієнтовних дій, реалізації плану і контролю. М. Жинкін висунув оригінальну теорію внутрішнього мовлення, що послуговується особливим несловесним універсальним предметно-схемним кодом.

Теорія мовленнєвої діяльності як діяльнісна концепція мови у єдності спілкування й узагальнення була спрямована на дослідження процесів продукування й сприйняття мовлення, мовленнєвих операцій та механізмів, мотивованості мовленнєвої активності у складі структури немовної діяльності людини як члена соціуму, організації пам'яті, типів знань, зв'язку мислення й мовлення, значення та слова в мовленнєвому механізмі людини, нейропсихологічного підґрунтя мовленнєвих процесів, онтогенезу мовленнєвої здатності, стратегій оволодіння мовою та її використання.

Головними принципами теорії мовленнєвої діяльності є:

1. Інтегрованість, цілісність дослідження процесу породження мовлення як низки фаз – операцій переходу від мотиву до думки, далі – до внутрішнього мовлення і через етап семантико-словесного синтаксису до зовнішнього мовлення.

2. Спонтанність аналізу мислення й мовлення з огляду на контроль першого над другим.

3. Мотивованість і цілеспрямованість мовленнєвої діяльності.
4. Послідовний семантизм як обов'язкове урахування значеннєвої природи синтаксичних структур.
5. Предметність мовленнєвої діяльності як кореляція її із середовищем, навколишнім світом; її суспільна та соціальна зумовленість.
6. Вертикальна організація діяльності на всіх рівнях мови.
7. Евристичність організації мовленнєвої діяльності.
8. Імовірнісне прогнозування діяльності на підставі власного досвіду.

Практична частина

1. Психологічна характеристика мови і мовлення
2. Чому В. фон Гумбольдт визначав мову як енергію?
3. З якою метою була створена загальнопсихологічна теорія діяльності?
4. Яка основна передумова дозволила А. Леонтьєву розробити основні положення теорії мовленнєвої діяльності (ТМД)?
5. Дайте характеристику мовлення у понятійній системі теорії діяльності.
6. Що таке мовна здібність? Які аспекти можна виділити у структурі мовної здібності?
7. Охарактеризуйте дві протилежні точки зору з питань природи мовної здібності.
8. Яка структура мовної організації людини?
9. Дайте визначення мовленнєвого механізму як аспекту мовні здібності.
10. Як виявляється свідоме і несвідоме у роботі мовленнєвого механізму?
11. Які аспекти дослідження мови розглядає Л. Щерба?
12. Що таке мовленнєва організація? Хто заявив про існування цього аспекту?
13. Чому, на вашу думку, О. Залевська висловила думку про те, що в концепції Л. Щерби наявний ще й четвертий аспект? Що це за аспект?
14. Ким започатковано психологічний аспект теорії мовленнєвої діяльності?

15. Визначте головні принципи теорії мовленнєвої діяльності.

16. Охарактеризуйте моделі мовленнєвої діяльності: модель Ч. Осгуда; модель безпосередніх складників; модель Н. Хомського; модель І. Шлігера; модель В. Левелта; модель Т. Ахутіної; модель Л. Виготського; модель М. Жинкіна; модель І. Зимньої; модель О. Залевської.

17. Випишіть тлумачення таких термінів: мова, мовлення, мовна компетенція, мовленнєва компетенція, мовленнєва діяльність, комунікація, культурно-мовна компетенція, мовна особистість, національно-мовна особистість, мовна свідомість, теорія мовленнєвої діяльності.

18. Підготуйте повідомлення на тему:

- Мова як енергія в роботах В. фон Гумбольдта.
- Експлікація психіки й мовленнєва поведінка особистості (Л. Виготський, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн).

ТЕМА 3

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПСИХОЛІНГВІСТИКА

План

1. Основні поняття і терміни експериментальної психолінгвістики.

2. Асоціативний експеримент у психолінгвістиці.

Теоретична частина

Питання про можливість використання та про місце експерименту в лінгвістичних дослідженнях уперше поставлено у 1938 р. Л. Щербою в статті «Про троякий аспект мовних явищ та про експеримент у мовознавстві».

На думку вченого, більшість лінгвістів вивчають мови подібно до того, як це проходить із мертвими мовами: через накопичення мовного матеріалу у вигляді текстів та їх подальший аналіз. Л. Щерба вважав, що при цьому утворюються мертві словники та граматики. Він переконував, що вивчення мов повинно йти шляхом побудови із матеріалу певної системи, яку необхідно перевірити на нові факти, тобто проаналізувати, чи відповідають пропоновані факти дійсності. Так у мовознавство введено поняття експерименту.

Експеримент – науково поставлене дослідження, цілеспрямоване вивчення явища в умовах, що суворо

ураховуються, коли є можливість слідкувати за ходом зміни явища, активно впливати на нього за допомогою комплексів різноманітних засобів і відтворювати це явище щоразу, коли наявними є ті ж умови і коли у цьому є необхідність. Експеримент – засіб перевірки гіпотези. *Експериментальна гіпотеза* – припущення про деякі відношення між незалежною та залежною змінною. Незалежна змінна – властивості, параметри, що змінюються експериментатором у досліджувальних цілях. Залежна змінна – властивості, параметри, що змінюються незалежно від змінної.

Асоціативний експеримент у психолінгвістиці. Асоціація – динамічний тимчасовий нервовий зв'язок між двома й більше психічними явищами (відчуттями, уявленнями, почуттями, думками, образами тощо), а також їхніми позначеннями у мові, який утворюється за певних умов на підставі умовного рефлексу суб'єктивного реагування на відповідні стимули. *Фактична* асоціація відображає реальні зв'язки між явищами у дійсності (різати – ніж). *Індивідуальна* асоціація ґрунтується на суб'єктивному досвіді, особистісних переживаннях та стосунках. Асоціативний експеримент може ґрунтуватися на будь-яких видах асоціацій.

Види асоціативного експерименту: *вільний, ланцюжковий, спрямований, психофізіологічний асоціативний експеримент.*

Якісні дані асоціативного експерименту піддаються кількісному виміру.

Практична частина

1. Якої думки дотримувався Л. Щерба стосовно використання методики експерименту для аналізу мовних явищ?
2. Які позитивні якості визначають експеримент як метод навчання?
3. Які класифікації методів відомі у психолінгвістичній науці?
4. Що таке асоціація? Визначте її види.
5. Опишіть основні етапи історії виникнення асоціативного експерименту.
6. У чому, на вашу думку, полягає суть методу вільних асоціацій? Які діагностичні можливості його використання?
7. Опишіть умови і особливості ланцюжкового асоціативного експерименту.

8. Що таке спрямований асоціативний експеримент? Які його переваги?

9. Визначте критерії аналізу даних асоціативного експерименту.

10. Що розуміється під парадигматичним та синтагматичним асоціативним взаємозв'язком? Думку обґрунтуйте.

11. Охарактеризуйте різновиди логічного зв'язку всередині асоціативних пар.

12. Дайте визначення таким поняттям: метод дослідження, експеримент, експериментальна гіпотеза, вибірка досліджуваних.

13. Доберіть слова для проведення асоціативного експерименту. Самостійно проведіть вільний та ланцюжковий експеримент самі з собою. Підготуйтеся до проведення його в аудиторії.

ТЕМА 4 **ФІЛОГЕНЕЗ МОВИ**

План

1. Філогенез мови.
2. Теорія походження мови:
 - виникнення мови зі звуків, що успадковані від тваринних предків;
 - створення мови силою людського розуму;
 - звуконаслідування – одна з теорій філогенезу мови;
 - трудова теорія виникнення мови;
 - жестова теорія виникнення мови.

Теоретична частина

Філогенез мови – історичний процес виникнення і розвитку мови загалом. На сьогодні існує багато теорій походження мови. Із цього випливає, що людська мова у її сучасному вигляді з'явилася не зразу. Вона пройшла довгий і важкий шлях становлення культури, супроводжуючи цей процес, розвиваючись разом із ним.

Основою для висунення гіпотез появи вербальної комунікації є: результати досліджень сучасних мов, мов древніх цивілізацій, мертвих мов, мов корінного населення Африки, південної Америки; непрямі палеонтологічні дані й археологічні складові «культурного пласту».

Теорії походження мови:

1. Виникнення мови зі звуків, що успадковані від тваринних предків.
2. Створення мови силою людського розуму.
3. Звуконаслідування.
4. Трудова теорія виникнення мови (теорія трудових викриків).
5. Жестова теорія виникнення мови.

Практична частина

1. Дайте визначення філогенезу мови. У чому полягає трудність у розгляді цієї проблеми?
2. Які побічні дані є основою для висунення гіпотез філогенезу мови?
3. У чому полягає суть теорії виникнення мови зі звуків, що успадковані від тваринних предків? Які її недоліки? Думку обґрунтуйте.
4. Розкажіть про теорії походження мови П. Мопретюї.
5. У чому суть теорії Е. Кондильяка?
6. Розкажіть про науковий доробок Ж.-Ж. Руссо із питань походження мови. Відзначте сильна та слабкі сторони його дослідження.
7. Розкрийте суть теорії звуконаслідування.
8. У чому полягає трудова теорія походження мови, запропонована Л. Нуаре?
9. Які, на думку В. Вундта, були перші елементи комунікації?
10. Які аргументи свідчать на користь жестової теорії походження мови?
11. Які досліді проведено з мавпами щодо навчання її мовленню. Які їх результати?
12. Чому лікарі радять розвивати моторику пальців у дітей? Як це впливає на їх мовлення?
13. Підготуйте повідомлення на тему: а) мова тварин; б) тварини, що говорять; в) мовлення людей, що спілкуються з тваринами.

ТЕМА 5

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОНТОГЕНЕЗУ

МОВЛЕННЯ

План

1. Онтогенез мовлення.

2. Передумови виникнення потреби у спілкуванні.

Теоретична частина

Онтогенез мовлення – це процес становлення і розвитку мовлення окремого індивіда. У психолінгвістиці проблема онтогенезу мовлення передбачає дослідження процесів виникнення й формування в дитини мовної здатності. В. фон Гумбольдт уважав, що онтогенез мовлення є розвитком мовної здатності з віком і вправами. Підґрунтям цієї проблеми є доробок генетичної психології, основоположником якої став швейцарський психолог Ж. Піаже. Учений розробив власну конструктивну теорію мисленнево-мовленневого розвитку, згідно з якою розвиток мовлення дитини здійснюється на підставі її діалогу з іншими людьми, самим собою та світом об'єктів, проте під час народження у дитини наявні деякі «недиференційовані схеми», завдяки яким через досвід формується інтелект, а далі на його підставі створюються абстрактні граматичні знання й відбувається оволодіння мовою.

Починаючи із 30-х рр. ХХ ст. Ж. Піаже обстоює думку про роль дії на початковому сенсомоторному етапі розвитку мислення в дитини, про підготовчу роль сенсомоторних операцій для формування інтелекту й подальшого оволодіння мовленням. Дослідник спільно з Б. Інельдер та А. Шаманською, здійснив аналіз процесів формування уявлень дитини щодо числа, кількості, простору, часу, руху тощо на підставі чого були виокремлені логічні структури, розвиток яких відповідає стадіям формування інтелекту.

У 1955 р. Ж. Піаже сформулював гіпотезу стадіальності інтелектуального розвитку дитини як єдності процесів асиміляції, акомодатії, адаптації та ін., згідно з якою дитина проходить такі стадії: сенсомоторну, період репрезентативного інтелекту, період пропозиційних, або формальних операцій.

У сучасній психолінгвістиці альтернативними є дві концепції онтогенезу мовлення: нативізм і діяльнісна теорія розвитку мовлення.

Нативізм – концепція вродженості певної мовної бази, яка дає змогу дітям оволодіти мовою до чотирьох років, засвоївши великий масив знань, норм і правил про мовні механізми, зважаючи на те, що ніхто не корегує граматичної правильності її мовлення. Головні

постулати викладено у книзі Н. Хомського «Аспекти теорії синтаксису»

Концепція онтогенезу мовлення радянської психолінгвістики протилежна положенню нативізму і ґрунтується на діяльнісно-евристичній теорії Л. Виготського. Услід за Л. Виготським, представники Московської психологічної школи доводили, що підґрунтям для засвоєння мови є санкціоновані суспільством норми та способи спілкування. О. Лурія вважав, що мовна компетенція є наслідком активного відображення дійсності, предметної діяльності та спілкування з оточенням. Н. Уфімцева викладає вітчизняну концепцію онтогенезу так: «структури мови не є вродженими, вони є результатом відображення дійсності, предметної діяльності та спілкування з оточенням. Підґрунтя для засвоєння мови треба шукати поза індивідом, який опановує мову, і в санкціонованих суспільством нормах і способах спілкування, носіями яких для дитини є дорослі; біологічні корені знання, у тому числі й мови, необхідно шукати в механізмі саморегуляції / самоорганізації».

Найближчим від усіх для розуміння характеру і функцій егоцентричності мови дитини був С. Рубінштейн. Він звернув увагу на те, що егоцентричне мовлення зовсім не направлено на невідомо куди: навпаки, його адресат явний. Це сама дитина, яка говорить, – вона сама ставить питання і відповідає сама собі. Тим самим егоцентричне мовлення не є у своїй суті монологом – це діалог із самим собою. Егоцентричне мовлення, яке правильніше б назвати мовленням із самим собою, виникає у дитини порівняно пізно, його пік припадає на 3-5 років, після чого частина такого мовлення постійно зменшується.

Як зазначив С. Рубінштейн, суть егоцентричного мовлення у тому, що дитина, ніби й не розмовляє ні з ким, але тим самим створює собі соціальний резонанс.

Передумови виникнення потреби у спілкуванні. У перші місяці життя дитини відбувається постійне оформлення потреб у спілкуванні з дорослими. Об'єктивно судити про існування такої потреби можна на основі чотирьох критеріїв (за Н. Авдєєвою):

1. Увага та цікавість до дорослого, що відображаються направленістю дитини на пізнання дорослого.

2. Емоційні вияви за відношенням до дорослого, що виражають оцінку дорослого дитиною.

3. Ініціативні дії дитини для того, щоб звернути увагу дорослого.

4. Виникнення чуттєвості дитини до вставлення дорослого.

Л. Виготський вважав, що потреби у спілкуванні формуються прижиттєво, але на базі первинних біологічних потреб (у їді, теплі, русі тощо). Прилаштування дитини до дійсності, починаючи із найпростіших потреб, є опосередкованим через іншу людину. Проти цієї точки зору виступає Л. Божович, висуваючи низку аргументів. По-перше, якщо потреба у спілкуванні будується лише на основі біологічних потреб, то її не можна вважати у цей період справді соціальною (у більшості тварин спостерігається потреба у материнській опіці). По-друге, незрозуміло, як потреба у матері, яка задовольняє біологічні потреби дитини, трансформується у чисто соціальну потребу в спілкуванні. У результаті вона висуває гіпотезу, що базовою для потреб у спілкуванні є особлива потреба – потреба у нових враженнях, що спостерігається на 3-5 тижні життя дитини.

Як зазначає Л. Виготський, до кінця першого місяця життя дитина відокремлюється від матері не тільки фізично, але й психічно. У неї виникає індивідуальне психічне життя, яке фізіологічно пов'язане з певним рівнем розвитку зорового аналізатора, а у психічному – із розвитком нової потреби у враженнях із зовнішнього світу. Тому важливим тут є позитивні емоції. Розвиваючись та ускладнюючись ця потреба породжує «дослідницьку діяльність» дитини, а на її основі – пізнавальну потребу, для задоволення якої дитина має потребу в контакті з іншими людьми. Як результат відбувається розвиток соціальних форм спілкування між дитиною та дорослим. У подальшому потреба у спілкуванні набирає самостійного значення і йде власним шляхом.

М. Лисіна об'єднує ці точки зору і розглядає наявність двох джерел розвитку потреби у спілкуванні. Одним є органічні потреби, оскільки безпомічна дитина сигналізує про дискомфортний стан за допомогою криків, рухів, міміки, що й стають першими комунікативними актами. Другим джерелом потреби у спілкуванні є потреба у враженнях.

М. Лисіна підкреслює, що дитина вже народжується із задатками до оволодіння мовленням: вона має слух, може кричати. Не маючи у своєму арсеналі ніякого іншого засобу соціальної

реакції на світ, дитина адаптує для цього вроджені механізми. Для початку – це «комплекс оживлення» – поведінка дитини, що супроводжується усмішкою, руховою поведінкою дитини і вокалізацією задоволення.

Сьогодні дослідники прагнуть визначити кількість слів, якими володіє дитина. Для цього розроблено два американських питальники: KID (Кетська шкала розвитку малюка) – для дітей від 1 до 1,3 року; CDI (Питальник для визначення рівня розвитку дитини) – від 1 до 3,6 років.

Практична частина

1. Дайте визначення поняттю «онтогенез мовлення».
2. Охарактеризуйте внесок Ж. Піаже в теорію мисленнєво-мовленнєвого розвитку дитини.
3. Які етапи проходить дитина у своєму розвитку (Ж. Піаже)?
4. Що таке егоцентричне мовлення? Чому воно характерне для дітей?
5. Охарактеризуйте запропоновану Н. Хомським теорію switches.
6. Визначте основні постулати концепції нативізму, запропонованої Н. Хомським.
7. У чому полягає висунута Н. Хомським гіпотеза «модульності» мозку?
8. Охарактеризуйте діяльнісно-евристичну теорію Л. Виготського.
9. Що таке егоцентричне мовлення дитини за С. Рубінштейном?
10. Які завдання вирішуються психологами під час дослідження дитячого мовлення?
11. У чому полягали основні заперечення Н. Хомського?
12. Визначте три етапи розвитку дитячого мовлення за О. Леонтьєвим.
13. Наведіть власні приклади мовленнєвого розвитку дітей-мауглі (підготувати повідомлення). Опишіть умови, за яких герой Р. Кіплінга Мауглі міг би стати повноцінною людиною.
14. Визначте критерії (за Н. Авдєєвою), що є передумовами виникнення потреби у спілкуванні.
15. Які потреби спілкування визначають Л. Виготський, Л. Божович, М. Лисіна.

16. Визначте поняття «прото-мова» та «протознаки».
17. З якою метою розроблено питальники: KID та CDI? Які їх недоліки?

ТЕМА 6

ОСОБЛИВОСТІ ДИТЯЧОГО МОВЛЕННЯ

План

1. Особливості дитячого мовлення.
2. Ігрові лінгвістичні «породження» у мовленні дитини.
3. «Проблемні» діти: мовлення, інтелект, знаки.

Теоретична частина

Дитяче мовлення вивчали психологи і лінгвісти, намагаючись вирішити найрізноманітніші завдання, а саме: а) дитяче мовлення вивчалася як самооцінний об'єкт, що заслуговує спеціального вивчення; б) як матеріал, цікавий не стільки сам по собі, а скільки як засіб чи джерело для вивчення розвитку пізнавальних процесів загалом і окремих мисленнєвих операцій зокрема; в) дитяче мовлення розглядалося як джерело уявлень про процеси соціалізації дитини; г) дитяче мовлення вивчалось в припущенні, що процес оволодіння рідною мовою в головних рисах подібний на процес засвоєння нерідної мови.

У період розвитку мовленнєвої здатності наявний сензитивний період (до 4-5 років), під час якого дитина засвоює синтаксис, основний словниковий запас і значення слів так, що користується цим вільно. До цього віку у психіці дитини відбувається велика робота для засвоєння мовленнєвих норм і значень слів, що починається із виділення нею із хаотичного потоку звуків окремих, стійких, таких, що повторюються, звукокомплексів і співвідношень їх з певними предметами. Цей процес, що йде спонтанно і самоорганізовано, заставляє говорити про вроджену схильність психіки дитини до сприйняття і продуктивного засвоєння другою сигнальної системи. Таку концепцію висунув у 50-х рр. ХХ ст. американський лінгвіст Н. Хомський.

О. Леонтьєв розглядає три головних етапи розвитку дитячого мовлення до 3-х років:

1. Домовленнєвий (два періоди: а) гуління, гукання й б) лепет; або чотири періоди за даними інших дослідників: гуління, сопілка, лепет, модульований лепет).

2. Догматичний етап первинного засвоєння мови. Перший еквівалент слова (псевдослово) з'являється через 2-3 місяці. Дитина починає засвоювати різні види інтонаційної виразності.

3. Етап засвоєння граматики. Мовлення дітей до шести років невіддільне від немовленської поведінки, тобто ситуативне. Ситуативне мовлення дитини уривчасте, зрозуміле лише, коли відомими є певні умови, ситуація мовлення. У такому мовленні немає зв'язності, велика кількість займенників. Дитина більше зображує, ніж розказує, широко використовуючи міміку, жести, інтонацію та інші виражальні засоби.

На відміну від ситуативного контекстне мовлення – мовлення зв'язне, граматично оформлене, розвинуте, зрозуміле поза ситуацією. Ситуативне мовлення розвивається спонтанно під час спілкування із дорослими, контекстне потребує спеціального навчання. Таке мовлення з'являється на шостому році життя, коли перед дитиною постає нове завдання – говорити про предмет, що знаходиться за межами безпосередньої ситуації, так, щоб оточуючі зрозуміли. Засвоєння у шкільному віці письма та читання відкриває додаткові можливості для розвитку лексичної, граматичної та стилістичної сторін мовлення.

Ігрові лінгвістичні «породження» у мовленні дитини. У дитячому мовленні є низка особливостей, які мають місце у процесі його становлення. Рефреном цього процесу виступає ідея мовленнєвої гри як гри граматичної структури, через яку і виникає творче (вільне) оволодіння рідною мовою. Очевидним є те, що, якщо людина у засвоєнні чужої мови не пройшла етап гри, то мова не може стати для неї рідною. І стадія такої синтаксичної гри здійснюється у той же сензитивний період від 2 до 5 років.

Особливості дитячого мовлення:

1. Основним способом організації ритмічного мовлення виступає хорей (у перекладі із грецького – танець, спосіб віршування із наголосом на непарних складах) – ай-дуду-дуду-дуду // сидить ворон на дубу.

2. У дитини до 4-5 років місце має ритм ясна синтезія: вона і поет, і танцівник; потім настає диференціація – мовлення, навіть ритмічне, стає самодостатнім феноменом; семантичні порушення зникають, мовлення стає правильним і втрачає свій відтінок дитячості.

3. У мовленні дитини крім власне назв предметів, займенників і прислівників, багато дієслів та віддієслівних іменників і дуже мало прикметників (3-4%). Таким чином, дитина сприймає світ через дію, а не через описання її.

Отже, дитяче мовлення розвивається за наступними *напрямами*: від слова-фрази до диференційованої повноцінної фрази; від контекстуальної (зрозумілої лише у певній ситуації) до абстрактної; від 1-2-х складових слів до повноцінних слів; від використання слів, що придумані самостійно, до семантично прийнятої лексики; від лексики, що виникає у діях, до описової та називної; від ритмічної мови до прози.

Практична частина

1. Визначте завдання, що вирішують психологи та лінгвісти у ході дослідження дитячого мовлення.

2. Охарактеризуйте сензитивний період розвитку мовленнєвої здатності дитини.

3. Дайте характеристику основних ідей концепції Н. Хомського.

4. У чому полягали основні заперечення Н. Хомського щодо біхевіористської теорії.

5. Які показники вказують на вроджену закономірність розвитку мовлення.

6. Визначте етапи розвитку дитячого мовлення до 3-х років, запропоновані О. Леонтьєвим.

7. Охарактеризуйте відмінності між ситуативним та контекстним мовленням. Для якого віку характерні ці типи мовлення? Думку обґрунтуйте.

8. Які основні ігрові «породження» у мовлення дитини визначаються психолінгвістами?

9. Яке місце у мовленнєвому розвитку дитини займають процеси римотворення. Доберіть приклади віршів українською та російською мовами, які б ви запропонували дітям 4-6 років (законспектувати).

10. Придумати речення із перевернутою семантикою.

11. Охарактеризуйте особливості дитячого мовлення.

12. За якими напрямками розвивається дитяче мовлення?

13. Як відбувається процес засвоєння мовлення «проблемними» дітьми?

14. У чому полягає суть альтернативної комунікації.

15. Підготуйте повідомлення на тему: «Проблемні» діти: мовлення, інтелект, знаки.

ТЕМА 7

ПРОБЛЕМА ДВОМОВНОСТІ Й КУЛЬТУРА

План

1. Проблеми двомовності й культура: «вимушена» двомовність і «напівкультура».
2. Двомовність: за і проти.
3. Рання двомовність.
4. Розвиток «двомовної» дитини.
5. Раннє навчання нерідної мови як система ознайомлення зі знаковими операціями.
6. Розуміння іншомовного тексту.

Теоретична частина

Типи двомовності. Вчені розрізняють багато типів двомовності, однак варто зазначити деякі з них: збалансована, коли білінгв вільно говорить обома мовами, і незбалансована, коли білінгв однією мовою володіє краще, ніж іншою; змішана, коли мовець оволодіває двома мовами приблизно в однакових умовах, та узгоджена, коли людина оволодіває кожною мовою за різних обставин; координативна – білінгв володіє двома мовами однаково і переключається з однієї мови на іншу залежно від ситуації, та субординативна – мовець володіє лише однією мовою, друга мова перебуває під її впливом; домінантна, коли одна мова переважає, та рівноправна, коли жодна з мов немає переваг.

До особливостей індивідуального білінгвізму відносимо:

1. Дитячий білінгвізм.
2. Білінгвальна сім'я.
3. Кодові переключення білінгвів.
4. Мовна самоідентифікації білінгвів.

Рання двомовність, що з'являється як наслідок вимушеної міграції, може відчуватися і як природною, так і вимушеною. Відтак частина оцінок цього феномена несе сліди емоцій та не супроводжується аналізом.

Відомий естонський діяч культури М. Хінт у кінці 1980-х рр. зі смутком писав про те, що погано організоване раннє навчання нерідної мови замість двомовності може призвести до «напівмовності». За Хінтом, «напівмовність» – це така розстановка

речей, коли людина наче володіє обома мовами, однак фактично не володіє ні однією: зіткнувшись із трохи більшим змістовим навантаженням, вона не може точно висловити його ні на одній із тих мов, якими вона ніби «володіє».

«Напівкультура» – це не недолік деякої культури чи знань. Це конфліктна ситуація, в яку потрапляє особистість у результаті перелому традицій. Будь-який мігрант у цьому розумінні «напівкультурний» і у тому, що переміщений за волею обставин у світ урбанізації, і у тому, що за власним бажанням змінив світ древніх традицій та цінностей на високоцивілізоване, однак не висококультурне оточення (в таке оточення потрапляють люди з розвинутих країн, які приїжджають навчатися у європейські та американські університети).

У 1962 р. два канадські психологи Піл і Лямберт порівняли французько-англійських двомовних дітей з одномовними французькими дітьми, при чому діти були однакові з огляду на стать, вік й соціально-економічний стан. Дослідники ствердили, що в перевірках, призначених для вимірювання інтелектуальних здібностей, двомовні діти досягнули вищого рівня розвитку, особливо в перевірках, які вимагають перетворення співвідношень та понять, як наприклад, при маніпуляції з фігурами і приведенні до ладу малюнків. Піл і Лямберт припускають, що двомовні діти, маючи два мовні знаки для кожного предмету, виробляють концепцію явищ і подій у термінах їх головних властивостей, без залежності від лінгвістичних знаків. Таким способом вони набирають більше здібностей в абстрактному мисленні. Двомовність наче звільняє дитину від деспотизму слова. Ця гіпотеза знайшла підтвердження в дослідженні, яке провела в 1972 р. у Південній Африці психолог Танко-Воррап. Вона досліджувала одномовних та двомовних дітей, які говорили англійською та африкансько-голландською мовами. Результати її експерименту показали, що двомовні діти мають тенденцію ізолювати звук від значення слова на 2-3 роки раніше від одномовних дітей.

Аналогічні відкриття інших дослідників спричинили появу нового зацікавлення проблемою відношення між двомовністю і розумовим розвитком дитини.

У 1978 р. два канадські дослідники з Албертійського університету Куммінс і Мулкагі дали емпіричне підтвердження

гіпотези, що двомовність сприяє прискоренню мета-лінгвістичного розвитку.

Перші австралійські дослідження мали метою підтвердити висновки, що збереження рідної мови приводить до пізнавального розвитку дітей етнічних груп. Кагіл досліджував у 1979 р. австралійських дітей італійського походження на першому році їх навчання в школі, де було прийнято двомовну програму. Результати його дослідження, засновані на пробах інтелекту, показали, що двомовна програма навчання не тільки не зашкодила дітям досягнути повну компетентність в англійській мові, але сприяла їх розвитку. Кагіл вважає, що його висновки підтверджують теорію Куммінса про взаємозалежність першої і другої мов у двомовних дітей. Ця теорія, так звана «гіпотеза лінгвістичної взаємозалежності», стверджує, що успішність початкового засвоєння другої мови залежить частково від рівня компетентності в першій мові.

Додатна двомовність витворюється тоді, коли рідна мова дитини підтримується і користується рівним престижем. У такому випадку немає ніякої небезпеки в заміні її другою мовою, не зважаючи на домінуючу позицію тієї другої мови. В цій ситуації двомовна дитина розвиває високий рівень компетентності в обох мовах. Від'ємна двомовність є наслідком процесу заміни рідної мови дитини другою, більш престижною мовою. Висновки вищезгаданих дослідів говорять про те, що лише додатна двомовність може мати позитивний вплив на розумовий розвиток дитини та її академічні досягнення.

Розвиток двомовної дитини. Найбільш цікаві дослідження у галузі вивчення ранньої дитячої двомовності зроблено грузинським психологом Наталлою Імедадзе. Найбільш сприятливими для розвитку ранньої двомовності є ситуації, коли наявними є принципи «одне обличчя – одна мова». Наприклад, з бабусею дитина розмовляє російською мовою, а з батьком – грузинською. Дотримання цього принципу – це строга обумовленість вибору мови спілкування старшим учасником комунікації.

Важливість досліджень Імедадзе у тому, що їй вдалося прослідити деякі фази, стадії у становленні реальної двомовної системи, яка зберігається під час дотримання принципу «одне обличчя – одна мова». Це такі стадії:

1. Стадія змішування двох мов.

2. Інтерференція граматичних форм та конструкцій.
3. Стадія повної лексичної і граматичної диференціації двох мов.

Раннє навчання нерідної мови як система ознайомлення зі знаковими операціями. Для розгляду цього питання слід розглянути усі «за» і «проти», як вони представлені у літературі. «За» – пластичність дитячої психіки, здібність дитини вивчити нерідну мову наче між іншим; «проти» – думка про «конкуренцію» нерідної мови з рідною у сфері ще не повністю сформованих мисленневих автоматизмів і як наслідок – гіпотеза про уповільнення темпів загального розумового розвитку.

Позиція «за» пояснень не потребує. Щоб аргументувати на практиці позицію «проти», слід ґрунтовно порівняти темпи та якість розвитку мислення у дітей (як вербального, так і невербального), із яких одні вивчали нерідну мову у ранньому віці (наприклад, починаючи з чотирьох років), а інші не вивчали її. Такі дослідження мають свої труднощі, а саме:

1. Діти розвиваються дуже індивідуально як фізично, так і психічно; мотиваційні фактори взаємодіють із впливом сім'ї, особистістю педагога.

2. Добре відомим є факт, що вивчення англійськими дітьми французької мови породжує інші труднощі, ніж вивчення німецької.

Із всього сказаного Р. Фрумкіна підкреслює, що шкоди вивчення нерідної мови у ранньому віці не принесе лише тоді, коли воно є мотивованим

Розуміння іншомовного тексту. Однією із загальних закономірностей словникового складу будь-якого тексту в тому, що деякі слова дуже часто повторюються. У мовах, де є артиклі – це вони. В українській мові – це прийменники, сполучники, частки, займенники. Вперше на цей факт увагу звернули стенографи, складаючи частотні словники (німецький словник Ф. Кедінга, 1898 р. – близько 11 млн. слів). З часом аналогічне завдання вирішила телефонна компанія «Белл», в лабораторіях якої у 1930 р. складено частотний словник усного мовлення. Частотний словник – це списки слів, що ґрунтуються на підрахунках великих за обсягом масивів текстів.

Ще на початку ХХ ст. необхідність полегшити вивчення іноземної мови була усвідомлена як соціально важлива проблема,

що вирішувалася спочатку у США, де найбільша кількість емігрантів. У 1911 р. Р. Елдрідж видає словник із 6 тис. слів, досліджених на матеріалах американських газет, що найчастіше вживаються в англійській мові.

Частотний словник – це список слів, що укладено від найбільш частотно використовуваних до менш використовуваних. Перші 50 слів – це неповнозначні слова. Серед наступних 50 слів – більше зустрічається повнозначних.

Практична частина

1. Підготуйте повідомлення на тему: Білінгвізм. Види білінгвізму.

2. Які типи двомовності розрізняють учені?

3. Що таке дитячий білінгвізм і які його позитивні сторони?

4. Як слід здійснювати мовну освіту дитини у білінгвальній сім'ї?

5. Що таке мовна самоідентифікація білінгвів?

6. Дайте визначення поняттям «напівмовність» та «двомовність», «напівкультура».

7. Які думки побутують сьогодні у суспільстві з приводу двомовності? Із чим це пов'язано.

8. Які дослідження проведено Пілом і Лямбертом? Що вони продемонстрували?

9. Що таке багатонапрямкове мислення?

10. Розкрийте сутність гіпотези Куммінса і Мулкагі.

12. Що таке додатна і від'ємна двомовність.

13. Як впливає рання «двомовність» на розвиток дитини?

14. Як обґрунтував І. Епштейн думку про шкоду ранньої двомовності?

16. Які характеристики індивіда враховувалися під час вивчення ранньої двомовності?

17. Обґрунтуйте, як соціальне середовище впливає на ранню двомовність.

18. Розкрийте суть досліджень Наталлі Імедадзе.

19. Які стадії виділяє Імедадзе у становленні реальної двомовної системи?

20. За яких обставин, на думку Імедадзе рання двомовність може сприяти усвідомленню знакового характеру мови та розвитку лінгвістичних здібностей?

21. Яка методика засвоєння близькоспоріднених мов?

22. Які переваги чи недоліки у ранньому навчанні нерідної мови?

23. Чи завжди ігровий метод є результативним у ході засвоєння нерідної мови?

24. Які основні проблеми виникають у сім'ї, де батьки володіють двома і більше мовами?

25. Що таке частотний словник?

26. За допомогою інтернет-видань підготуйте повідомлення про розвиток дітей у білінгвальній сім'ї.

ТЕМА 8

МОВЛЕННЄВА ДІЯЛЬНІСТЬ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ МОВНОМУ КОНТЕКСТІ

План

1. Сприйняття мовлення.
2. Розуміння мовлення як мисленнєво-мнемічний процес, моделювання розуміння мовлення.
3. Породження мовлення.

Теоретична частина

Сприйняття мовлення. Процес сприйняття та відтворення тексту (мовлення) представляє собою ієрархічну систему, де у тісній взаємодії виступають нижчий, сенсорний, та вищий, смисловий, рівні. Розуміння досягається через важку багатоетапну переробку сигналу, що сприймається. Відповідно до класичної моделі сприйняття мовлення (запропоновано І. Зимньою), існує три рівні мовленнєвого сприйняття: рівень розпізнавання, рівень розбірливості мовлення, змістове сприйняття: осмислення упорядкованих звукосполучень.

За Л. Цветковою, процес сприйняття мовлення має три взаємодіючі рівні його структурної організації: сенсомоторний; лінгвістичний; психологічний.

Існує низка теорій, що описують механізм впізнання мовленнєвих сигналів. Найбільш аргументованими є акустична та моторна теорії. До активних теорій також відноситься *інтерактивна модель* сприйняття.

Сприйняття мовлення не є алгоритмічно структурованим процесом послідовного виконання операцій на ієрархічних рівнях. Робота мовленнєвого механізму під час сприйняття мовлення передбачає взаємообумовлене практично одночасне виконання

операцій на різних рівнях, їх взаємопроникнення та взаємоконтроль. Тому актуальним є питання про можливість прогнозування змісту тексту вже на етапі розпізнавання мовлення (сенсорний рівень) через звукосимволи, звуконаслідування, фоносемантичні асоціації.

І. Зимня визначає таке сприйняття як «перцептивно-мисленнєво-мімічну» діяльність, оскільки воно передбачає активацію основних когнітивних систем – сприйняття, мислення, пам'ять.

За визначенням А. Залевської, змістове сприйняття – єдиний процес взаємодії сприйняття і розуміння з опорою на багатогранний чуттєвий та раціональний, індивідуальний і соціальний попередній досвід реципієнта тексту.

У психолінгвістиці виділяється два плани змістового сприйняття, що складають два його етапи: на рівні мовних значень (семантичний аналіз) і власне змістовно-змістова сторона (змістовий аналіз). Їх недосконалість вимагає їх тісний взаємозв'язок.

За І. Штерном (концепція «набору ключових слів»), «ключові слова» – мікротекст, що організований, як і будь-який текст, і лінійно, та ієрархічно та відображає загальну змістову організацію вихідного тексту. Для процесу сприйняття тексту характерні ті ж закономірності, що і для сприйняття окремого висловлювання. Однак під час сприйняття розгорнутого мовленнєвого висловлювання текст як єдине ціле відтворюється у свідомості людини із фрагментів мовлення, які сприймаються і послідовно змінюють один одного. Проекція тексту, що виникає і є результатом включення змісту тексту в понятійне поле реципієнта.

Розуміння мовлення як мисленнєво-мнемічний процес, моделювання розуміння мовлення. Розуміння визначається у психології як розшифрування загального змісту, що стоїть за мовленнєвим (звуковим) потоком, який безпосередньо сприймається; це процес перетворення фактичного змісту мовлення, що сприймається, у зміст, що за ним стоїть.

Процес розуміння мовлення не є дзеркальним відображенням процесу створення окремого висловлювання чи цілого тексту, а завжди є перетворенням цього висловлювання у скорочені смислові схеми на рівні внутрішнього мовлення, які потім знову розвертатимуться у висловлювання. Процес розуміння мовлення –

це виділення із потоку інформації суттєвих моментів чи суттєвого змісту. Процес мовлення включає у себе й активне використання мовлення. Л. Виготський вважав, що змістова сторона мовлення, розуміння у своєму розвитку слідує від цілого до частин, від речень до слова, а зовнішня сторона, його продукування – від слова до речення.

За А. Леонтьєвим, розуміння тексту – процес перекладу змісту цього тексту в будь-яку іншу форму його закріплення (наприклад, переказ однієї і тієї ж думки іншими словами; реферат, анотація тощо). Рух думки у процесі розуміння тексту проходить по горизонталі – лінійно, від одного текстового елемента до іншого, та по вертикалі – від окремих одиниць тексту та їх конкретних значень до одиниць іншого порядку (метаодиниці, мета зв'язки, метазміст). Під час горизонтально направленому русі думки відмічається явище, яке Л. Виготський назвав впливом змістів: кожен наступний компонент не просто приєднується до попереднього у ході їх одночасного взаємовпливу. Це явище часто називається законом інкорпорування. Вливання наступного змісту у попередній утворює інкорпорований комплекс як результат «згущення думки» та укрупнення змістових одиниць. Вертикально направлений рух думки – переміщення мисленнєвого центру за рівнями змісту (загальний, скритий, глибинний). Він спирається на загальну апперцепцію реципієнта і передбачає втягування у розуміння ще більшого обсягу його «фонових знань».

Породження мовлення – це один із двох головних процесів мовленнєвої діяльності (крім сприйняття мовлення), який полягає у плануванні та реалізації мовлення у звуках та графічних знаках. Це сукупність дій, що переходять від мовленнєвого наміру до тексту, який звучить, і є доступним для сприйняття.

Породження мовлення – результат взаємодії стратегій мовленнєвотворення зі структурою усного монологічного висловлювання на фоні презумпцій того, хто говорить, про аудиторію: продуцент завжди вирішує, про що реципієнт може подумати сам, а що слід сказати прямо. Тільки, якщо той, хто говорить, адаптує своє мовлення до того, що, на його думку, адресат думає у певний момент, спілкування можна вважати таким, що відбулося. Це пояснює вибір тим, хто говорить, семантичного, синтаксичного, лексичного матеріалу і навіть способу артикуляції.

Породження мовлення розбивається на стадії. Зарубіжні дослідники виділяють дві стадії: планування (упорядкування концептуального змісту) та власне генерацію тексту (трансформація ментальної репрезентації в природну мовну форму).

Практична частина

1. Підготуйте самостійно відповідь на питання: Мовленнєвий акт, його типи та структура.

2. У чому полягає трудність дослідження сприйняття мовлення?

3. Обґрунтуйте основні положення моделі сприйняття мовлення І. Зимньої.

4. Як ідентифікуються звуки мовлення? Які фактори утруднюють фонетичну ідентифікацію мовленнєвих сигналів, що сприймаються?

5. У чому полягає сутність сенсорної та моторної теорій сприйняття мовлення?

6. У чому полягає робота фоносемантики як окремого психолінгвістичного напрямку?

7. Дайте визначення змістовому сприйняттю мовлення. Назвіть його етапи.

8. Обґрунтуйте погляди Л. Цветкової щодо рівнів структурної організації сприйняття.

9. Охарактеризуйте акустичну та моторну теорії механізму впізнання мовленнєвих сигналів.

10. Поясніть позитивні сторони теорій «аналіз через синтез» та інтерактивна модель сприйняття.

11. Дайте визначення поняттю «розуміння мовлення».

12. Охарактеризуйте рівні розуміння за А. Брудним та Л. Цветковою.

13. Проаналізуйте рух думки у процесі розуміння тексту за Л. Виготським.

14. Які мисленнєві дії для досягнення розуміння тексту виділено В. Знаковим.

15. Дайте визначення процесу породження мовлення.

16. У чому полягає особлива прикладна значущість моделювання процесу вербалізації думки?

17. У чому суть породження мовлення як процесу адаптаційного? Що розуміється під інтерактивністю породження мовлення?

18. Проаналізуйте моделі породження мовлення, запропоновані: Б. Скіннером, Ч. Осгудом; Ч. Осгудом; Н. Хомським; Л. Виготським.

ТЕМА 9

ПОНЯТТЯ ТЕКСТУ В ПСИХОЛІНГВІСТИЦІ. ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТЕКСТУ

План

1. Поняття тексту в психолінгвістиці та лінгвістиці.
2. Категорійна ієрархія тексту (цілісність, зв'язність, членованість).
3. Параметри і категорії тексту.
4. Інтерпретація тексту як результат переведення змісту повідомлення.
5. Концепції процесів сприйняття та розуміння мовлення.
6. Загальна психолінгвістична модель процесу сприйняття і розуміння мовленнєвого висловлювання.

Теоретична частина

Поняття тексту в психолінгвістиці. Виявлення суті психолінгвістичного підходу до вивчення тексту передбачає вивчення тих рис, що відрізняють цей підхід від лінгвістичного.

В. Белянін розглядає текст як опредмечену форму рефлексії особистості продуцента і пропонує типологію текстів за критерієм емоційно-змістової домінанти, яка є типологічною характеристикою особистості. Вчений виходить із того, що кожен мовленнєвий елемент тексту обумовлений не тільки лінгвістичними, але й психологічними закономірностями: структуру будь-якого художнього тексту можна співвіднести з тим чи іншим типом акцентуації людської свідомості.

Спостереження В. Беляніна показали, що на кожному типі акцентуації (паранояльному, епілептоїдному, маніакальному, депресивному, істероїдному) базується та чи інша емоційно-змістова домінанта – комплекс когнітивних та емотивних еталонів, що характерні для певного типу особистості та служать психологічною основою вербалізації картини світу в тексті.

Створюючи текст, людина, якій властивий певний тип свідомості, описує дійсність через призму власних уявлень про неї, використовуючи такі елементи мови, що мають для неї особистісний зміст. У відповідності до цього автор виділяє різні типи текстів: «світлі», «темні», «веселі», «сумні», «красиві», «складні».

У психолінгвістичній теорії текстом вважають будь-яке послідовне вираження будь-якого змісту, однак не обов'язково писемного. На думку Т. Ушакової, віднесення терміну «текст» винятково до писемного варіанту мовленнєвої продукції аргументується розбіжностями синтаксису, словника направленості (монологічної та діалогічної) та інших особливостей писемного та усного мовлення. Важливо, що і усне, і писемне мовлення – продукт єдиного за своєю сутністю мовленнєво-творчого процесу, словесно виражений результат мовленнєво-мисленнєвої діяльності людини.

Отже, текст – об'єднання засобів, що використовуються у мовленні (усному чи писемному), що забезпечується їх слідуванням один за одним і відношенням до сумарного змісту. З функціональної точки зору текст розглядається як мовленнєва реалізація авторського задуму та комунікативна одиниця найвищого рівня, що втілена як у писемному, так і в усному мовленні.

У свідомості текст також уявляється як виключно природньомовленнєвий продукт. Однак його «вербальність» слід розглядати у найбільш широкому семіотичному змісті. Знаковою системою тексту може бути звуковий семіотичний субстрат, якщо він сприймається на слух; візуальний семіотичний субстрат під час зорового сприйняття; тактильний семіотичний субстрат під час сприйняття за допомогою відчуттів (мова Брайля). Текстом поряд із літературним твором також називають і музичний твір, і твір мистецтва, і балет, і німий фільм.

Тексти включають у себе не тільки знаки, що вимовляються, чи написані слова (знаки). Жести, міміка, умовні знаки, пантоміміка, сама ідеальна ситуація спілкування можуть також бути органічною складовою частиною тексту як проєкції фрагмента дійсності.

Виходячи із цього, О. Ревуцький виділяє лінгвістичний, смисловий та екстралінгвістичний рівень

природньомовленневого тексту. Різноманітні прийоми (екстра та паралінгвістичні), що використовуються тим, хто говорить, з метою бути краще зрозумілим чи справити на співбесідника намічений чи інтуїтивно передбачуваний вплив, складують екстралінгвістичний рівень тексту поряд із завжди наявним лінгвістичним рівнем (мовленнєві засоби вираження) та його змістовим рівнем.

Поділяючи думку Ю. Лотмана, що мова є породженням тексту на певній стадії її функціонування, можна припустити, що продукувати тексти на мові є критерієм володіння цією мовою. Процес і результат засвоєння іноземних мов тільки підтверджують припущення: істинне володіння мовою спостерігається тоді, коли людина вільно буде висловлювання, продукує тексти. Аналогічно цьому можливість створювати живописні чи музичні твори – тексти у широкому семіотичному змісті – показник рівня володіння суб'єктом мовою живопису чи музики.

Л. Мурзіна зазначає, що досягнення високого ступеня свободи мови на рівні тексту – не тільки мета, але й обов'язкова умова володіння мовою. Під ступенем володіння мовою, напевне, слід розуміти таке володіння людським багатством мовних та стилістичних засобів, уміння знаходити нові синтагматичні зв'язки і нові контексти використання відомих слів, що дозволяє говорити про естетичну, особливу змістову, стилістичну, соціальну цінність мовленнєвих творів, що породжуються.

Сучасні закордонні дослідники мовленнєвої діяльності залишають термін «текст» у рамках вивчення граматики мовленнєвих продуктів, тоді як під час розгляду когнітивно-мовленнєвих продуктів спираються на динамічний підхід до мови і надають перевагу категорії дискурсу.

Практична частина

1. Чому в сучасному мовознавстві та психолінгвістиці сьогодні спостерігається інтерес до вивчення мови на рівні тексту?

2. Як розглядають поняття «текст» науковці у психолінгвістиці (В. Белянін, Т. Ушакова)?

3. Розкрийте суть поняття «текст» у мовознавстві (З. Тураєва, І. Гальперін, І. Кочан, Л. Лосеної, Н. Кутіної, М. Мейєнкової та ін.).

4. Що вчені розуміють під поняттям «вербальність тексту»?

5. Як, на вашу думку, що таке «істинне володіння мовою»? (Використайте дослідження Ю.Лотмана, Л. Мурзіної.

6. Охарактеризуйте зв'язність як одну із найважливіших категорій тексту.

7. Що таке цілісність та членованість тексту?

8. Який із критеріїв тексту передбачає їхню формальну й змістову закритість.

9. Дайте визначення логоцентричного і ризоморфного тексту.

10. Випишіть тлумачення таких термінів:

а) рубрика, основний текстовий блок (корпус тексту), автор тексту, абзац, виноска, рядок, графічне слово, графічне речення, літера та пунктуаційний знак;

б) перелік, цитата, посилання, дата, число, скорочення, знаки, власні назви, умовні позначення.

11. Доведіть чи спростуйте твердження, що тексту поза написанням і читанням не існує.

12. Що таке графічно-знакова структура тексту? Визначте її види.

13. Охарактеризуйте параметри тексту.

14. Що таке інтерпретація тексту? Чому цей напрямок дослідження тексту привертає увагу мовознавців?

15. Випишіть із художньої літератури зразки тексту та нетексту.

16. Що таке властивості тексту та властивості сприйняття.

17. Що ми називаємо фрагментом тексту?

18. З якою метою використовуються фактичні дані у текстах?

19. Як на вашу думку, чи немає частки інтерпретації та перекручування в самому прочитанні, коли на авторський текст накладається індивідуальний досвід, сама структура особистості читача?

20. Дайте визначення поняттям «сприйняття» та «розуміння» мовлення.

21. Які рівні розуміння мовлення визначаються науковцями?

22. Визначте параметри, за якими класифікуються існуючі теорії (моделі) сприйняття мовлення.

23. Охарактеризуйте моделі сприйняття мовлення (Л. Чистович, М. Халле та К. Стівенсон, Е. Леннеберг, Л. Зіндер та А. Штерн, А. Леонт'єв).

24. Які взаємодіючі рівні процесу сприйняття визначає Л. Цветкова?

25. Доберіть тексти різних жанрів, поясніть вашу розуміння цих текстів: заголовок, основна частина та висновок.

26. На вибір доберіть переклади творів українських та зарубіжних письменників. Чи відрізняються ці переклади? Чи змінює, на вашу думку, це змістове наповнення тексту твору?

ТЕМА 10

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МОВЛЕННЕВОГО МИСЛЕННЯ

План

1. Мислення і мова.
2. Проблеми внутрішнього мовлення.
3. Дуальна організація роботи головного мозку.

Теоретична частина

Мислення і мова є взаємозв'язаними. Однак характер цього зв'язку є не зовсім зрозумілим. Виникають питання: «Чи формується мислення спочатку в психічному апараті людини, чи мова, яка виникає, стає базою для розвитку мислення, чи вони формуються одночасно у ході стихійного взаємовпливу?»

З однієї сторони, Л. Виготський у своїх працях особливо акцентував один принциповий момент: тільки на відомій, відносно високій стадії розвитку мислення, стає можливим найбільше відкриття у житті дитини – для того, щоб «відкрити» мовлення, слід мислити.

З іншої сторони, експериментальні дослідження Ж. Піаже продемонстрували, що граматику у розвитку дитини йде попереду її логіки. Дитина правильно будує складнопідрядні речення зі сполучниками, що виражають причинно-наслідкові та часові зв'язки, не усвідомлюючи при цьому змістової сторони цих сполучників.

Ще задовго до досліджень Ж. Піаже О. Потєбня уже висловив думку, що вроджені категорії часу, простору, причини тощо люди не мають. Ці категорії народжуються зі здатністю чуттєвого сприйняття, але вони оформлюються у процесі оволодіння словом. Учений писав, що акт свідомості суб'єкта виступає вільно від мовленнєвої структури. Л. Виготський, у свою чергу, відмітив, що розвиток фізичної та семантичної сторін під час оволодіння

мовленневими структурами не співпадає, першій навіть на початку засвоюється фізична сторона.

В. Белянін відзначає, що знаки мови фіксують національні особливості мислення та поведінки, тим самим впливаючи на розуміння світу. В історії етнопсихолінгвістики ідея про детерміновану роль мови у формуванні така званого «розумового ландшафту» у більш категоричній формі відобразилася в «гіпотезі лінгвістичної відносності» Е. Сепіра та Б. Уорфа. Вона підтверджує, що ми сприймаємо ті чи інші явища так чи інакше, дякуючи тому, що мовні норми нашого суспільства передбачають певну форму вираження.

Л. Вітгенштейн образно коментував ідею Е. Сепіра, що межі його мови означають межі його мислення. А. Чейз, критикуючи цю гіпотезу, запропонував наступний афоризм про те, що ті, хто говорять різними мовами, по-різному бачать і оцінюють космос.

О. Леонтьєв наголошував, що мова, яка використовується як опора у психічній діяльності людини, ніяким чином не диктує шляхи діяльності, способи її здійснення. Людина не запам'ятовує те, що підказує їй мова, – вона використовує мову для того, щоб запам'ятати те, що їй потрібно. Людина не мислить так, як диктує їй мова, – вона опосередковує своє мислення мовою так, як це відповідає змісту та завданням мислення. Людина не сприймає те, що означено, – вона вербалізує те, що їй потрібно сприйняти.

Очевидним є той факт, що характер зв'язку мислення і мови не однозначний. Ніякою мірою не можна категорично заявляти про первинність чи детермінованість одного явища іншим. Л. Виготський вважав, що криві розвитку мислення і мови багаторазово сходяться і розходяться, перехрещуються, вирівнюються в окремі періоди та йдуть паралельно, навіть зливаються в окремих своїх частинах, потім знову розходяться. Виявлення характеру їх взаємовпливу та взаємодетермінованості – особлива тема дослідження.

Найбільшого поширення отримала точка зору, відповідно до якої мислення людини може здійснюватися тільки на базі мовлення, оскільки воно характеризується абстрактністю. Якщо утверджується нероздільний зв'язок двох явищ, то достовірність цього ствердження перевіряється наступним способом: у процесі поступової нейтралізації одного із «зв'язаних» явищ встановлюється можливість існування іншого.

Основними формами абстрактного мислення традиційно вважають поняття, судження та умовивід.

Поняття – опосередковане та узагальнене знання про предмет, що ґрунтується на розкритті його суттєвих об'єктивних зв'язків та відношень. Розрізняють формальне (відображено у словнику) та змістове (як сукупність усієї інформації про об'єкт із різних галузей знань) поняття.

Судження – ствердження чи заперечення тих чи інших якостей явищ. Судження має свою структуру і включає суб'єкт – предмет думки та предикат – то, що стверджується чи заперечується про предмет.

Умовивід – власне процес мислення, отримання нового судження зі змісту вихідних суджень.

Проблема внутрішнього мовлення. Зв'язок мислення і мови безпосередньо виявляється у внутрішньому мовленні. Внутрішнє мовлення – це не просто «мовлення мінус звук», а важливий універсальний механізм розумової діяльності людини. У мовленнєвій діяльності внутрішнє мовлення виявляється як проміжний етап між мисленням і мовленням, що звучить, під час породження мовлення.

Внутрішнє мовлення представляє собою особливу, самостійну, автономну функцію мовлення. Л. Виготський розглядав її як думку, пов'язану зі словом, як особливий внутрішній план мовленнєвого мислення, опосередкованістю між думкою і словом. У внутрішньому мовленні проходить перетворення граматики думки в граматику слів, перехід думки в синтаксично розчленоване мовлення, зрозуміле для всіх. При цьому місце має видозміна самої смислової структури під час її втілення у слова. Внутрішнє мовлення є динамічним, нестійким, моментом, який протікає, так наче мерехтить між більш оформленими та стійкими крайніми полюсами мовленнєвого мислення: між словом (зовнішнє мовлення) та думкою (ментальний образ).

Виділяють дві фази внутрішнього мовлення: нерозчленована – власне внутрішнє мовлення чи внутрішнє програмування; розчленована – внутрішнє приговорювання.

Дуальна організація роботи головного мозку. Сформульована у кінці ХХ ст. теорія дуальної організації головного мозку, є постулатом ідеї, що кожна півкуля є провідною в реалізації певних психічних функцій. При цьому домінантність півкуль змінюється в

залежності від виду завдання, що вирішується, та від етапу обробки інформації.

Великий вклад у розробку цих ідей вніс Р. Сперрі завдяки своїм дослідженням в галузі фізіології та медицини, за які був удостоєний Нобелівської премії. Відкриття міжпівкульної функціональної асиметрії мозку стало революцією у психології та фізіології. Операція із розсічення основних нервових зв'язків, що з'єднують півкулі у хворого епілепсією, проводилася Р. Сперрі зовсім не з науково-теоретичною метою. Слід було довести, що роз'єднання півкуль знизить інтенсивність епілептичних приступів. Однак ці плани та їх результати відійшли на другий план завдяки випадковому виявленню інших випадкових більш важливих закономірностей роботи мозку. Отримані результати повністю не відкидали накопичені знання про функціональну асиметрію мозку, а скоріше коректували, доповнювали та уточнювали їх новими емпірично доведеними фактами.

Найважливіше дослідження Р. Сперрі та його колег полягає у тому, що основою здійснення вищих психічних функцій служать органічне міжпівкульна взаємодія та компліментарність роботи півкуль. Порушення цієї взаємодії у дорослих може призвести до формування синдрому «розщепленого мозку», який виявляється у порушенні сенсорних, мовленнєвих, рухових та конструктивно-просторових функцій.

У 1865 р. французький медик П. Брока помітив, що пошкодження лівої півкулі головного мозку викликає у хворих складності у процесі вимови слів, однак такі люди розуміють мовлення, співають знайомі пісні. У 1874 р. німецький вчений К. Верніке помітив, що пошкодження специфічної ділянки лівої півкулі головного мозку дає можливість пацієнту вимовляти слова, однак мовлення його втрачає зміст.

Відтак, центр Брока відповідає за м'язовий акт вимови слів, артикуляцію. Його пошкодження викликає моторну афазію, що виявляється у тому, що пацієнт розуміє мовлення, може читати про себе і писати, але не може артикулювати: органи артикуляції її не слухають. Центр Верніке відповідає за розуміння мовлення. Пошкодження цієї зони – сенсорна афазія – супроводжується порушенням розуміння мовлення. При цьому людина може говорити, однак мовлення беззмістовне.

Компліментарність роботи правої та лівої півкуль у мовленнєво-мисленнєвій діяльності виявляється у тому, що кожна півкуля формує свої принципи організації мовлення. Права півкуля: формує цілісність змісту, забезпечує образне та емпіричне мислення, створює асоціації на основі наочно-чуттєвих уявлень про предмет; зберігає образи об'єктів зовнішнього світу, за якими закріплені слова (лексика); забезпечує словесне кодування основних кольорів за допомогою простих частотних назв.

Практична частина

1. Підготуйте повідомлення на тему: Поняття «мислення» у психологічній науці. Види мислення. Мислення і вікові особливості особистості».

2. Які думки вчених щодо взаємного впливу мислення на мову (мовлення) у психічному розвитку людини?

3. Розкажіть про деякі факти існування мислення без мовлення.

4. Що таке вербально-логічне мовлення?

5. Який зв'язок між логікою мислення та структурою мови?

6. Що є основною формою абстрактного мислення?

7. Аргументуйте твердження, що внутрішнє мовлення є важливим універсальним механізмом розумової діяльності людини.

8. Укажіть функції внутрішнього мовлення як проміжного етапу породження і сприйняття мовлення.

9. Які фази внутрішнього мовлення?

10. Що представляє собою внутрішнє проговорювання? У яких ситуаціях воно виявляє себе найбільше?

11. Охарактеризуйте генезис внутрішнього мовлення.

12. Що розуміється під міжпівкульною асиметрією психічних процесів?

13. Охарактеризуйте передісторію появи концепції домінанти півкуль.

14. Розкажіть про дослідження Р.Сперрі.

15. Здійснення якого роду психічних функцій контролює права півкуля, а ліва?

16. Як пригнічення лівої (правої) півкулі впливає на формування мовлення пацієнта?

17. Поясніть компліментарність роботи правої та лівої півкулі головного мозку та розвиток творчих здібностей.

18. Який зв'язок існує між ступенем асиметрії та статтю?

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Актуальные проблемы современной лингвистики: учеб. пособие / Сост. Л.Н. Чурилина. – 2-е изд., испр. – М. : Флинта: Наука, 2007. – 416 с.
2. Алефиренко Н.С. Современные проблемы науки о языке: Учебное пособие / Н.Ф. Алефиренко. – М. : Флинта: Наука, 2005. – 416 с.
3. Бацевич Ф.С. Атмосфера спілкування: спроба психолінгвістичного дослідження // Мовознавство. – 2002. – №№4-5.
4. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: Підручник. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 344с.
5. Белянин В.П. Психолінгвістика: Учебник. – 2-е изд. – М. : Флинта: Московский психолого-социальный институт, 2004. – 232 с.
6. Бондаренко О.Ф. Факторний аналіз психолінгвістичних особливостей висловлювання у психотерапії // Мовознавство. – 1991. – № 4.
7. Брудний А. Понимание как философско-психологическая проблема // Вопросы философии. – 1975. – 310. – С.109-117.
8. Выготский Л. Мышление и речь. – М. : Лабиринт, 1996. – 416 с.
9. Горелов И.Н., Седых К.Ф. Основы психолінгвістики. – М. : Лабиринт, 2004. – 316с.
10. Жинкин Н. Коммуникативная система человека и развитие речи в школе. – М. : Просвещение, 1969. – 104 с.
11. Жинкин Н. Психологические основы развития мышления и речи // Русский язык в школе. – 1985. – № 1. – С. 47-54.
12. Жинкин Н. Речь как проводник информации. – М. : Наука, 1982. – 160 с.
13. Журавлев И. Психолого-лінгвістический анализ субъективности // Психологический журнал. – 2004. – № 4. – С. 66-74.
14. Залевская А.А. Введение в психолінгвістику. – М., 1999.
15. Залевская А.А. Психолінгвістический поход к анализу языковых явлений // Вопросы языкознания. – 1999. – № 6.
16. Зимняя И. Лінгвопсихология речевой деятельности. – Москва-Воронеж, 2001. – 432 с.

17. Зимняя И. Предметный анализ текста как продукта говорения. Смысловое восприятие речевого сообщения. – М.: Наука, 1976. – С.38-56.
18. Ковшиков В.А. Психолингвистика. Теория речевой деятельности / В.А.Ковшиков, В.П. Глухов. – М.: АСТ: Астрель, 2007. – 318с.
19. Кузьменко Е. Психолингвистические и психологические аспекты личностно ориентированного общения // Прикладная психология и психоанализ. – 2004. – № 4. – С. 65-71.
20. Леонтьев А. А. Основы психолингвистики. – 3-е изд. – М., 2003. – 287 с.
21. Леонтьев А. Язык, речь, речевая деятельность. – М.: Просвещение, 1969. – 214 с.
22. Лурия А.Р. Язык и сознание. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 413 с.
23. Маркова А. Психология усвоения языка как средства общения. – Москва, 1974. – 218с.
24. Мельник О. Что такое психолингвистика? // Иностранные языки в школе. – 2004. – № 4. – С. 82-85.
25. Настин И.В. Психолингвистика. – М.: Московский психологический социальный институт, 2007. – 180 с.
26. Потемня А. Мысль и язык. – К.: СИНТО. – 1993. – 163 с.
27. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: Термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля. – К., 2006.
28. Слобин Д., Грин Дж. Психолингвистика. – М.: Прогресс, 1976. – 349 с.
29. Уланович О.И. Психолингвистика: учеб. пособие / О.И. Уланович.- Минск : изд-во Гревцова, 2010. – 240 с.
30. Ушакова Т.Н. Психолингвистика // Психология: Ученик для гуманитарных специальностей. – СПб., 2000. – 383 с.
31. Фердінан де Соссюр. Курс загальної лінгвістики/ пер. з фр. А.Корнійчук, К. Тищенко. – К. : Онова. – 1998
32. Фрумкина Р.М. Психолингвистика: Учебное пособие для студ. высш. учебн. заведений. – М. : Издательский центр «Академия», 2003. – 320 с.
33. Шахнарович А.М. Проблемы психолингвистики. – М., 1987. – 237с.
34. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – 395 с.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ОСНОВИ МОВЛЕННЄВОЇ ДІАГНОСТИКИ

ТЕМА 1 ЕКСПЕРИМЕНТ У СУЧАСНІЙ НАУЦІ

План

1. Поняття методу. Загальнофілософські, загальнонаукові та спеціально наукові методи. Система методу. Ознаки методу.
2. Теорія, гіпотеза, експеримент.
3. Експеримент у сучасних наукових парадигмах. Поняття діяльнісного експерименту.

Теоретична частина

Однією з ключових проблем мовознавства є проблема методології, тобто методів дослідження мови. Термін *метод* грецького походження (шлях дослідження, пізнання, теорія, вчення). У філософії метод тлумачиться як систематизований спосіб досягнення теоретичного чи практичного результату, розв'язання проблем чи одержання нової інформації на основі певних принципів пізнання та дії, усвідомлення специфіки досліджуваної предметної галузі і законів функціонування її об'єктів.

Отже, *метод* – це система правил і прийомів підходу до вивчення явищ і закономірностей природи, суспільства та мислення; шлях, спосіб досягнення певних результатів у пізнанні й практиці, тобто спосіб організації теоретичного, практичного освоєння дійсності.

Спеціальні дослідницькі методи перебувають в тісному зв'язку із загальнонауковими, залежать від них, видозмінюються під їх впливом.

До загальнонаукових методів дослідження належать:

- теоретичні методи (дедуктивно-індуктивний);
- моделювання (створення аналогій): фізичне; знаково-символічне;
- інтерпретаційні методи (обробки даних);
- емпіричні, до яких належать такі методи:
 - 1) експеримент (це активний опосередкований метод);
 - 2) вимірювання (пасивний, опосередкований метод);
 - 3) спостереження (пасивний, безпосередній метод);

4) бесіда (активний, безпосередній метод).

Існують певні вимоги до наукового методу: однозначність, стійкість, ефективність, економічність, простота.

У дослідженні мовних фактів використовують такі загальнонаукові методи дослідження – індукцію, дедукцію, аналіз та синтез.

Індукція – прийом дослідження, за яким на підставі вивчення окремих явищ робиться загальний висновок про весь клас цих явищ; узагальнення результатів окремих конкретних спостережень. Наприклад, всі диференційні ознаки фонем можна звести до дванадцяти пар.

Дедукція – форма достовірного умовиводу окремого положення із загальних. На основі загального правила логічним шляхом з одних положень виводиться нове положення. В основі дедукції – аксіома: все, що стверджується стосовно всього класу, стверджується стосовно окремих предметів цього класу. Наприклад, все, що стверджується стосовно іменника, взагалі стосується кожного окремого іменника. Тобто, якщо іменник це частина мови, яка відмінюється, то це стосується кожного окремого іменника: наприклад, *кохання, студент, дорога*.

Аналіз – мислене або практичне розчленування цілого на частини.

Синтез – мислене або практичне з'єднання частин у ціле.

Розглянемо спеціальні лінгвістичні методи.

Описовий метод – планомірна інвентаризація одиниць мови і пояснення особливостей їх будови та функціонування на певному етапі розвитку мови, тобто в синхронії. В описовому методі розрізняють такі послідовні етапи: 1) виділення одиниць аналізу (фонем, морфем, лексем, конструкцій тощо); 2) членування виділених одиниць (вторинна сегментація): поділ речення на словосполучення, словосполучення на словоформи, словоформи на морфеми, морфеми на фонем, фонем на диференційні ознаки; 3) класифікація й інтерпретація виділених одиниць.

Порівняльно-історичний метод (компаративний, лінгвогенетичний) – сукупність прийомів і процедур історико-генетичного дослідження мовних сімей та груп, а також окремих мов для встановлення закономірностей їх розвитку. Як свідчить сам термін, техніка порівняльно-історичного методу складається з двох

паралельних процедур: порівняння мовних явищ (причому для цього залучають тільки споріднені мови) та їх розгляд в історичному аспекті.

Метод *лінгвістичної географії* (ареальний) – сукупність прийомів, які полягають у картографуванні елементів мови, що розрізняють її діалекти.

Зіставний метод (контрастивний, типологічний) – сукупність прийомів дослідження й опису мови через її системне порівняння з іншою мовою з метою виявлення її специфіки. Цей метод застосовується до вивчення будь-яких мов – споріднених і неспоріднених у їхньому сучасному стані.

Структурний метод – метод синхронного аналізу мовних явищ лише на основі зв'язків та відношень між мовними елементами. Мета структурного методу – вивчення мови як цілісної функціональної структури, елементи й частини якої співвіднесені й пов'язані строгою системою лінгвальних відношень.

Існують соціолінгвістичні та психолінгвістичні методи. Методи соціолінгвістики передбачають синтез лінгвістичних і соціологічних процедур. За допомогою психолінгвістичного методу здійснюється обробка й аналіз тих мовних фактів, які можна одержати від інформантів у результаті спеціально організованих експериментів.

Експеримент – емпіричний метод пізнання явищ дійсності в умовах спеціального відтворення природних закономірностей на основі певної наукової теорії, що позначає мету, спосіб проведення та інтерпретацію результатів експерименту. Сучасна наука використовує *реальні* та *мисленнєві* експерименти.

Практична частина

Дайте відповіді на подані питання:

1. Поняття методу у загальнонауковому та спеціально науковому значенні.
2. Загальнонаукові методи, які використовує лінгвістика.
3. Спеціальні лінгвістичні методи.
4. Особливості експериментального методу, класифікація експериментів.
5. Специфіка експерименту у лінгвістиці. Об'єкт лінгвістичного експерименту.

Завдання:

Наведіть приклади мовних фактів, для дослідження яких може бути

використаний кожен із загальнонаукових методів: індукція, дедукція, аналіз, синтез.

ТЕМА 2

ОСОБЛИВОСТІ ЕКСПЕРИМЕНТУ В ЛІНГВІСТИЦІ

План

1. Експеримент у психології, фізиці та лінгвістиці: спільне та відмінне.
2. Історія експериментальних лінгвістичних досліджень.
3. Л. В. Щерба про лінгвістичний експеримент.

Теоретична частина

Спеціальний дослідницький метод експерименту, який базується на відповідному загальнонауковому, використовується різними науками, зокрема, психологією, фізикою, лінгвістикою.

У фізиці експериментальні методи пов'язані з використанням різних приладів у контрольованих умовах для дослідження різних фізичних явищ.

Експеримент у психології – це дослідний процес, під час якого експериментатор у контрольованих умовах здійснює систематичні спостереження за реакціями досліджуваних на змінювані фактори.

У мовознавстві експериментальними є методи, що дозволяють вивчати факти мови в умовах, які керуються та контролюються дослідником.

Отже, у використанні кожною наукою експерименту як спеціального дослідницького методу простежується спільне та відмінне.

Об'єктом експерименту у лінгвістиці є людина – носій мови, що породжує тексти, сприймає тексти і виступає як інформант для дослідника.

Історію застосування експериментальних методів у мовознавстві можна розділити на три періоди: 1) активне освоєння експериментальних методів у фонетиці, причому акцент робиться на подібності експериментальних методів у мовознавстві та природничих науках (праці В. О. Богородицького, Л. В. Щерби, М. І. Матусевич); 2) усвідомлення експериментальних методів у мовознавстві як найважливішого способу одержання даних про живу мову взагалі, включаючи її морфологію, синтаксис, семантику, а також проблеми мовної норми, мовних контактів, патології мовного розвитку та ін. Цю наукову програму вперше

сформулював Л. В. Щерба; 3) реалізація зазначеної наукової програми і, внаслідок цього, поглиблення аналізу про специфіку експериментальних методів у мовознавстві в порівнянні з експериментальними методами в інших науках (М. В. Панов, Ю. Д. Апресян, В. Б. Касевич, Р. М. Фрумкіна).

Сьогодні експериментальні методи широко використовуються в традиційних для мовознавства галузях, наприклад, у діалектології (діалектологічні, запитальники), при вивченні мовних змін, питань мовної норми (запитальники по вимові, морфології, словотворові), і в таких порівняно нових галузях, як соціолінгвістика і психолінгвістика, в останній експериментальні методи займають домінуюче місце. Під час планування експерименту й обробці результатів використовують статистичні методи. Особливою сферою використання експериментальних

Практична частина

Дати визначення понять: метод, методика, прийом; описовий, порівняльно-історичний, зіставний, структурний методи; соціолінгвістичні і психолінгвістичні методи.

План

1. Описовий метод.
2. Порівняльно-історичний метод.
3. Зіставний метод.
4. Структурний метод:
 - а) дистрибутивний аналіз;
 - б) аналіз безпосередніх складників;
 - в) трансформаційний аналіз;
 - г) Компонентний аналіз.

ТЕМА 3

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ФОНЕТИКА

План

1. Визначення експериментальної фонетики.
2. Експериментально-фонетичні методи:
 - а) фізіологічні;
 - б) акустичні.
3. Історія розвитку експериментальної фонетики.
4. Автоматичний аналіз та синтез мовлення. Комп'ютерні програми VAAL, SOUND FORGE та COOL EDIT.

Теоретична частина

Експериментальна фонетика – розділ фонетики, що досліджує звуковий бік мовлення переважно із застосуванням спеціальних приладів. Експериментальна фонетика вивчає мовленнєву діяльність у двох напрямках – фізіологічному й акустичному.

Основними фізіологічними методами експериментальної фонетиці (у вивченні артикуляції) є палатографія, рентгенографія, кінорентгенографія, томографія тощо.

Палатографія – метод, за допомогою якого встановлюються місця зіткнення язика з піднебінням під час звукоутворення. Палатографія дає змогу одержувати палатограми горизонтального зображення: твердого піднебіння, зубів, з фіксацією місця і форми дотику язика.

Основними методами експериментальної фонетики у вивченні акустики є:

- осциллографія, що дозволяє визначати тривалість, висоту й інтенсивність звуків;

- спектрографія, що дає загальну акустичну картину звуку. Спектрографічний аналіз дає змогу одержати широку частотну характеристику звуків, що фіксується на сонограмах (спектрограмах).

Програма SOUND FORGE це новітній засіб для роботи зі звуком на комп'ютері. Це найпопулярніша корисна програма, що призначена для обробки аудіо на професійному рівні. Із її допомогою можна обробляти аудіосигнал, змінюючи його до невпізнанності або ж редагувати невдало записану партію будь-якого музичного інструмента. Програма успішно поєднує в своєму складі практично повний набір сучасних звукових ефектів і могутні засоби редагування звуків для наступного їхнього використання в семплері.

В основі психолінгвістичної експертної системи ВААЛ, робота над якою почалася в 1992 році, лежить оцінювання емоційного впливу фонетики слова і тексту на підсвідомість людини. Сучасною наукою встановлено, що звук, навіть окремо узятий, викликає підсвідомі асоціації, які пов'язані із семантикою слів.

Система ВААЛ призначена для обробки російських, українських і англійських текстів. Вона дозволяє прогнозувати ефект неусвідомлюваного впливу текстів, зокрема, на фонетичному рівні, на масову аудиторію, аналізувати тексти з погляду такого

впливу, складати тексти з заданим вектором впливу, виявляти індивідуально-психологічні якості авторів тексту і робити багато чого іншого.

Практична частина

Дайте відповіді на питання:

1. Особливості найбільш розповсюджених експериментально-фонетичних методів:

- а) осцилографії;
- б) спектрографії;
- в) палатографії;
- г) рентгенографії.

2. Історія розвитку експериментальної фонетики.

3. Комп'ютерна програма VAAL.

Дослідіть текст обраної поезії методом лінгвістичного (стилістичного) експерименту:

- а) замініть антонімами виділені слова, визначте їх цінність:

*Шипшина **важко** віддає плоди.*

Вона людей хапає за рукава.

*Вона **кричить**: – Людино, **підожди!***

*О, **підожди**, людино, **будь ласкава**.*

Не всі, не всі, хоч ягідку облиш!

Одна пташина так мене просила!

Я ж тут для всіх, а не для тебе лиш.

*І просто осінь щоб була **красива** (Л. Костенко);*

б) замінюючи виділені слова синонімами, з'ясуйте їх стилістичну цінність та зміну семантики:

*По цій дорозі **прекрасно** не йти, а бігти в школу, гунаючи свого **товариша** в спину сумкою, а потім ловлячи ту сумку десь у **гущині** між рядками соняшників чи кукурудзи.*

*Ця польова **стежка** – літня, осіння, зимова – кожного разу інша, кожного разу з новими пригодами й **тайнощами**. Не раз, ненароком зупинившись, ти **схиляєшся** над лункою чи борозною і **приголомшено** дивишся: ще вчора тут була гола **рілля**, а сьогодні вже **пнуться** до сонця тугі блідо-зелені стрілки. Важко навіть уявити собі, що в цих **пагінчиках спить** високе, на зріст людини, гнучке й вусате стебло жита, яке колись хилитиметься від **важкого** налитого колосу. В зародку ще спить стебло, та ось під вітрами та теплим дощем воно **розів'ється**, розгорнеться, викине*

листя, настовбурчить зелене густе остюччя. А потім жито заколоситься, потім **пожовтіє** – й настане пора жнив.

Потім літо поверне на осінь, і в степу, де **торохтів** комбайн і де **кишіли** ящірки, цвіркуни, коники, раптом стане **тихо** й порожньо. Все ховається, відлітає, прищулюється. Тільки **сіріють** найжачені стерні під **холодним** високим небом...

Трактор приорував нашу стежку, розривав її колісь **тепле** й вичовгане босими ногами русло, **безжально** пригортав землю. Стежка **вмирала**, здавалось – і сліду від неї не залишиться. А проте вона тут же й народжувалась – як трава, як дощові **потоки**, І як усе живе, що на час завмирає, але ніколи не перериває своє **існування** назавсім (В. Близнець).

в) відредагуйте діалог словами, властивими сучасному неформальному спілкуванню молоді:

– Здрастуй, Іванко!

– Привіт, Сашко! Радий тебе зустріти!

– І я так само радий! Ну, розповідай, як провів літні канікули?

– О, я провів їх дуже цікаво. Ми з батьками їздили відпочивати до моря.

– Справді? І куди саме ви подорожували?

– У Крим. Спершу ми жили в Алушті в пансіонаті. Купалися в морі досхочу. Я з татом навіть рибалив з пірсу.

– Щось упіймали?

– Морського йоржа! Але його їсти майже неможливо, тож ми його відпустили.

– А потім ви ще десь подорожували?

– Так, ми їздили на екскурсії в Ялту, Севастополь, Судак. Мені особливо сподобалася стародавня фортеця в Судаку. Так що я все про себе та про себе! Ти як провів літо, друже?

– У батьків грошей подорожувати не було, тому я провів його вдома. Але не нудьгував.

– Чим же ти займався цілих три місяці?

– Катався на велосипеді, з хлопцями грав у різні ігри. Футбол, баскетбол, волейбол – ми все спробували. Кожний день ходив на турніки робити гімнастику. Бачиш, які м'язи накачав?

– О-о, я би теж не проти мати такі...

– Ще я книжки читав, фантастику. Адже в мене багато часу було. Тепер я спеціаліст з цього жанру.

– Ну, тоді розповіси мені, що прочитав. А я тобі – про Крим.
Ти згодний, Сашко?

– Згоден!

ТЕМА 4

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ СЕМАНТИКИ

План

1. Експериментальні дослідження семантики, їх різновиди.
2. Можливості асоціативного експерименту:
 - а) різновиди асоціативного експерименту;
 - б) варіанти інтерпретації результатів асоціативного експерименту;
 - в) значення результатів асоціативного експерименту.

Теоретична частина

Експериментальний підхід до вивчення семантики використовується в психолінгвістиці – науці, що вивчає процеси утворення мовлення, а також сприйняття і формування мовлення в їхньому співвіднесенні із системою мови. Розробляючи моделі мовної діяльності і психофізіологічної мовної організації людини, психолінгвістика перевіряє їх шляхом психологічних експериментів. Таким чином психолінгвістика предметом дослідження є близькою до лінгвістики, а методами дослідження – до психології. Родоначальники психолінгвістики – Ч. Е. Осгуд, Т. А. Себеок, Дж. А. Міллер (США). У Росії проблеми психолінгвістики розвивали психологи Л. С. Виготський, А. Р. Лурія, О. О. Леонт'єв, лінгвісти Р. М. Фрумкіна, А. П. Клименко, А. А. Залевська, Т. М. Дридзе та ін.

У сучасному мовознавстві практикують два різновиди експериментальних психолінгвістичних досліджень:

а) дослідження фізіологічних реакцій організму людини у процесі її мовленнєвої діяльності (породження і сприймання мовлення);

б) аналіз мовленнєвих реакцій та оцінок мовних явищ інформантами в умовах впливу на них мимовільних або цілеспрямованих мовленнєвих стимулів.

Суть першої методики полягає в реєстрації фізіологічних реакцій людського організму на певні мовленнєві стимули (судинна реакція, розширення зіниць ока, зміна частоти пульсу тощо).

Зокрема, за такою методикою О. Р. Лурія дослідив системну організацію музичної термінології. Декілька разове вимовляння експериментатором одного зі слів цієї тематичної групи (наприклад, *скрипка*) супроводжувалося подразненням шкіри реципієнта слабким електричним струмом. Прилади реєстрували розширення судин. Відтак називались інші слова, семантичне пов'язані з лексемою *скрипка* (*мандоліна, гітара, смичок, струна* тощо) і семантичне з нею не пов'язані (*стіл, книжка* та ін.) без їх супроводу електричним струмом. Семантично пов'язані зі *скрипкою* слова також викликали судинну реакцію, тоді як слова з інших тематичних груп її не викликали. При цьому було відзначено, що чим сильніший семантичний зв'язок між словами, тим сильнішою (чіткішою) була реакція. Це уможливило встановлення лексичного обсягу досліджуваної групи слів і визначення ступеня семантичного зв'язку між ними.

Суть другої методики полягає в аналізі асоціацій, які викликають у реципієнта певні слова – слова-стимули. Це так звані **асоціативні експерименти**.

2. Загальна схема асоціативного експерименту така: випробуваним пред'являється список слів і говориться, що їм необхідно відповісти словами, що перші спали на думку. Звичайно кожному випробуваному дається 100 слів і 7-10 хвилин на відповіді.

Значення результатів асоціативного експерименту.

Під час інтерпретації результатів асоціативного експерименту можна побудувати таблицю частотного розподілу слів-реакцій на кожне слово-стимул. При цьому можна обчислити семантичну близькість (**семантична відстань**) між різними словами. Мірою семантичної близькості пари слів визнається ступінь збігу розподілу відповідей, тобто подібність асоціацій, які даються на них. Величина ця фігурує в роботах різних авторів під різними назвами: «коефіцієнт перетинання», «коефіцієнт асоціації», «міра перекриття».

Визначення семантичної відстані між словами може допомогти вирішити одну з можливих для лінгвістики проблем – синонімії. Так, якщо треба визначити ступінь подібності між словами, що мають схоже значення: *робота, праця, справа*, то можна опитати різних людей і кожний уявить собі цю подібність по-різному. Так, для когось *робота* буде схожа на *справу*, а для когось на *працю*.

Асоціативний експеримент активно використовується в психології, соціології, психіатрії, а також у різних галузях лінгвістики.

Практична частина

Підготувати відповіді на питання:

1. Особливості найбільш розповсюджених експериментальних психолінгвістичних досліджень:

а) дослідження фізіологічних реакцій організму людини;

б) аналіз мовленнєвих реакцій та оцінок мовних явищ в умовах впливу на них мовленнєвих стимулів. Можливості асоціативного експерименту:

- різновиди асоціативного експерименту;

-варіанти інтерпретації результатів асоціативного експерименту;

- значення результатів асоціативного експерименту.

2. Специфіка експериментальних психосемантичних методів.

Групи психосемантичних методик:

а) списки дескриптів (Контрольний список прикметників);

б) шкальні техніки (Семантичний диференціал та його різновиди).

3. Методика доповнення.

4. Методика прямого тлумачення слова.

5. Класифікація.

Завдання:

1. В асоціативному експерименті парадигматичні асоціації підкоряються принципові «мінімального контрасту», відповідно до якого чим менше відрізняються слова-стимули від слів-реакцій по складу семантичних компонентів, тим більше висока імовірність актуалізації слів-реакції в асоціативному процесі. Цей принцип пояснює, чому по характері асоціацій можна відновити семантичний склад слова-стимулу: безліч асоціацій, виданих на слово, містить ряд ознак, аналогічних тим, що містяться в слові-стимулі. Так, носій мови по реакціях може досить легко відновлювати стимул.

Яке слово було стимулом у асоціативному експерименті на такі слова реакції?: *літні; літо; відпочинок; короткі, незабаром, ура; неробство, у Простоквашино, почалися, школа.*

1. Проаналізуйте результати асоціативного експерименту (Додаток 1). Визначте різновиди асоціацій (синтагматичні, парадигматичні,

родо-видові, тематичні, фонетичні, словотвірні, граматичні, ремінісцентні, фразеологічні, асоціації-персоналії, особисті), які дав випробуваний.

ТЕМА 5

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ПСИХОСЕМАНТИЧНІ МЕТОДИ

План

1. Психосемантичний підхід у лінгвістичних експериментах.
2. Групи психосемантичних методик:
 - а) списки дескрипторів;
 - б) шкальні техніки.

Теоретична частина

Психосемантичний підхід, або експериментальна психосемантика – порівняно нова галузь вітчизняної психології, що виникла на початку 1970-х років. Психосемантика досліджує різні форми існування значень в індивідуальній свідомості (образи, символи, ритуальні дії, а також словесні поняття).

Психосемантичний підхід міститься в роботах таких видатних мовознавців, як І. А. Мельчук, Ю. Д. Асперсян, Ю. Н. Караулов, Ю. С. Степанов.

Психосемантичний підхід у лінгвістичних експериментах застосовується для діагностики особистісних рис. При його реалізації конструюють і використовують методики, стимульним матеріалом яких служать словесні позначення особистісних рис. Діагностика з їхньою допомогою являє собою самоопис (самохарактеристику) суб'єкта або інших осіб за допомогою системи значень, що відбивають конкретні риси. Психосемантичні методи діагностики особистості дозволяють розкрити індивідуальні системи значень, що несуть так назване особистісне знання. Під останнім розуміється сукупне знання про людську особистість, яким володіє індивідуальна свідомість.

Психосемантичні методи застосовуються для обстеження індивідуальних випадків. Вони виявляються корисними в прогнозі поведіння конкретних людей у визначених ситуаціях.

Серед психосемантичних методик можна виділити дві групи.

Перша являє собою списки дескриптів (описів рис), за допомогою яких випробуваний повинний описати себе або інших осіб.

Друга група – це шкальні техніки, призначені для оцінювання себе або інших по визначених шкалах, полюса яких позначені якимись короткими або розгорнутими назвами. Шкали можуть даватися в словесній, числовій і графічній формах.

Практична частина

Підготувати відповіді на питання:

1. Психосемантичний підхід у лінгвістичних експериментах.
2. Групи психосемантичних методик:
 - а) списки дескрипторів;
 - б) шкальні техніки.

Завдання

Доберіть українські метафори та прислів'я для дослідження розуміння переносного значення прислів'їв і метафор (по 5 прикладів).

ТЕМА 6

ДІАГНОСТИКА ПСИХІЧНОГО ТА ФІЗИЧНОГО СТАНУ ЛЮДИНИ

План

1. Визначення властивостей темпераменту по мовній поведінці.
2. Дослідження рівня інтелекту.

Теоретична частина

Різні методи спостереження і дослідження мови людини використовує психологічна діагностика – психологічна дисципліна, що розробляє методи виявлення і вивчення індивідуально-психологічних особливостей людини. Під психологічною діагностикою мається на увазі також і галузь психологічної практики, робота по виявленню різноманітних якостей, психічних і психофізіологічних особливостей, рис особистості.

У коло психодіагностичних методик, що містять методи мовної діагностики, входять *тести* (тести інтелекту, тести досягнень, тести здібностей і ін.); *питальники особистісні*, призначені для виявлення характеристик темпераменту й характеру, інтересів, схильностей, ціннісних орієнтації особистості) і ін.

Темперамент – характеристика індивіда з боку його динамічних особливостей: інтенсивності, швидкості, темпу, ритму психічних процесів і станів». Іншими словами, темперамент – це сполучення індивідуально-психологічних особливостей

особистості, що характеризують динамічну й емоційно-вольову сторони її поведінки і діяльності. Особливості темпераменту є найбільше біологічними і наслідуваними порівняно з іншими психічними властивостями.

Ще Гіппократ виділив 4 типи темпераменту: холерик, сангвінік, флегматик, меланхолік. Дослідження І. П. Павлова показали, що в основі цих типів лежать певні сполучення особливостей або властивостей вищої нервової діяльності (ВНД): сила нервової системи (НС); ступінь урівноваженості процесів порушення НС.

Практична частина

1. Визначення властивостей темпераменту по мовній поведінці.

2. Дослідження рівня інтелекту:

- а) розуміння переносного значення прислів'їв і метафор;
- б) порівняння прислів'їв;
- в) віднесення фраз до прислів'їв;
- г) вимовляння 50 слів;
- д) добір слів-антонімів;
- е) словниковий тест.

Завдання:

Підберіть матеріал (фрази та українські прислів'я) для методики «Віднесення фраз до прислів'їв» (3 завдання).

ТЕМА 7

МЕТОДИКА СКЛАДАННЯ АНКЕТ, ПИТАЛЬНИКІВ, ТЕСТІВ

План

1. Анкетування. Принципи побудови анкет.
 - а) структура;
 - б) принципи побудови;
 - в) оформлення;
 - г) основні правила;
 - д) види анкетування.
2. Тести. Типи тестів.
3. Види запитань у анкетах, питальниках, тестах.

Теоретична частина

Анкетування – це опитування за допомогою анкети. Анкета (або опитувальний лист) – це спеціально оформлений список питань, звернених до визначеної категорії респондентів.

Вважається, що першим анкетування як науковий метод застосував Ф. Гальтон у своїх психодіагностичних дослідженнях.

Анкетування використовується у різних галузях, зокрема – у соціолінгвістиці – розділі мовознавства, який вивчає причинні зв'язки між мовою та фактами суспільного життя.

Розмір анкети має два аспекти: *зовнішній і внутрішній*. *Зовнішній* включає формат листа і кількість аркушів. Формат повинен охоплюватися єдиним поглядом, його розмір повинний сприяти симультанному сприйняттю листа. Бажано також дотримати звичні для даного контингенту опитування розміри письмових документів. Отже, найбільш прийнятний формат від половини до цілого стандартного машинописного листа, що збігається з форматом основної маси книг. Число аркушів анкети визначається кількістю і довжиною питань і використанням шрифтом. Число питань одночасно визначає і внутрішній, психологічний аспект розміру анкети. Чим більше питань, тим вище імовірність відторгнення анкети респондентом. Діапазон основної маси психологічних і соціологічних анкет від 3 до 100 питань. На практиці досвід та інтуїція дослідника визначають число питань відповідно до часу, який потрібний до її заповнення. Оптимальним вважається 20-30 хвилин.

Розподіл анкетування на *індивідуальне, групове і масове* проводиться за числом респондентів.

По повноті охоплення досліджуваної популяції розрізняють *суцільне і вибіркоче* анкетування. *Суцільне* припускає роботу з усіма представниками наміченої вибірки. *Вибіркове* – тільки з деякими особами. У науковій практиці масових опитувань в основному здійснюється вибірковий варіант. Суцільне анкетування – прерогатива соціальних заходів (наприклад, перепис населення).

По типу контактів респондентів з анкетером виділяють два класи анкетування: *очне і заочне*. У першому випадку заповнення опитувального листа респондентом відбувається в присутності анкетера. У другому випадку – у його відсутність. *Заочне* опитування може здійснюватися декількома *шляхами*: а) розсилання анкет поштою, б) публікування їх у пресі з наступним збором заповнених бланків у редакціях або за іншими адресами, в) вручення і збір анкет через розсильних за місцем роботи, проживання, відпочинку. Досвід показує, що повернення поштових

і газетних відправлень, варіюючи в залежності від соціальних, культурних і політичних умов, усе-таки досить низький.

Тести (англ. *test* –іспит, перевірка, проба) – це стандартизовані і звичайно короткі й обмежені в часі іспити, призначені для встановлення кількісних і якісних індивідуально-психологічних розходжень між людьми. Їхня відмінна риса полягає в тім, що вони складаються з завдань, на які від випробуваного потрібно одержати правильну відповідь.

Тести можна розкласифікувати у залежно від того, яка ознака узята за підставу розподілу. Найбільш значними представляються класифікації тестів *за формою* і *за змістом*.

За формою тести можуть бути індивідуальні та групові, усні й письмові; бланкові, предметні, апаратурні і комп'ютерні; вербальні і невербальні (практичні).

Індивідуальні тести – це такий вид методик, коли взаємодія експериментатора і випробуваного відбувається один на один.

Групові тести – це такий тип методик, що дозволяє одночасно проводити іспити з дуже великою групою людей (до кількох сотень). Оскільки інструкції і процедура проведення детально розроблені, експериментатор повинний неухильно їх виконувати. При груповому тестуванні особливо строго дотримується однаковість умов проведення експерименту. Обробка результатів об'єктивована і не вимагає високої кваліфікації.

Практична частина

1. Анкетування. Принципи побудови анкет.
 - а) структура;
 - б) принципи побудови;
 - в) оформлення;
 - г) основні правила;
 - д) види анкетування.
2. Тести. Типи тестів.
3. Види запитань у анкетах, питальниках, тестах.

Завдання

Скласти анкету для з'ясування мовної ситуації в Миколаєві.

БІБЛІОГРАФІЯ

1.Артемів Б. А. Экспериментальная фонетика / Б. А. Артемів. – М. : Изд-во литер. на иностр. яз., 1950. – С. 12–26.

2. Вишневская Г. М. Методология и методика экспериментально-фонетических исследований / Г. М. Вишневская. – Иваново : ИвГУ, 1990. – С. 45–48.

3. Исследование речевого мышления в психолингвистике / За ред. Т. В. Ахутина, И. Н. Горелов. – М. : Наука, 1985. – 240 с.

4. Папковская П. Я. Методология научных исследований: Курс лекций / П. Я. Папковская. – Минск : ООО «Информпесс», 2002. – 175 с.

5. Шахнарович А. М. Лингвистический эксперимент как метод лингвистического и психолингвистического исследования // Основы теории речевой деятельности. – М., 1974. – С. 129–135.

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

ТЕМА 1

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА. ВСТУП

План

1. Зміст, обсяг і завдання курсу «Сучасна українська літературна мова».
2. Українська мова – національна мова українського народу.
3. Походження і розвиток мови української народності і нації.
4. Сучасна українська літературна мова.
5. Мовна норма та її соціальне значення.
6. Функціональні стилі української мови.
7. Територіальні діалекти української мови.
8. Поняття про літературну мову.
9. Функції української літературної мови.

Теоретична частина

Курс сучасної української літературної мови тісно пов'язаний з професійною підготовкою в Україні вчителя української мови та літератури, російської мови і літератури та іноземної мови, учителя початкової школи та вихователя дошкільних закладів, учителя допоміжної школи.

Завдання цього курсу – дати основні відомості про фонетичну систему, лексичний склад і граматичну будову сучасної української літературної мови, допомогти студентам опанувати її літературні норми.

Поняття «сучасна українська літературна мова» варто розуміти як унормовану літературну форму загальнонародної української мови від часів І. П. Котляревського, Т. Г. Шевченка і до нашого часу. Лінгвістичну основу цього курсу становлять теоретичні питання української мови на сучасному етапі її розвитку.

Курс складається з таких розділів: 1) фонетика і фонологія, орфоепія (вчення про звукову систему мови); 2) графіка і орфографія (вчення про передачу звуків на письмі та правила написання слів і частин їх); 3) лексикологія і фразеологія (вчення про словниковий склад і фразеологічні одиниці мови); 4) морфеміка і словотвір (про морфемну будову і засоби, способи творення слів); 5) граматики – морфологія і синтаксис (учення про частини мови, форми слів і словозміну, про будову словосполучення і речення); 6) пунктуація (вчення про систему розділових знаків, їх типи та правила вживання, які розглядаються побіжно й у зв'язку з вивченням формально-синтаксичної структури простого і складного речення).

Українська мова є національною мовою багатомільйонного українського народу. Вона належить до високорозвинених мов із давніми писемними традиціями.

Переважна більшість українців проживає в Україні. Крім того, українською мовою розмовляють українці в Молдові, Казахстані, Киргизстані, в Росії (Воронезькій, Ростовській областях, Краснодарському і Ставропольському краях, Поволжі, на Алтаї, Далекому Сході), у Польщі, Чехії, Словаччині, Румунії, Угорщині, Сербії, Хорватії, Канаді, США, Бразилії, Австралії та інших країнах.

Українська мова входить до групи слов'янських мов (індоєвропейської сім'ї), яку складають три підгрупи: східнослов'янська (українська, російська, білоруська мови), південнослов'янська (болгарська, македонська, сербська, хорватська, словенська мови) і західнослов'янська (польська, чеська, словацька, верхньолужицька і нижньолужицька мови). Спорідненість їх виявляється в лексиці граматичних системах, у способах словотворення та звукових співвідношеннях слів і морфем.

Найближче споріднена українська мова з російською і білоруською, з якими утворює східнослов'янську підгрупу слов'янських мов. У цих мовах багато спільного у фонетичній і

граматичній будові, зокрема у формах словозміни, в будові словосполучень і речень. Багато спільного і в словниковому складі: досить порівняти звучання загальноновживаних слів:

Розпад праїндоевропейської спільності, з якої виділилася праслов'янська мовна єдність, сягає бронзового віку – III тис. до н. е. На думку вчених, праслов'янська єдність розпалася приблизно в IV – VI ст. н. е., а десь із VII ст. можна говорити про консолідацію трьох етномовних груп: західнослов'янської, південнослов'янської та східнослов'янської.

Близько VIII – IX ст. на сході Славії оформляється мова східних слов'ян – давньосхіднослов'янська (прадавньоруська).

У IX – XIII ст. східні слов'яни мали могутню давньоруську державу – Київську Русь. Ця ранньофеодальна держава протягом IX – X ст. об'єднала всі східнослов'янські племена (полян, деревлян, сіверян, ільмен, кривичів, радимичів, уличів та ін.), що зумовило руйнування родоплемінної мовної єдності і початок формування спільної мови східних слов'ян, яка дістала назву давньоруської мови.

У складі давньоруської мови IX – XIII ст. виділялися кілька діалектних масивів, межі між якими не були виразними і мінялися протягом історії давньоруської народності.

Сучасна українська літературна мова є вищою формою вияву української національної мови. Нижчими її формами є територіальні та соціальні діалекти.

Літературна мова – це відшліфована форма загальнонародної мови, що характеризується поліфункціональністю, унормованістю, стандартністю, уніфікованістю, розвиненою системою стилів.

Функціональне призначення літературної мови в житті української нації полягає в обслуговуванні усіх сфер діяльності суспільства. Вона є мовою державного функціонування в Україні, спілкування людей у матеріально-виробничій і культурній сферах, мовою науки та освіти, радіо й телебачення, преси, художньої літератури, засобом вираження національної самосвідомості українців.

Основна ознака літературної мови та, що вона є унормованою формою загальнонародної мови.

Практична частина

1. Природа і сутність мови, її основні функції.
2. Українська мова – національна мова українського народу.

- Місце української мови серед інших слов'янських мов.
3. Українська літературна мова як унормована, відшліфована форма загальнонародної мови.
 4. Питання про норми літературної мови. Писемна і усна форми сучасної української мови.
 5. Функціональні стилі української літературної мови та їх колоритно-стильові різновиди.
 6. Мовна ситуація в Україні. Конституція України про мову і закон про мови. Відомі діячі науки і культури про українську мову.
 7. Випишіть висловлювання відомих діячів науки і культури про українську мову (див.: Найдорожчий скарб: Слово про рідну мову. – К., 1990; Українські письменники про літературну мову. – К., 1962 тощо). Підготуйте реферат про один із функціональних стилів української мови (на вибір) із текстом.
 8. *Дайте відповіді* на такі запитання (письмово):
 Із якого джерела походять слов'янські мови ?
 У якому столітті і де сформувалася мова східних слов'ян ?
 Що Ви знаєте про витоки української мови?
 Назвіть період формування української народності.
 Назвіть період та умову формування української нації та української національної мови. (див. вузівські підручники; монографії: Москаленко А. А. Основні етапи розвитку української мови. – К., 1964; Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. – К., 1993. – С.3–7; Русанівський В. М. Походження і розвиток східнослов'янських мов. – К., 1980; Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. – Дніпропетровськ, 1998).

ТЕМА 2

ФОНЕТИКА І ФОНОЛОГІЯ

План

1. Фонетика як учення про звукову систему української мови.
2. Фонологія як учення про систему фонем української літературної мови.
3. Поняття про фонему. Основний вияв /інваріант/ і варіанти фонем. Функції фонем.
4. Система голосних фонем української літературної мови. Голосні фонем, їх класифікація. Артикуляційна й акустична

характеристика голосних фонем в їх основних виявах. Варіанти голосних фонем.

5. Приголосні фонем сучасної української літературної мови, їх класифікація. Артикуляційна й акустична характеристика приголосних фонем у їх головних виявах. Протиставлення приголосних фонем за твердістю – м'якістю. Варіанти приголосних фонем.

Теоретична частина

Звук – це найменша, неподільна одиниця мовного потоку, яка використовується для побудови складів, слів, тактів, фраз.

Звукові одиниці, що служать засобом передачі думки, досліджує спеціальна наука – фонетика.

Фонетика – це розділ мовознавчої науки, який вивчає систему звуків певної мови, їх способи творення, акустичні властивості, найголовніші зміни у мовному потоці. Фонетика вивчає також характер наголосу і складоподілу слів, норми української вимови тощо.

Залежно від завдань дослідження звукової системи фонетика буває описовою й історичною.

Звуки, що виступають засобом розрізнення слів та їх форм, називаються **фонемами**, а розділ мовознавства, який їх вивчає називається **фонологією**.

Приголосні звуки – це звуки людської мови, в основі яких лежить шум з більшою чи меншою домішкою голосу /музикального тону/, який утворюється в надгортанних порожнинах при подоланні видихуванним струменем повітря повної чи часткової перепони мовних органів: д, т, з, с, к, л.

Голосні звуки – це звуки людської мови, в основі яких лежить голос /музикальний тон/, утворюваний при розкритому мовному каналі внаслідок коливань голосних зв'язок і дальшої модифікації цих коливань у надгортанних порожнинах.

Фонема – це найменша одиниця звукової системи тієї чи іншої мови, за допомогою якої розрізняються значення слів та їх морфем. Наприклад: роки-боки-поки-доки-соки /фонемі р, б, д, п, с/; вода-воді-воду /фонемі а, і, у/.

Не всі звуки служать засобом розрізнення значення слів та їх морфем. Фонемою можна назвати лише той звук, який виступає засобом розрізнення значення слів та морфем, який виконує розпізнавальну та розрізнявальну функцію в процесі спілкування.

У мовознавчій науці встановлено, що лише той звук може виступати фонемою, який відповідає ряду вимог: треба, щоб він не поділявся на менші значущі одиниці / тому подовжені чи здвоєні звуки не є окремими фонемами, а становлять собою дві фонemi: д':/приляддя/, т': /життя/; щоб мав здатність протиставлятися іншим фонемам /тобто розрізняв значення слів чи морфем/: ніс-ліс-ріс-ніс; щоб мав здатність виступати в будь-якій позиції, а також не залежав від фонетичного оточення у мовному потоці.

Цим вимогам в українській мові відповідають тільки **38 звуків**, які становлять фонетичну систему української мови: а, о, у, е, и, і, б, п, в, м, ф, г, к, х, г, ж, ч, ш, ц, дж, дз, д, т, л, н, й, д', т', л', н', з', с', з, с, р, р', дз', ц'.

Основоположником вчення про фонему, яке в 70-х роках минулого століття зародилося в Казанській лінгвістичній школі, є видатний російський вчений проф. Будуен де Куртене. Велике значення для дальшого розвитку цього вчення мали праці акад. Л. В. Щерби. Відкриття фонemi внесло корінну зміну в науку про мовні звуки, спрямувало увагу вчених на дослідження семантичних функцій звуків як значущих одиниць мови, а не тільки акустичних і фізіологічних властивостей їх.

Класифікують приголосні за місцем творення /за активним мовним органом/, за способом творення шуму, за участю голосу й шуму, за твердістю і м'якістю.

За місцем творення всі приголосні поділяються на губні та язикові.

а) Губні – перепона створюється губами і верхніми зубами. Коли струмінь видихуваного повітря прориває зімкнення між губами, творяться губно-губні приголосні: б, п, в, м, б', п', в', м'; коли долається перепона, створювана нижньою губою і верхніми зубами, творяться губно-зубні: ф, ф', та в певних позиціях в, в'.

б) Язикові приголосні творяться за допомогою язика. Від того яка частина язика бере найактивнішу участь при творенні звука, вони поділяються на передньоязикові, середньоязикові, задньоязикові і глоткові. Передньоязикові творяться передньою частиною спинки язика і кінчиком язика: д, д', т, т', н, н', з, с, с', дз, дз', ц, ц', л, л', р, р', ж', дж', ш', ч', ж, ч, ш, дж, л':, н':, з':, с':, ц':, ж':, ш':, ч':. Середньоязикові творяться середньою частиною спинки язика, що піднімається вгору і зближується з твердим піднебінням: й. Задньоязикові – при їх вимові перепона

створюється задньою спинкою язика при зближенні чи зімкненні з м'яким піднебінням: г, к, х, г', к', х'. Глотковий г, г' твориться при проходженні струменя повітря через звуження, що утворюється при наближенні кореня язика до задньої стінки глотки.

- За способом творення шуму всі приголосні української мови поділяються на зімкнені, щілинні та дрижачі. Зімкненими називаються приголосні, що творяться внаслідок прориву струменем повітря перепони, що створюється активним і пасивним органами: б, п, д, т, г, к, м, н, б', п', д', т', к', м', н', д':, н':, т':. Особливу групу серед зімкнених приголосних становлять зімкнено-щілинні приголосні, або афrikати: ч, ц, дж, дз', дж, ч, ц:, ч:. У сучасній українській літературній мові афrikати вимовляються злито і не є об'єднанням зімкненого і щілинного звуку: д+з д+ж т+с т+ш.

Щілинні звуки творяться при проходженні струменя повітря через щілину, що виникає при наближенні активного мовного органа до пасивного: в, ф, з, с, ж, ш, г, х, л; й, в', ф', з', с', ж', ш', г', х', л', з':, с':, ж':, л':.

До дрижачих, або відбрантів належать звуки р, р'. При утворенні цих звуків кінчик язика вібрає.

- За участю голосу й шуму /за звучністю, за сонорністю/ приголосні поділяються на сонорні й шумні.

Сонорні наближаються до голосних, у них тон переважає над шумом. Але творяться напруженням мовного апарата там, де зближуються активний і пасивний мовні органи: р, л, м, н; р', л', м', н'; л':, н':, й, в, в'.

Шумні приголосні поділяються на дзвінкі і глухі. При творенні дзвінких звуків голосові зв'язки зближені і дрижать, створюючи тон. При творенні глухих голосові зв'язки не напружені і не дрижать. Дзвінкі: б, п, з, ж, дз, дж, г, г, б', д', з', ж', дз', дж', г', д':, з':, ж':. Глухі: п, т, с, ш, ц, ч, к, х, п', т', с', ш', ц', ж', к', х', т':, с':, ш':, ц':, ч':.

За твердістю-м'якістю приголосні поділяються на тверді (р, л, г, б, п) і м'які (д', т', й). М'які приголосні за ступенем вияву м'якості, в свою чергу, поділяються на 3 типи: 1) власне м'який приголосний й, при вимові якого і - подібна артикуляція є основною; 2) пом'якшені [т', н', с' та ін.], при вимові яких і - подібна артикуляція є не основною, а додатковою; 3) напівпом'якшені (в',

м', ж' та ін.), при вимові яких додаткова і – подібна артикуляція ослаблена.

Практична частина

Виконати фонетичний аналіз 10 слів за відповідною схемою.

Законспектувати: Дорошенко С. І. Звуки чи фонemi вивчають учні? // Мовознавство. – 1990. – №2;

Лобода В. В. 3 історичних коментарів до шкільною курсу фонетики // Укр. мова і літ. в шк. – 1974. – №5, №6;

Німчук В. Б. Історія дзвінких аффрикат і засобів їх позначення в українській мові // Мовознавство. – 1992. – №2. – С. 7–14;

Огієнко І. Про українські приголосні // Мовознавство. – 1990. – №1. – С. 67–70.

ТЕМА 3

ЗМІНИ ЗВУКОВОГО СКЛАДУ СЛІВ У МОВНОМУ ПОТОЦІ

План

1. Модифікації фонем.
2. Модифікації голосних фонем.
3. Модифікації приголосних фонем. Палаталізація приголосних.
4. Асиміляція приголосних. Різновиди асиміляції: повна і часткова; регресивна і прогресивна; за дзвінкістю або глухістю, за місцем і способом творення, за м'якістю.
5. Дисиміляція приголосних. Різновиди дисиміляції: суміжна, на відстані; регресивна і прогресивна; за способом творення, за місцем творення.
6. Спрощення в групах приголосних *здн, ждн, стн, стл, рдц* та ін.
7. Історичні чергування голосних і приголосних в українській мові.
8. Фонетична і фонематична транскрипції.

Теоретична частина

Фонетичні зміни, що виникають у мовному потоці внаслідок модифікації, зміни звуків поділяються на комбінаторні й позиційні.

До **комбінаторних** належать зміни, зумовлені взаємодією звуків у мовному потоці. Розрізняють два типи комбінаторних змін – акомодация й асиміляція.

Під **акомодациєю** (з лат. *assomodatio* – пристосування) розуміють зміни, що відбуваються внаслідок взаємодії звуків різних категорій, тобто між голосними і приголосними. Акомодация може бути прогресивною та регресивною. Якщо попередній звук впливає на наступний, то має місце прогресивна акомодация. Н., у слові *ляк* в артикуляції голосного [а] під впливом попереднього м'якого приголосного з'являється дуже короткий призвук [і] – [л'іак]. Якщо ж наступний звук впливає на попередній, відбувається регресивна акомодация. Н., у слові *сум* [с] перед наступним [у] лабіалізується: [сум].

Під асиміляцією (з лат. уподібнення) розуміють зміни, що відбуваються внаслідок взаємодії звуків тієї самої категорії. Н., [с] під впливом [т'] у слові *вість* зазнає пом'якшення [в'іс'т']. Асиміляція може бути прогресивною та регресивною, залежно від того, чи впливає попередній звук на наступний (прогресивна асиміляція) і навпаки (регресивна).

Протилежним за наслідком є явище, що кваліфікується як **дисиміляція** (з лат. розподібнення, відмінність) – явище, коли два однакові або близькі звуки під час контакту втрачають якісь спільні ознаки. Дисиміляція може бути контактна (взаємовплив суміжних звуків) і дистантна, дистактна (взаємовплив віддалених звуків). В українській мові дисимілятивні зміни не належать до активно реалізованих у живому мовленні. Пор. приклади дисиміляції, фіксовані орфографічно: /ручник/ – /рушник/.

Палаталізація (від лат. *palatum* – тверде піднебіння), або пом'якшення, приголосних виникає в певному фонетичному оточенні їх, внаслідок додаткового підняття середньої частини спинки язика до твердого піднебіння. Під час артикуляції палаталізованих приголосних язик займає таке положення, при якому вимовляється голосний і. Проте палаталізація не змінює основного специфічного шуму приголосного, а лише надає звукові своєрідного тембрового забарвлення. Тому Л. І. Прокопова в сучасній українській літературній мові за ред. І. К. Білодіда (К., 1969), Н. І. Тоцька зазначають, що палаталізацію приголосних можна розглядати як додаткову артикуляцію до основної.

Спрощення в групах приголосних також зумовлюється характером звукосполучень приголосних, темпом мовлення та іншими факторами. Одна з особливостей спрощення в українській мові полягає в тому, що на відміну від російської мови воно фіксується на письмі (спрощений приголосний відсутній і в усній мові, і на письмі): честний – чесний, выездной – виїзний.

Засоби орфографії не повністю передають вимову окремих звуків. Для фіксації реального звукового складу слів використовують спеціальну систему знаків, основний принцип якої полягає в тому, що кожному звукові відповідає тільки за ним закріплений графічний знак. Система літер і додаткових позначок, що служать для відтворення звукової системи мови, називається **фонетичним алфавітом**.

Запис фонетичного мовлення за допомогою фонетичного алфавіту на основі звукового принципу називають **фонетичною транскрипцією** (з лат. – переписування).

В українському мовознавстві прийнято користуватися фонетичною транскрипцією на основі укр. алфавіту, крім літер **я, ю, є, ї, щ і ь**. Крім звичайних літер використовують також додаткові літери і спеціальні надрядкові і підрядкові знаки.

Ў і – нескладові звуки позначаються дужечкою;

звуки з наближеною вимовою до іншого звука – справа вгорі позначення цього звука:

дифтонги або африкати:

звук [й] передається літерою j

Діакритичні знаки вказують на такі особливості звуків:

[к'] - м'якість приголосного;

[к'] – напівпом'якшеність приголосного;

[ó] – наголошеність;

˘ ˚ вживаються перед знаками голосних або після них, якщо вони знаходяться поряд із м'яким приголосним [°a] [a°] або між ними [ä] [ö] [ÿ].

: - після літери для позначення подовжених приголосних звуків: [т:], [д:].

[] – звичайна пауза, [||] – тривала пауза.

Запис живого мовлення з метою передачі тільки фонемного складу без відтінків, зумовлених різними фонетичними умовами, називається фонематичною транскрипцією. Ця транскрипція досить

близька до орфографічного запису і використовує меншу кількість додаткових знаків.

Практична частина

Підготувати відповіді на питання:

1. Фонетика української мови як учення про звукову систему.
2. Артикуляційна та акустична характеристика звуків.
3. Класифікація голосних і приголосних звуків.
4. Загальні поняття про зміни звукового складу слів у мовному потоці.
5. Модифікації голосних:
 - комбінаторні (акомодація, асиміляція);
 - позиційні.
6. Модифікації приголосних:
 - акомодація;
 - асиміляція, її різновиди (за роботою голосових зв'язок, за місцем і способом творення, за твердістю – м'якістю);
 - дисиміляція, її різновиди;
 - позиційні модифікації.
7. Спрощення у групах приголосних. Подовження та подвоєння приголосних.
8. Наголос.
9. Фонетична транскрипція.
10. Склад.

Затранскрибуйте подані тексти

1. Ех, ці ночі, сині, полтавські, хто може встояти перед їхніми таємничими чарами; коли всюди так п'яжливо пахнуть розквітлі бузки в якійсь казковій задумливості стоять струнки, високі, вищі, ніж удень, тополі, сягаючи своїми верховинами до місяця в небі, поблискують в місячному сяйві стежки, блищать річка між таємничими величезними клубками верб, що похилялись віттям аж до води, ждуть наче, що ось-ось вискочать із-під води білі русалки, щоб погойдатись на гіллі, послухати живих солов'їв.

2. Киянам я співчував, пам'ятаючи, як тяжко було мені колить їхати з села, де лишалася мама, товариші, весь мій улюблений світ; решта викликала посмішку, бо видно ж: людина хвора, вражена пошестю, їй хочеться того, що хочуть всі, і, якщо вона не матиме того, що мають усі, життя її пропаде (Г. Тютюнник).

3. Скрізь, де з'являвся князь, приєднувалися до нього кінецькі старости з тисяцькими й сотниками; якщо Ярослав хотів що-

небудь спитати з робочих людей, наперед нього миттю вискакував староста або тисяцький і випереджав князя у його наміром, Коснятин непомітно всміхався під пишним руським усом, а Ярослав ще більше темнів лицем, сунувся, але не мовив нічого, повертав коня, їхав далі (П. Загребельний).

ТЕМА 4

ГРАФІКА ТА ОРФОГРАФІЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. ОРФОЕПІЯ

План

1. Графічна система сучасної української літературної мови.
2. Орфографія як система правил написання. Становлення українського письма. Принципи української графіки. Транслітерація.
3. Формування і розвиток орфографії української мови. Принципи української орфографії. Графічний та орфографічний аналіз слів.
4. Орфоепічні норми української літературної мови.

Теоретична частина

Графіка (гр. graphike від graphō «пишу, креслю, маюю») – сукупність усіх засобів письма (всіх букв і допоміжних знаків); розділ мовознавства, який вивчає співвідношення між графемами і звуками. Букви певної мови складають її алфавіт.

Алфавіт (від перших двох букв грецького алфавіту альфа і бета, у середньо-грецькій вимові віта) – сукупність букв якогось фонографічного письма, розташованих у історично усталеному порядку.

Орфографія (відгр. orthos «правильний» і grapho «пишу») – система однакових написань, що історично склалася, яку використовують в писемному мовленні; розділ мовознавства, який вивчає й опрацьовує систему правил, що забезпечують однакові написання.

Орфографія будь-якої мови ґрунтується на певних принципах. Орфографічні принципи визначають вибір одного написання там, де є орфограми, тобто там, де можливі два чи більше різних написань. На основі цих принципів устанавлюються орфографічні правила.

Залежно від того, який принцип є провідним при позначенні звукового складу слів у тій чи іншій національній орфографії,

говорять про основний принцип цієї орфографічної системи загалом.

Існує чотири принципи орфографії: фонетичний, морфологічний, історико-традиційний та ідеографічний.

Суть фонетичного принципу полягає в тому, що слова пишуться так, як вимовляються.

За цим принципом в українській мові пишуться префікси з- і с- (зробити, здерти, зняти, але спитати, стихати, схопити), а також слова гарячий (пор. горіти), чорний (йор. черниця), чеський (пор. чех), серце (пор. сердечний), тижневий (пор. тиждень) та ін. Дехто до фонетичного принципу написань відносить написання слів типу дар, том, день тощо, але тут фонетичний принцип не діє, бо немає вибору: вони пишуться за вимовою і не можуть бути написаними по-іншому.

Морфологічний принцип. Для нього характерне однакове написання однієї й тієї самої морфемі незалежно від її вимови в тій чи іншій позиції.

За морфологічним принципом пишуться слова боротьба, сміється, братський, пісня, агентство, де однакове написання морфем зберігається, незважаючи на вимову [бо-род'ба], [с'м'ійец'а], [брац'киі], [п'іс'н'а], [агенство].

Українська орфографія ґрунтується на двох принципах – фонетичному і морфологічному.

Історико-традиційний принцип полягає в тому, що зберігаються такі написання, які на сучасному етапі втратили свою мотивованість, тобто слова пишуться так, як вони писалися колись, хоч таке написання не відповідає ні звучанню слова, ні його морфемній структурі.

До традиційних написань в українській мові належать написання я, ю, є, ї, щ на позначення двох звуків, збереження подвоєння приголосних в іншомовних власних назвах (Голландія, Руссо, Уатт) і написання без подвоєння іншомовних загальних назв (каса, клас, колектив), а також написання е та и в ненаголошених позиціях таких слів, як левада, леміш, лиман, кишенья тощо.

Орфоепія (грец. *ορθος* – «правильний», і грец. *επος* – «мова», «мовлення») – розділ мовознавчої науки, що вивчає сукупність правил про літературну вимову. Предметом орфоепії є звукові особливості мовлення, однак усне мовлення розглядається в цьому випадку не взагалі, а тільки з погляду його відповідності сучасним

літературним нормам. Сучасні норми української орфоєпії склалися історично на основі вимови, властивої середньонаддніпрянським говорам.

Практичне значення орфоєпії винятково важливе, оскільки дотримання орфоєпічних норм, як й інших літературних норм, удосконалює мову як засіб спілкування, полегшує обмін думками. Унормована вимова є однією з ознак культури мовлення.

Практична частина

Виконати вправи:

Вправа 1.

Від поданих іменників утворіть прикметники, запишіть їх, поясніть правопис.

Туман, паркан, диван, спина, буква, весна, день, зміна, глина, долина, камінь, машина, ячмінь, овес, гречка, вовна, стіна, без імені, без зубів, без закону, без сну, три тонни, Голландія.

Вправа 2.

Від поданих топонімів-іменників утворіть прикметники, запишіть їх, поясніть правопис.

Дрогобич, Нагуєвичі, Хуст, Чоп, Звенигородка, Бучач, Самбір, П'ятихатки, Бахмач, Кременець, Кагарлик, Запоріжжя, Ірпінь, Росток, Костопіль, Донецьк, Токмак, Кобеляки, Миргород, Гадяч, Золотоноша, Космач, Корець, Славута, Славутич, Бершадь, Прилуки, Городок, Калуш, Маневичі, Трускавець, Плюти, Обухів, Бишів, Васильків, Яготин, Ніжин, Вознесенськ, Кривий Ріг, Макіївка, Таганрог, Феодосія, Євпаторія, Саки, Шостка, Умань, Світловодськ, Жовті Води, Ізюм, Бориспіль, Гуляйполе, Бердичів, Слов'янськ, Роженьки, Жмеринка, Гайворон.

Вправа 3.

До поданих слів дібрати іншу форму чи слово, які б ілюстрували чергування голосних. Пояснити принципи цього чергування або його відсутність.

Водопою, доходу, каменя, льоду, коня, ніч, осіб, батьків, братового, братова, Канева, Києва, вівса, стояти, сільський, робітник, вільний, будівник, вісь, вівця.

Вправа 4.

Пояснити, чому в поданих словах не відбувається чергування фонем о, е з фонемою і. скласти три речення з виділеними словами.

Холод, вершник, екскурсовод, день, лісок, шелест, весен, фронт, полон, містечко, вікон, сестронька, вихователь, хлібороб, Котляревський, заперечень, повний.

Вправа 5.

Замініти подані слова так, щоб у них відбулося чергування |o|, |e| з фонемним нулем.

Свекор, жайворонок, козел, осел, хустка, кашель, будинок, випадок, внучок, синок, дідок, кінець, окраєць, боєць, стрілець, митець, велетень, півень, тиждень, квітень, подарунок.

Вправа 6.

Запишіть по порядку всі букви українського алфавіту. Назвіть кожну букву. Назвіть букви і звуки в кожному поданому слові.

Витівник, буква, бульбочка, гарматний, гардина джерело, жартівниця, кукурудза, джміль, єнот, сінокіс, хуртовина, бур'ян, бездонний, степовий, черговий, знаряддя, щастя, приїздити, окраєць, юність, честь, гава.

Вправа 7.

У поданих словах з'ясуйте співвідношення між звуками і буквами. Слова, де кількість звуків і букв не однакова, запишіть фонетичною транскрипцією і поясніть причини такого розходження. Наведіть своїх 5 прикладів.

Юність, ясени, горизонт, яблуня, дозвілля, дощ, джерело, міський, гелготання, торф'яний, морквяний, їжджу, колосся, шабель.

ТЕМА 5 ЛЕКСИКОЛОГІЯ

План

1. Предмет і завдання української лексикології.
2. Слово в лексико-семантичній системі мови: ознаки, знакова природа.
3. Моносемія і полісемія. Типи переносного значення слів.
4. Омоніми, їх типи, вживання.
5. Пароніми, їх типи, вживання.
6. Синоніми, їх типи, вживання.
7. Антоніми, їх типи, вживання.

Теоретична частина

Лексикологія (гр. слово+вчення) – розділ мовознавства, що вивчає словниковий склад мови.

У структурі мови розрізняються 4 рівні: фонемний, морфемний, лексико-семантичний і синтаксичний. Кожен рівень має визначальну для нього одиницю, функціональне призначення якої реалізується в одиницях наступних, вищих рівнів.

Слово, як і морфема, характеризується двобічною сутністю, тобто єдністю планів вираження та значення (змісту). Однак саме слово, на відміну від морфеми, виступає в структурі мови тією мінімальною одиницею, що здатна виражати значення самотійно, вільно відтворюватися в мовленні, виступаючи структурною одиницею в межах речення на синтаксичному рівні.

На лексико-семантичному рівні, що становить предмет лексикології, **слово** виступає як найменша мовна одиниця, що має самотійне закріплене суспільно-комунікативно практикою лексичне значення, називає предмет, явище, дію або ознаку з позамовної дійсності і входить із властивим йому індивідуальним значенням до словникового складу.

Під словниковим складом мови варто розуміти не механічну множину слів, властивих мові на певному етапі її функціонування як засобу спілкування, а упорядковану за певними закономірностями лексико-семантичну систему, елементи якої пов'язані різними типами значеннєвих відношень, розрізняються за сферами вживання в комунікативній практиці суспільства, характеризуються найвиразнішою порівняно з одиницями інших рівнів мови динамікою якісного і кількісного розвитку, перебувають у безпосередній залежності від явищ позамовної дійсності, відображаючи пізнавальну діяльність, широкий соціально-історичний досвід носіїв мови.

Лексичне значення – певне відображення предмета, явища або відношення у свідомості, що входить до структури слова в ролі т.з. внутрішньої його сторони, по відношенню до якої звучання слова виступає як матеріальна оболонка, необхідна не лише для вираження значення і для повідомлення його іншим людям, а й для самого його виникнення, формування, існування й розвитку (В. Виноградов).

Словам із прямим значенням властивий безпосередній, неопосередкований номінативний зв'язок з позначуванним.

Переносні значення властиві словам, що виступають опосередкованими назвами предметів і явищ об'єктивної дійсності. Вони формуються у словниковому складі мови внаслідок називання

словами з прямим номінативним значеннями інших предметів, явищ, ознак. Переносні значення мають статус загальноновживаних і обов'язково тлумачаться в словниках. Пор., *голова людини – голова зборів, золота каблучка – золота людина.*

Слова, що мають однакове звучання і написання, але різні за значенням називаються **омонімами** (від гр. однаковий, ім'я). Наприклад: *блок* – вантажно-підйомний пристрій; *блок* – об'єднання держав.

Омонімію варто відрізнити від полісемії. Полісемантичні, або багатозначні слова зв'язані так чи інакше із семантичною основою, а омонімічні слова не зв'язані певними семантичними зв'язками між собою.

За структурними особливостями розрізняють **різні лексичні, морфологічні та лексико-граматичні** омоніми.

Пароніми – це слова подібні, але не тотожні між собою за звучанням і морфологічним складом.

Синоніми – це слова різного звукового складу, що означають назву того самого поняття, але відрізняються значеннєвими відтінками, або емоційно-експресивним забарвленням, або тим і іншим одночасно.

Загальнономовні синоніми – це слова з прямим, номінативним значенням, вони сприймаються як синоніми поза текстом.

Оказіональні синоніми – слова з синтаксично зумовленим, переносним значенням. Вони виступають синонімами тільки в контексті (*Крячки крякають, кулемети крякають*).

Контекстуальні синоніми мають велику стилістичну роль у нашій мові. Вони творяться переважно письменниками за рахунок переносного, метафоричного вживання слів.

Антоніми (гр. *anti* – проти та *опута* – ім'я) – слова з протилежним значенням, що виражають несумісні поняття: *успіх – невдача*. Смак: *солодкий – гіркий*, відстань: *далеко – близько*.

Практична частина

Виконати вправи:

Вправа 1.

З'ясувати за допомогою словника, з яким значенням можуть уживатися тепер слова *Еней, Обломов, Манілов, Хлестаков, Плюшкін, Ловелас* (якщо писати їх з малої літери).

Вправа 2.

Скласти речення, в яких слова *гострий, сірий, переказати, родити, золотий, йде, витримати* були б ужиті у прямому і переносному значеннях.

Вправа 3.

Виписати зі «Словника української мови» по шість синонімічних іменників, дієслів і прислівників.

Вправа 4.

Добрати самостійно кілька прикладів слів, засвоєних українською мовою з мов неслов'янських народів, складіть речення з ними.

Вправа 5.

Виписати зі «Словника іномовних слів» (за ред. О. С. Мельничука) десять слів грецького чи латинського походження, що вживаються на означення різних понять науки про мову (наприклад, *фонема, фонетика* та ін.).

Вправа 6.

Користуючись «Словником іномовних слів», встановити лексичне значення поданих слів, вказати, з якої мови запозичене кожне з них.

Апеляція, бланк, бісквіт, бюро, віраж, граматика, дуєт, кипарис, клуб, лібрето, майстер, реакція, статут, фойє, чемпіон.

Вправа 7.

Зі «Словника іномовних слів» виписати слова депутат, парламент, референдум, парафування, ратифікація, президент, коаліція, менталітет; пояснити їх значення і походження.

ТЕМА 6

ЛЕКСИКА СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ З ПОГЛЯДУ ПОХОДЖЕННЯ І ВЖИВАННЯ

План

1. Активна та пасивна лексика сучасної української літературної мови.
2. Склад лексики української мови з погляду походження.
3. Лексика сучасної української літературної мови з погляду вживання.

Теоретична частина

У мові в будь-який період її розвитку існують два шари лексики: активний і пасивний.

До **активної** лексики належать в сучасній українській літературній мові:

- звичайні, загальноживані без помітної застарілості чи новизни слова (щодо поширеності вживання). Вони вживаються в різних формах (усній і писемній) та стилях мови.

I. Білодід виділяє такі **тематичні групи** активної лексики:

а) назви спорідненості, свояцтва, родинних стосунків людей: *баба, батько, дід, зять, свекор та ін.*;

б) назви частин організму людини і тварини: *голова, зуби, серце, чоло* і т.д. (Сучасна українська літературна мова / за ред. І. К. Білодіда)

Зміни в словниковому складі мови пов'язані зі змінами в житті суспільства, з історією народу.

Словник мови містить **активний** шар лексики, що постійно використовується носіями мови і не має відтінку новизни чи давності та **пасивний**, до якого належать застарілі слова й неологізми.

Застарілими словами, або архаїзмами (від гр. *archais* – давній), називаються слова, які вийшли чи виходять з активного вжитку. Вони поділяються на дві великі групи: **історизми і власне архаїзми, або стилістичні архаїзми**. **Історизми** позначають поняття, що зникли у процесі історичного розвитку: *смерд, тивун, князь, поміщик, волость, кунтуш, очіпок, мушкет, гаківниця, гетьман, хорунжий, лихвар*. **Власне архаїзми** – це витіснені іншими синонімами назви понять, які продовжують існувати й нині: *град (місто), враг (ворог), вої (воїни), страж (сторож)* тощо.

Неологізми – це нові слова (від грецьк. *neos* – новий і *logos* – слово), які з'являються в мові у всі періоди її розвитку для позначення нових предметів, явищ, але ще не стали загальноживаними. Причини появи неологізмів екстралінгвістичні (тобто позамовні, зв'язані з розвитком і зміною в суспільстві: розвиток науки, культури, зміни в економічному житті країни).

У словниковому складі української мови провідне місце належить тій частині лексики, яку за генетичними ознаками і визначальною роллю у мовотворчому процесі прийнято називати споконвічною. Становлення цього лексичного шару характеризується такою генетично-хронологічною послідовністю: індоєвропейський лексичний фонд – праслов'янський лексичний фонд –

давньоруський лексичний фонд – власне український лексичний фонд.

У складі споконвічної української лексики виділяються такі семантичні (тематичні) групи слів, успадкованих з індоєвропейської прамови:

1) Назви предметів і явищ навколишнього середовища (астрономічні об'єкти, предмети і явища природи, водні простори, пори року і частини доби тощо): дим<д.-р. дымъ<прасл. дуть<і.-є. dhumos «дим»; небо<д.-р. небо<прасл. nebo<і.-є. nebhos;

2) назви рослин та їх частин: дерево<д.-р. дерево<прасл. dervo<можливо, і.-є. der – «дерти, обдирати»;

3) назви диких і свійських тварин, риб, птахів і комах: звір<д.-р. звѣрь<прасл. zveгь «звір, дика тварина»; оса<д.-р. оса<прасл. osa<opsa;

4) назви спорідненості і родинних зв'язків: мати<д.-р. мати<прасл. mati<і.-є. mater;

5) назви органів і частин людського тіла та організму тварин: око<д.-р. око<прасл. око; голова<д.-р. голова<прасл. golva<і.-є. ghol- ghel-;

6) назви житла та його частин, знарядь праці, продуктів харчування, засобів пересування: колесо<д.-р. коло «круг, колесо» <прасл. kolo;

7) назви дій, станів і життєвих процесів: знати<д.-р. знати<прасл. znati<і.-є. g'eno- g'no;

8) назви на позначення господарської діяльності людини: копати<д.-р. копати<прасл. kopati;

9) назви якостей: зелений<д.-р. зеленыи<прасл. zelenь (йь)<і.-є. g'hel «зеленіти»;

10) назви чисел: три<д.-р. три<прасл. tri<і.-є. treies.

Особливо важлива роль у становленні власне української лексики належать засобам словотвору, завдяки яким праслов'янські і давньоруські основи постійно розширювали свої номінативні можливості, а похідні лексичні одиниці набували виразної національно-мовної специфіки.

Українська мова за час свого багатовікового розвитку перебувала у контактах з сусідніми і віддаленими мовами. Ці контакти найбільшою мірою виявилися у запозиченні численних слів, які органічно входили до лексичної системи української мови, у багатьох випадках повністю адаптуючись у ній і навіть втрачаючи

первісний статус одиниць іншомовного походження. Лексичні запозичення фактично становлять один із найважливіших чинників розвитку кожної мови, яка претендує на високий культурний рівень, на відображення сучасного їй стану інтелектуального, культурного, економічного та політичного розвитку суспільства.

У складі слів іншомовного походження, засвоєних українською мовою, особливу вагу мають лексичні інтернаціоналізми, безпосередньо пов'язані з позначенням наукових (філософських, естетичних, мовознавчих, літературознавчих, педагогічних тощо), політичних, економічних та професійних понять. Відповідні групи лексики ставали органічними в наукових текстах, прозових і поетичних творах, ділових документах, публіцистично-полемічній і проповідницькій літературі. Цьому активно сприяла насамперед та суттєво важлива обставина, що українське письменство, в якому, до речі, постійно посилювалась тенденція до впливу народно-мовної основи, розвивалося в найтісніших зв'язках з європейським культурним контекстом. Безпосереднім середовищем реалізації цих зв'язків виступали українські освітні заклади, продуктивний розвиток книгодрукування, а також і те, що представники українського народу з найдавніших часів здобували освіту в університетах різних європейських країн.

Іншомовні слова, засвоєні українською мовою, поділяють на дві групи: а) запозичення з слов'янських мов; б) запозичення з неслов'янських мов. Отже, розрізняють запозичення з споріднених і неспоріднених мов.

Запозичення зі слов'янських мов.

У цій групі лексики у плані відносної хронології можна виділити старослов'янські, польські, чеські й російські запозичення.

До найдавніших, безперечно, належать запозичення з старослов'янської мови, тобто **старослов'янізми**. Сформована на діалектній основі давнього македонського наріччя, збагачена елементами іншомовного походження, зокрема моравізмами, східноболгаризмами, грецизмами і латинізмами, старослов'янська мова набула статусу «священної». Це була мова «нормалізована, функціонально відмінна від народно-розмовної мови, як будь-яка літературна мова, певною мірою штучна і в епоху середньовіччя, ареально-інтернаціональна». У Київській Русі старослов'янська

мова, яку через основну сферу застосування називають також церковнослов'янською, стала поширюватись з кінця X ст., перетворившись поступово на могутній засіб освіти, науки і культури. Разом із тим, ця мова з цілком об'єктивних причин зазнавала місцевих давньоруських впливів, результатом чого стала поява так званої давньоруської (східнослов'янської) редакції старослов'янської (церковнослов'янської) мови. Традиції найдавнішої слов'янської літературної мови стали одним з суттєво важливих складників у формуванні і розвитку староукраїнської літературної мови, зокрема її писемної форми. При цьому необхідно наголосити, що старослов'янська мова виконала важливу функцію посередника у перенесенні на давньоруський, а потім і на український ґрунт загальноживаної лексики, конфесійних та філософських понять, антропонімів грецького, давньоєврейського й латинського походження.

Одна з суттєвих ознак сучасної української літературної мови полягає в тому, що в її словниковому складі представлена надзвичайно мала кількість лексичних старослов'янізмів, виділюваних насамперед за фонетичними і словотвірними ознаками.

Фонетичним старослов'янізмам властиві: 1) звукосполучення ра, ла, ре (град, глава, древо) відповідно до українських оро, оло, ере (город, голова, дерево); 2) звукосполучення ра на початку слова перед наступним приголосним відповідно до східнослов'янського початкового ро: раб, але: робота; 3) сполучення приголосних [жд] (вождь, страждати, стражденний, нужда), в якому на місці давньої сполуки ді в українській мові відповідає [ж] (сажа, пряжа) і [дж] (споряджати, споряджений); 4) початковий [j] перед наступним [о] та [у] (єдиний, юродивий). Словотвірні старослов'янізми мають у своїй структурі такі характерні показники, як: 1) префікси воз- / вос- (возвеличити, вознести, вознесення, воздвигати, воскресити, возсіяти); пре- (премудрий, преславний, прекрасний, преображення); 2) іменникові суфікси -тель (учитель, мислитель, повелитель), -знь (приятель, боязнь), -ств(о), -ств(іє) (братство, благоденствіє), -ин(я) (богиня, господиня, гординя), -тв(а) (битва, молитва, жертва); 3) прикметникові суфікси -ащ-, -ущ- (роботящий, путящий, трудящий, грядущий, сущий); 4) складні слова з першими компонентами, вираженими основами благо-, добро-, зло-, веле- (благовірний, благовісний, благовіст, благодумний, благородний,

благотворити, добродій, добровільний, зловіщий, зловонний, велелюдний).

Лексичні запозичення з польської мови (лексичні полонізми) належать до найдавніших, до чого спричинилися тривалі контакти між двома мовами і народами за різних історичних обставин. Крім того, польська мова стала посередником для входження до українського лексичного фонду великої кількості слів німецького і латинського походження. До лексичних полонізмів зараховують, зокрема, такі: *хлопець, зичити, квапитися, сподіватися, оминутти, мешкати, блазень, блюзнір, вирок, возний, обіцяти, кпини, хвороба* тощо.

Через польську мову засвоювалися також чеські лексичні запозичення, до яких зараховують такі слова: *брама, вагатися, влада, власний, табір, чекати, огида, смуток*.

Неслов'янські лексичні запозичення потрапляли до словникового складу української мови в різні історичні періоди і різними шляхами. Це стосується насамперед лексичних грецизмів та латинізмів, серед яких переважають антропоніми, засвоєння яких розпочалося після прийняття християнства Київською Руссю, а також розгалужена система термінів з різних галузей наукового знання, сформованих безпосередньо на грецькому і латинському мовному ґрунті та створених і створюваних на основі грецьких, латинських лексичних одиниць поза мовами-джерелами.

Серед лексичних грецизмів, що належать до словникового складу української мови, виділяються слова, запозичені давньоруською мовою ще до прийняття християнства внаслідок безпосередніх економічних і культурних контактів східних слов'ян з Візантією. Це, зокрема, такі слова, як *корабель, парус, лиман, палата, левада, канат, кедр, кипарис, огірок, кит*.

Окрему групу лексичних грецизмів становлять слова, пов'язані з називанням предметів і понять конфесіональної сфери, а саме: *ангел (angelos – посланець, вісник), апостол (apostolos – посланець), Біблія (biblia – книги)* тощо.

До найбільших із кількісного погляду належать німецькі лексичні запозичення у словниковому складі української мови. Німецький лексичний вплив здійснювався такими основними шляхами, як польське і чеське посередництво, а також безпосередні німецько-українські міжмовні контакти. Необхідно особливо підкреслити, що німецькі лексичні запозичення настільки органічно

адаптувалися в лексичній системі української мови з власне номінативного, фонетичного та морфологічного поглядів, що в багатьох випадках вони не сприймаються як слова іншомовного походження. У цьому переконують, зокрема, такі лексичні одиниці, як будувати, гаптувати, мусити, мордувати, варта, груба, келих, кухоль, рама, кімната, картопля та багато інших назв реалій, пов'язаних з побутом і різними сферами давніх ремісничих виробництв.

Німецькі лексичні запозичення вживаються на позначення предметів, понять і процесів, пов'язаних з технікою та будівництвом (верстат, кельма, клапан, кран, фуганок, шланг), військовою справою (бруствер, офіцер, солдат, фланг), мистецтвом (арфа, камертон, танець), друкарством (абзац, кегль, шрифт), гірничою справою (шахта, штольня, шурф), торгівлею і фінансовими справами (бухгалтер, вексель, касир), предметами побуту (галстук, кітель, футляр).

Слова французького походження потрапляли до української мови спочатку через польське, а потім російське посередництво. У їх складі виділяються такі лексико-семантичні групи: суспільно-політична термінологія (абсолютизм, асамблея, комюніке, режим), мистецькі терміни і поняття (акомпанемент, ампула, бюст), військова лексика (авангард, бригада, партизани), назви одягу, тканин, предметів побуту (блуза, вуаль, драп, пальто, абажур).

В українській мові функціонують італійські за походженням слова: бандура, бенкет, банк, газета. Особливо продуктивними виявились музичні терміни італійського походження, а саме: акорд, альт, арія, бас, кантата, капела, квартет, концерт, соло тощо.

Порівняно пізніми є англійські лексичні запозичення в українській мові. До їх складу входять слова, що позначають поняття і предмети техніки (блюмінг, ескалатор, радар, сейф, тунель), мореплавства та військової справи (бункер, докер, катер, танкер), економіки та фінансів (банкнот, бізнес, трест), спорту (бокс, волейбол, гол, матч, старт), мистецтва (гумор, клоун, фокстрот).

Одну з найдавніших груп у словниковому складі української мови становлять лексичні одиниці – тюркізми, засвоєння яких розпочалося ще в дописемні давньоруські часи. Слова цього генетичного різновиду називають предмети побуту і домашнього господарства (аркан, батіг, казан, таз, торба), предмети і поняття,

пов'язані з військовою справою (кайдани, орда, осавул), осіб різних соціальних груп (бурлака, гайдамака, султан), фінансово-економічних понять (аршин, базар, казна), тварин, риби, птахів (баран, бугай, кабан, судак), продуктів харчування (балик, ковбаса, кумис, халва), одягу і взуття (каптан, халат) тощо.

На особливу увагу заслуговують власні назви тюркського походження, поширені у степовій і пристеповій зонах України. Для прикладу можна навести такі назви значних за розмірами річок тюркського походження: Тилігул, Бакшала, Самара, Айдар. В основі гідронімів тюркського походження лежать, як правило, апеллятивні назви, наприклад: Громокля – Аргамакли (тюрк. аргамак – баский кінь).

Практична частина

Виконати лексичний аналіз 10 слів (на вибір). Зразок виконання дивіться у посібнику: Москаленко Н. А. та ін. Сучасна українська літературна мова: Лексичний, фонетичний і граматичний аналіз. – К. – Одеса, 1980. – С. 41–44.

ТЕМА 7

ФРАЗЕОЛОГІЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

План

1. Поняття про фразеологізм.
2. Класифікація фразеологічних одиниць.
3. Джерела фразеології.
4. Стилiстичне використання фразеологізмів.
5. Історія розвитку української фразеології.

Теоретична частина

Слово фразеологія буквально означає «учення про звороти мови» /грецьке *phrasis* – зворот, *logos* – поняття, вчення/. Предметом вивчення фразеології виступає не будь-яке словосполучення, а лише стійке, неподільне.

У розвиток фразеологічної теорії значний внесок зробили В. В. Виноградов, Б. О. Ларін, С. І. Ожегов, М. М. Шанський, Л. А. Булаховський, І. К. Білодід, Л. Г. Скрипник, Г. М. Удовиченко та інші.

Українська мова має дуже багату фразеологію, що формувалася протягом віків. Фразеологічні вислови містять стале і чітко окреслене значення. Багато з них емоційно забарвлені та художньо оформлені. У них, особливо прислів'ях і приказках,

відбивається мудрість народу, його життєвий досвід, вікова культура. Фразеологія – це образна скарбниця нашої мови.

Фразеологічні зрощення – семантично неподільні ФО (Фразеологічні одиниці), у яких цілісне значення невмотивоване, тобто не впливає із значень складових частин: дати кучми – побити, собаку з'їсти – набути досвіду, пекти раків – червоніти та ін. За визначенням В. В. Виноградова, фразеологічні зрощення – це «своєрідні складні синтаксичні слова, компоненти яких нагадують морфеми в словах». Семантична неподільність виникає або підтримується у фразеологічних зрощеннях рядом фактів: 1) наявністю у складі ФО застарілих слів, незрозумілих для широких мас (*ускочити в халепу, бити байдики*); 2) наявністю граматичних архаїзмів (*притча во язицех*); 3) втратою в межах ФО живого синтаксичного зв'язку (*як пити дати*).

Фразеологічні єдності – теж семантично неподільні фразеологічні одиниці, але цілісне їх значення умотивоване значенням компонентів: *прикусити язика – замовкнути, кров з молоком – здоровий* та ін. Більшість фразеологічних єдностей – це образні вислови. Семантична замкнутість фразеологічних єдностей може створюватися евфонічними чи формально-граматичними засобами (римою, алітераціями), синтаксичною спеціалізацією фрази тощо: *тварі по парі, діло табак*.

Фразеологічні сполучення – «тип фраз, створюваних реалізацією зв'язних значень слів» (В. В. Виноградов). До їх складу входять слова, що не втратили семантичної самостійності, проте мають обмежені зв'язки з іншими словами, виявляють своє значення лише певним, замкненим колом слів. Одне слово у фразеологічному сполученні становить його ядро, а решта від нього залежить. Центральне слово фразеологічно зумовлене й не може бути замінене іншим. Ті ж слова, що його пояснюють, можуть бути замінені іншими: *взяти до уваги (в шори), бере страх (жаль, зло, досада)*.

Фразеологічні одиниці – словосполучення можна поділити на групи за різними ознаками.

За типом зв'язку між словами в фразеологічному сполученні їх можна поділити на: сурядні: *ні риба ні м'ясо; і сміх і гріх; прийшов, побачив, переміг; дешево й сердито; учитися, учитись і учитись*; підрядні: *мозолити очі, виходити з себе, на сьомому небі, брати на глум, вітер в голові і под*.

Підрядні словосполучення за морфологічними ознаками опорного слова поділяються на дієслівні: *кривити душею, топтати ряст, подавати голос*; іменні: *справа честі, люди доброї волі, біла ворона*; прийменниково-іменні: *з голови до п'ят, з року в рік, на висоті*.

До питомо українських фразеологічних одиниць належить спільнослов'янські фразеологізми (*мати зуб, водити за ніс*), східнослов'янські (*під гарячу руку*), власне українські (*передати куті меду*).

Фразеологічні одиниці, що з'являються в українській мові внаслідок дослівного перекладу іншомовного звороту, складають фонд фразеологічних кальок, крилатих висловів: *синя панчоха* (англ. blue stocking)/

Генетичну класифікацію фразеологічних одиниць можна деталізувати за джерелами виникнення, за сферами первісного вжитку. У цьому плані розрізняють:

а) Вирази виробничо-професійного походження: *цей номер не пройде, відігравати роль* (з мови артистів); *не святі горшки ліплять* (з мови гончарів); *взяти під обстріл* (з мови військових).

б) Переклади влучних виразів політичних діячів і вчених: *Краще вмерти стоячи, ніж жити на колінах* (Д. Ібаррурі).

в) Крилаті вислови українських письменників: *Наша пісня, наша дума не вмере, не загине* (Т. Шевченко).

г) Переклади крилатих виразів російських письменників: *Герой нашого часу* (М. Лермонтов).

д) Переклади крилатих виразів зарубіжних письменників: *Бути чи не бути* (Шекспір).

е) Переклади античних висловів: *Розрубати гордіїв вузол* (*розв'язати заплутане питання*), *крокодилячі сльози* (*фальшива жалість*), *альфа і омега* (*початок і кінець*).

ж) Вислови, засвоєні з церковнослов'янської мови: *берегти, як зіницю ока*.

Практична частина

Вправа 1.

Користуючись словниками, дібрати і записати українські відповідники до поданих російських ідіом.

Быть во главе. Бить баклуши. Вывести на чистую воду. В поте лица. Девичья память. Заблудиться в трех соснах как с гуся вода.

Как мертвому припарка. Остаться с носом. Пальчики оближешь. Пустить петуха. Пятое колесо в телеге. Пожинать плоды.

Вправа 2.

Скласти статті для синонімічного словника до слів *іти, журитися*.

Вправа 3.

З'ясувати значення поданих слів, користуючись «Словником української мови» та «Словником лінгвістичних термінів» Д. І. Ганича ТА І. С. Олійника. Які відмінності у тлумаченні слів у названих словниках та чим вони зумовлені?

Звук, назва, запозичення, живий, модель, суб'єкт, шум, дзвінкий, об'єкт, варіація, норма, особа, самотійний, рід, керований, голос.

ТЕМА 8 ЛЕКСИКОГРАФІЯ

План

1. Предмет і завдання лексикографії.
2. Типи словників.
3. Відомості з історії української лексикографії.

Теоретична частина

Лексикографія – розділ мовознавства, що розробляє теорію укладання словників. Предметом лексикографії є збирання слів тієї чи іншої мови, систематизація їх, опис словникового матеріалу. Залежно від призначення словники поділяються на два типи: енциклопедичні й лінгвістичні.

Енциклопедичні словники подають стисло характеристику предметів, явищ, історичних подій, видатних політичних діячів, провідних вчених, діячів культури, різних понять, що позначаються тими чи іншими словами. З-поміж енциклопедичних словників виділяють загальні, що розраховані на подання найширшої інформації, і спеціальні (галузеві) енциклопедії (медична, сільськогосподарська, педагогіка кібернетики тощо). Прикладами загальних енциклопедій є найбільша за обсягом сімнадцятитомна Українська радянська енциклопедія (УРЕ), видана протягом 1959–1965 рр. Друге дванадцятитомне видання згаданої енциклопедії вийшло українською і російською мовами у 1974–1985 рр. Таким є «Український радянський енциклопедичний словник» у трьох томах, що виходив двома виданнями – у 1966–1968 рр. та 1985–

1987 рр.

У лінгвістичних словниках по-різному пояснюється слово: з погляду властивого їм лексичного значення, походження, правопису, наголошення тощо.

Лінгвістичні словники можуть бути одномовними, двомовними, багатомовними. Двомовні чи багатомовні – це перекладні словники. У них подано переклад слів з однієї мови на іншу. Найповнішими двомовними (їх переважна більшість) належать: «Русско-украинский словарь» у 3-ох томах (1968), в якому перекладено українською мовою близько 120 тисяч російських слів; «Українсько-російський словник» у 6-ти томах; «Українсько-російський словник» (Уклад.: Г. П. Іжакевич та інші, 1999); «Русско-украинский словарь» Д. І. Ганича, І. С. Олійника (1976, для потреб середньої школи); «Польсько-український словник» за ред. Л. Л. Гумецької (1958, 1960); «Українсько-англійський словник» Ю. С. Жлуктенка, 2-е вид. (1987) та інші.

Основним типом лінгвістичних словників є одномовні, в яких у певному аспекті розкриваються особливості слів. Вони поділяються на окремі різновиди словників: тлумачні, орфоепічні, орфографічні, етимологічні, історичні, словники іншомовних слів, термінологічні, фразеологічні, частотні, інверсійні, словники мови окремих письменників, словники конкретних лексичних груп (антонімів, синонімів, паронімів, омонімів, перифраз), словотвірні, морфемні тощо.

Практична частина

1. Укласти бібліографію тлумачних словників української мови.
2. Опрацювати вступні статті до словників та ознайомитися зі змістом основної частини.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Друженець М. Л. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія / О. І. Бондар, Ю. О. Карпенко, М. Л. Микитин-Друженець. – К.: Видавничий центр «Академія», 2006. – 368 с.
2. Волох О. Т. та ін. Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Словотвір: Підручник для студ. заочн.

пед. інститутів зі спец. – 2102 «Укр. мова і літ». – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : Вища школа, 1986. – 199 с.

3. Грищенко А. П. та ін. Сучасна українська літературна мова / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ, Н. І. Тоцька, І. М. Уздиган / За ред. А. П. Грищенка. – 3-тє вид., допов. – К. : Вища школа, 2002. – 439 с.

4. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх. – І ч.– 4-е вид. – К. : Вища школа, 1972. – 401 с.

5. Курс сучасної української літературної мови : У 5-ти т. / За ред. Л. А. Булаховського. – К. : Рад. школа, 1951. – 408 с.

ВСТУП ДО МОВОЗНАВСТВА

ТЕМА 1

ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ, ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ І МЕТОДИ НАУКИ ПРО МОВУ. ПРИРОДА І СУТНІСТЬ МОВИ

План

1. Предмет і завдання курсу. Мовознавство загальне і часткове. Теоретичне та прикладне мовознавство.
2. Методи мовознавства. Зв'язок мовознавства з іншими науками.
3. Природа і сутність мови. Функції мови.
4. Мова і мовлення. Мова і мислення.
5. Інші засоби спілкування. Розуміння мови як системи знаків.

Теоретична частина

Мовознавство, або лінгвістика (від лат. *lingua* – мова) – це наука про мову як суспільне явище, що служить засобом відносин людей, знаряддям творення й вираження думок, тобто як явище загальнолюдське. *Мовознавство* – це наукова дисципліна, що займається дослідженням природи мови, її структури, функціонування та розвитку.

Предметом мовознавства є мова у всіх формах її прояву. Мова на сучасному етапі розвитку науки розглядається як складна багаторівнева знакова система, що використовується людьми в цілях спілкування (обмін інформацією, волевиявлення), фіксації та збереження інформації.

Залежно від проблем і мети вивчення мовного матеріалу мовознавство поділяється на загальне і часткове. *Загальне мовознавство* – це теорія науки про мову, що спирається на філософське розуміння природи і суті мови. Воно вивчає різні мови світу в їхньому давньому і сучасному стані для з'ясування загальнолюдських властивостей мовного процесу. Загальне мовознавство вивчає: 1) проблему предмета лінгвістики; 2) проблему місця мовознавства в системі наук; 3) методи проведення лінгвістичного дослідження; 4) проблему класифікації існуючих мов світу; 5) систему та структуру мови. *Часткове мовознавство* – це наука про конкретну мову (російську, українську, англійську, німецьку та ін.), які використовуються як засіб спілкування. Внутрішнє членування мови, що виявляється у розрізненні мовних рівнів, служить підставою для виділення відповідних розділів мовознавства, для яких ці рівні виступають предметом дослідження. Такими розділами є фонетика, лексикологія та граматики.

Сучасна лінгвістика складається з багатьох шкіл і напрямків. Більшість з них пов'язані з іншими науками: філософія мови – з філософією; історична лінгвістика – з історією; лінгвокраїнознавство – з географією та етнологією; лінгводидактика – з педагогікою; психолінгвістика – з психологією; нейролінгвістика – з нейрофізіологією; соціолінгвістика – з соціологією.

Мова є найважливішим засобом комунікації в суспільстві. Вона нерозривно пов'язана з мисленням і свідомістю, саме тому мовознавство відносять до гуманітарних, соціальних наукових дисциплін, які досліджують людину та людське суспільство. Залежно від об'єкта дослідження всі науки поділяються на суспільні та природничі. До суспільних наук належать: філософія, історія, логіка, естетика, педагогіка, психологія, археологія, етнографія, літературознавство й мистецтвознавство. Мовознавство – теж суспільна наука. Природничими науками є математика, фізика, хімія, ботаніка, зоологія, геологія, механіка й астрономія. Мовознавство, як і інші науки, перебуває у близьких або віддалених зв'язках з багатьма суспільними і природничими науками, беручи від них та даючи їм цінні відомості для розв'язання важливих наукових проблем. Мовознавство тісно пов'язано з філософією, яка становить основу світогляду і

допомагає у принциповому розв'язанні таких головних лінгвістичних проблем, як суть мови, її роль у суспільстві, походження і характер розвитку. Нерозривним є зв'язок мовознавства з логікою – наукою по закони і форми мислення. Для мовознавця і логіка мова – один об'єкт дослідження: логік через мову розкриває закони мислення, мовознавець – мовні закони. Процес мовного спілкування не можна пояснити без допомоги психології, яка аналізує процеси відображення в мозку людини об'єктивної дійсності, людські відчуття і сприймання, уявлення і думки, бажання, риси характеру, темпераменту. Взаємозбагачуючим є зв'язок науки про мову з історією суспільства. Щоб встановити походження та розвиток конкретної мови, необхідно спиратись на дані історичного розвитку носія цієї мови – народу. Для усвідомлення процесу говоріння (вимовляння звуків) треба розуміти анатомію й фізіологію органів мови. Тут стають у пригоді природничі науки – анатомія і фізіологія. З фізикою, зокрема її розділом – акустикою, пов'язане вивчення звуків людської мови, їхніх фізичних властивостей. Математичні методи широко застосовуються у вивченні мовних явищ, як наслідок цього, виникає окрема галузь – математична лінгвістика. Математичний підхід можна використовувати також до вивчення конкретних мовних одиниць, наприклад, встановити частоту повторюваності одних і тих же синтаксичних конструкцій, подати кількісну характеристику вживання тих чи інших класів слів, звуків тощо.

Однією з ключових проблем загального мовознавства є проблема методології, тобто методів дослідження мови. *Метод* є системою правил і прийомів підходу до вивчення явищ і закономірностей природи, суспільства і мислення; шлях, спосіб досягнення певних результатів у пізнанні і практиці, тобто способів організації теоретичного і практичного освоєння дійсності. Існує низка загальнонаукових методик дослідження, що використовуються в усіх без винятку науках. Серед загальнонаукових методик виділяють: *порівняння*, яке має велике значення, оскільки, порівнюючи різні форми, ми відділяємо думку від знака, що її виражає, і таким чином, вчимося краще розпізнавати різні відтінки цієї думки. Порівнюючи у деталях різні мови, ми позбуваємось тієї ілюзії, до якої привчає нас знання лише однієї мови, що у світі існують поняття, що не змінюються і є

однаковими для всіх часів та народів. Думка позбувається полону слів, полону мови, вона отримує істинно логічну науковість. *Індукція* є узагальненням результатів окремих спостережень. Це шлях пізнання від даних досліду до їх схематизації, та від систематизованих даних досліду до відкриття емпіричних законів. У лінгвістиці за допомогою індукції вирішуються питання типу: Які ознаки має слово? Як взаємодіють різноманітні лексико-граматичні класи слів? □ *Дедуція* спирається на певне положення, що постулюється, або отримується шляхом попереднього узагальнення результатів окремих спостережень. Нерідко за допомогою індукції передбачають факти задовго до їхнього емпіричного відкриття. У лінгвістиці дедуктивного рішення потребують ось які задачі: Чи є певний відрізок мовленнєвого ланцюжка словом? До якого лексико-граматичного класу відносити певне слово? □ *Аналіз* – це поділ предмета дослідження на складові частини та виділення ознак предмета для окремого вивчення. □ *Синтез* – процес, що є прямо протилежним аналізу, потребує з'єднання складових частин або ознак явища, що вивчається, та дослідження його цілісного предмета. Найдавнішим і найпоширенішим основним методом є описовий. *Описовий метод* – планомірна інвентаризація одиниць мови і пояснення особливостей їхньої будови та функціонування на певному етапі розвитку мови, тобто в синхронії. Описовий аналіз полягає у сегментації тексту спочатку на слова та речення і далі на морфеми, словоформи, словосполучення та члени речення, які інтерпретуються за допомогою категоріального та дискретного аналізу. Опис мови здійснюється за допомогою двох видів аналізу: компонентного та контекстного. *Компонентний аналіз* базується на тому, що одиниці аналізу є елементами мовної одиниці, що аналізується, – номінативно-комунікативної та структурної (членування слова на морфеми, розбір речення). *Контекстний аналіз* – аналіз частини через ціле, тому що одиниці аналізу більше, ніж одиниці мови, що вивчаються. При контекстному аналізі досліджувана одиниця мови розглядається у контексті (для фонемі контекстом є слово, для слова – речення). Частіше за все контекстний аналіз застосовується при семантичному дослідженні (лексем і словоформ). Усе частіше контекстом стає живе мовлення, коли враховуються фонові знання комунікантів, комунікативна ситуація та соціальні ролі. *Порівняльно-історичний метод*

базується на факті рівномірної появи компонентів мови, що призводить до одночасного існування пластів різних хронологічних зрізів. Мова не може змінюватися одночасно в усіх своїх елементах завдяки своїй специфіці – як засіб спілкування. Тому й можливо за допомогою порівняльно-історичного методу відновити картину поступового розвитку та зміни мов з моменту їхнього відділення від певної прамови. Метод базується на порівнянні найбільш усталених елементів мовних систем. Будь-який лінгвістичний опис, пов'язаний із виходом за межі однієї мови, передбачає встановлення певних подібностей і відмінностей. Для того використовують зіставний метод. *Зіставний метод* – сукупність прийомів дослідження й опису мови через її системне порівняння з іншою мовою з метою виявлення специфіки. Цей метод застосовується до вивчення будь-яких мов – споріднених і неспоріднених. Головним його предметом є дослідження структури мови в її подібностях і відмінностях. Зіставний метод спрямований передусім на виявлення відмінностей між зіставляваними мовами. Для встановлення структури мови і систематизації її одиниць використовують структурний метод. *Структурний метод* – метод синхронного аналізу мовних явищ не лише на основі зв'язків і відношень між мовними елементами. Мета структурного методу – вивчення мови як цілісної функціональної структури, елементи та частини якої співвіднесені й пов'язані певною системою лінгвальних відношень. Структурний метод реалізується в таких чотирьох методиках: дистрибутивний, безпосередніх складників, трансформаційний і компонентний аналіз.

Практична частина

1. Проілюструйте прикладами суспільний характер мови.
2. Укладіть порівняльні таблиці: «Мова – Мовлення» та «Мова – Мислення».
3. Напишіть письмову роботу на одну із тем:
 - *Функції рідної та іноземної мови в мовленні індивіда (автора).*
 - *Роль штучних комунікативних знакових систем у сфері людського спілкування.*
 - *Мова і мовлення: єдність протилежностей.*

ТЕМА 2

ФОНЕТИКА. ФОНОЛОГІЯ. АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ЗВУКІВ МОВИ. ЧЛЕНУВАННЯ МОВЛЕННЄВОГО ПОТОКУ

План

1. Фонетика як розділ мовознавства. Розділи фонетики.
2. Акустичний аспект вивчення звуків.
3. Анатомо-фізіологічний аспект вивчення звуків.
Структура мовленнєвого апарату. Артикуляційна база мови.
4. Класифікація звуків мови.
5. Фонетичне членування мовленнєвого потоку. Інтонія.
Наголос.
6. Фонетична транскрипція.
7. Поняття про фонему.

Теоретична частина

Фонетика – це розділ мовознавства, що вивчає звуковий склад мови. Основні завдання фонетики: □ вивчення фонетичної будови мов загалом і кожної мови окремо; □ вивчення звукових змін у процесі розвитку тієї чи іншої мови; □ вивчення звукової структури: наголос, інтонація, склад; класифікація звуків; □ способи функціонування звуків у мовленнєвому процесі. *Звук (фон)* – одиниця мовлення, що залежить від багатьох умов. *Фонема* – одиниця мови, що характеризується набором диференціальних ознак, важливих для змісторозрізнення.

Звуки характеризують з трьох точок зору: *акустичної, фізіологічної та фонологічної*. Характеристика звуків дозволяє виділити три аспекти фонетики: акустику мовлення, фізіологію мовлення та фонологію. Усі органи мовленнєвого апарату складаються з трьох частин: дихальні органи, гортань і надгортанні смуги. У *фізичному аспекті* кожному звукові людської мови властиві такі п'ять ознак: висота, сила, довгота, чистота, тембр. У *фізіологічному аспекті* звуки характеризуються роботою органів мовлення.

Робота мовних органів, спрямована на утворення будь-якого звука мови, називається *артикуляцією*. В артикуляції звука розрізняють три фази тривалості: приступ, витримка та відступ. Сукупність артикуляційних навичок, потрібних для вірної вимови звуків тієї чи іншої мови, називається *артикуляційною базою мови*.

Класифікація голосних звуків зумовлена їхньою природою.

Голосні – це суто тональні звуки, перепон на шляху повітря під час їхньої вимови не виникає. Голосні будь-якої мови класифікуються за двома основними ознаками: 1) за тим, яка частина язика піднімається, розрізняють голосні переднього, середнього та заднього ряду; 2) за тим, як високо піднімається язик, розрізняють голосні високого, середнього та низького піднесення. В окремих мовах розрізняють голосні ще й за такими додатковими ознаками: 1) за участю губ: нелабілазовані (губи не округлені) і лабілазовані (губи округлені); 2) за участю ротової та носової порожнини: ротові і носові; 3) за тривалістю: короткі і довгі.

Класифікація приголосних звуків проводиться за трьома основними ознаками. За співвідношенням тону й шуму приголосні в багатьох мовах поділяються на: сонорні, дзвінкі, глухі. За тим, яка частина язика творить перепону, приголосні поділяються на передньо-, середньо- і задньоязикові. Серед передньоязикових приголосних ще розрізняють: апікальні, церебральні, какумінальні та дорсальні. За способом подолання перепони розрізняють приголосні: зімкнені, щілинні й аффрикати. В окремих випадках виділяють ще такі додаткові ознаки приголосних: пом'якшення (або палаталізація), подовження, придиховість (або аспірація).

Розділ фонетики, який вивчає соціальну функцію звуків, називається *фонологією*.

Основна одиниця фонології — це звукотип, або *фонема*,— найкоротша неподільна уявна частина мовленнєвого потоку, яка служить для творення, упізнання й розрізнення морфем, слів та речень. Фонема є моделлю, складовою частиною артикуляційної системи мови і функціонує лише в складі морфем та слів та не мислиться поза цими категоріями. Голосні фонемі української мови розпізнають за такими ознаками: 1) наявністю чистого тону (1); 2) рядом – передній чи задній (2); 3) піднесенням у ряду – низьке, середнє чи високе (3); 4) наголосом – наголошений чи ненаголошений (2). Приголосні фонемі української мови розрізняються за 12 ознаками: 1) участю тону й шуму — сонорний, дзвінкий чи глухий (3); 2) місцем перепони – губний, зубний, піднебінний чи задньоротовий (4); 3) способом творення – зімкнутий, щілинний чи аффрикат (3); 4) палатальністю – твердий чи м'який (2). Усі інші ознаки (лабіалізація голосних у, о, носовий характер м, н, вібрація при творенні р, глотковість г тощо) – додаткові, тобто супутні. На розпізнавання фонем вони суттєво не

впливають, а тільки надають певного забарвлення окремим звукам.

Як найменша змістова одиниця звукового строю мови, фонема характеризується такими *функціями*, як конститутивною (завдяки якій твориться артикуляційна система мови), дистинктивною (сигніфікативною – завдяки якій ми відрізняємо одну фонему від іншої) та перцептивною (рекогнативною — завдяки якій творяться морфеми та слова). Розрізняють диференційні й нейтральні (інтегральні) ознаки фонем. Ознаки фонем, якими вона протиставляється іншим фонемам, називаються диференційними (розрізнявальними). Ознаки, які входять до складу фонем, але не відрізняють її від інших фонем, називаються нейтральними. Втрата фонемою якоїсь диференціальної ознаки називається нейтралізацією опозиції. Диференційні риси фонем можуть бути різні, в кожній мові є свій набір диференційних рис: глухість – дзвінкість, твердість – м'якість та ін. Завдяки їм виявляється дистинктивна функція фонем, тому ми розрізняємо різні фонем артикуляційної бази конкретної мови. Завдяки інтегральним рисам проявляється конститутивна функція фонем — фонем однієї артикуляційної бази відрізняються від фонем артикуляційної бази іншої мови. Диференційні риси можуть поєднати фонем в архіфонем на основі їхньої можливої нейтралізації. *Архіфонема* — представник більш вищого ступеня абстракції на фонологічному рівні мови, яка об'єднує на рівних правах фонем, які схильні до нейтралізації. Необхідність виникнення фонетичних варіантів (алофонів) зумовлюється й тим фактом, що звуки у процесі мовлення не вимовляються окремо, а впливають один на одного та залежать від своєї позиції у слові.

Розрізняють чотири типи *фонетичних змін*: комбінаторні (асиміляційні, дисиміляційні), позиційні, спонтанні та фонетично не зумовлені. Комбінаторні зміни виникають унаслідок взаємодії звуків у мовленнєвому потоці, зумовленої певними залежностями між різними положеннями мовних органів під час артикуляції цих звуків. Взаємодія звуків буває контактна і дискантна. За напрямом вона буває прогресивна і регресивна. Усі комбінаторні зміни фонем за характером наслідків розпадаються на дві групи: асиміляційні (уподібнювальні) і дисиміляційні (розподіблювальні). До *асиміляційних комбінаторних змін* належать: асиміляція, сингармонізм (уподібнення голосних у слові), акомодация (пристосування артикуляції суміжних приголосного та голосного),

субституція (підстановка в запозичених словах звуків рідної мови замість іншомовних). *Дисиміляційні комбінаторні зміни* є такі: дисиміляція, епентеза (вставляння звука для роз'єднання двох подібних), дієреза (викидання звука для усунення нагромадження подібних звуків), гаплогія (викидання одного з двох однакових складів). *Позиційні зміни* залежать від місця звука у слові. Спостерігають такі позиційні зміни: редукція (послаблення артикуляції голосного в певній позиції), позиційне чергування (регулярна зміна звуків, зумовлена їх оточенням у слові), протеза (приєднання на початку слова додаткового звука). Спонтанні зміни – історичні зміни звуків, причина яких невідома. Фонетично не зумовлені зміни звуків відбуваються незалежно від фонетичних законів і навіть усупереч їм. Це такі зміни: звуків за аналогією, морфологічне чергування, гіперизми (неправильні виправлення звуків у словах, найчастіше запозичених), метатези (нічим не зумовлені перестановки звуків чи складів у словах).

Інтонація включає в себе: мелодику мовлення, темп, тембр, паузацію та наголос висловлення.

Наголос може бути фразовим, логічним та емпатичним. Наголос розрізняють також і за його місцем у слові. За цією ознакою виділяють такі наголоси: 1) фіксований, або постійний. Фіксованим називається вид словесного наголосу в тих мовах, де він завжди падає на один певний по порядку склад слова, наприклад, тільки на початковий, тільки на кінцевий або тільки на передостанній склад і т.ін.; 2) вільний або рухомий. Вільним називають наголос у тих мовах, у яких він може стояти на будь-яких (початкових, серединних, кінцевих) складах акцентного складу; 3) пов'язаний або зумовлений, місце якого обмежене морфологічними умовами.

Практична частина

1. До поданих слів доберіть такі, щоб можна було одержати звукову кореляцію за:

➤ твердістю – м'якістю: дат, рис, лак, син, лин, рад, стан, лан, лук;

➤ за глухістю – дзвінкістю: там, сам, рас, тіло, сірка, шар, пар, кава, пас.

2. Запишіть подані слова фонетичною транскрипцією. Визначте кількість звуків.

Пісня, вітчизняний, безмовність, велелюддя, дзеркальність,

щастя, втілюється, возз'єднання, безжурний.

3. Охарактеризуйте звуки в словах: *величний, обирати, будинок, земля, come, condition, decide.*

4. Поставте наголос у словах: *бавовняний, балувати, бесіда, білизна, близький, болотистий, бридкий, верба, весняний.*

5. Укласти словник термінів: *артикуляція, глухий звук, голосні звуки, дзвінкий звук, дифтонг, інтонація, лабіалізація, наголос, орфоенія, піднесення, приголосні звуки, проривний звук, синтагма, сонорний, фонема, фонетика, фонологія, шумний* (за навчальним посібником Монжалей Т. К. Вступ до мовознавства. – Суми: Університетська книга, 2011. – С. 28-31 або за будь-яким іншим лінгвістичним словником). Терміни вивчити.

ТЕМА 3

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ПІДСИСТЕМА

План

1. Характер лексико-семантичної підсистеми мови і її одиниць.

2. Епідигматичний аспект взаємозв'язку лексико-семантичних варіантів (метафора, метонімія, синекдоха, омоніми).

3. Парадигматичні відношення лексем (синоніми, антоніми, пароніми).

4. Системна організація лексичних шарів (груп):

- групи лексики за походженням;
- групи лексики за сферою вживання;
- групи лексики за емоційно-стилістичною ознакою;
- історичні групи лексики.

5. Фразеологізми як лексикалізовані одиниці.

6. Лексикографія. Типи словників.

Теоретична частина

Розділ мовознавства, що вивчає словниковий склад мови, називається *лексикологією*. Лексика може вивчатися з різних поглядів. *Власне лексикологія* – вивчає словниковий склад мови в цілому, його кількісний обсяг, походження, систему. Тому й існують різні галузі (чи розділи) науки про лексику: 1) *семасіологія* – досліджує семантику, тобто значення слів, природу і типи цих значень; 2) *етимологія* – встановлює походження слів, зміни в їхньому значенні й звуковому оформленні, зв'язки з іншими словами цієї та інших споріднених мов; 3) *ономастика* – розглядає

власні назви людей (антропоніміка) та місцевостей (топоніміка), їхнє походження, первісне значення; 4) *фразеологія* – вивчає стійкі сполучення слів; 5) *лексикографія* – узагальнює досвід укладання словників.

Основний предмет лексикологічних досліджень – слова та фразеологічні одиниці. *Слово* – центральна функціонально-структурна одиниця мови. Усі інші елементи мови існують для слова і в слові (фонемі та морфемі) або завдяки йому (речення). Задовільного, логічно бездоганного визначення слова мовознавча наука ще не має, хоч мовці відчують і виділяють у мовленні окремі слова. Основна відмінна риса слова – це наявність у нього певного граматичного значення. Отже, слово – це самостійна, наділена одним або кількома граматичними значеннями одиниця мови, яка передає одне чи більше значень, легко відтворюється і є будівельним матеріалом для речення. Слово є діалектичною єдністю двох аспектів (матеріального та ідеального). Під матеріальною частиною ми розуміємо комплекс звукових коливань, що закріплені в звуковій оболонці слова. Ідеальна частина – це зміст значення слова. Слово в мовленні виступає в різних формах і з різними значеннями. Для позначення всіх різновидів терміна слова недостатньо. Тому в лексикології використовують ще поняття «лексема» й «словоформа». *Лексема* – це окреме слово з усією сукупністю властивих йому форм словозміни й значень у різних контекстах. Наприклад, форми голова, голови, голові, голову і т. д. з усіма її значеннями («частина тіла», «керівник установи», «передня частина колони» і т. ін.) становлять одну лексему – голова. Лексема – це узагальнене, абстрактне поняття. Конкретні форми й значення цієї лексеми прийнято називати алолексами (або лексами). Словоформа – це окреме слово в певній граматичній формі (наприклад: чорнобривці, землею, квітнуть). Кожне слово має одне чи більше значень або набуває певного значення в контексті (як, наприклад, займенники). Слів без значення не існує. Під *лексичним значенням* (семантикою) слова розуміють історично закріплену в свідомості народу (колективу) співвіднесеність слова з певним явищем. У нашій свідомості існує ідеальне (недзеркальне) відображення світу. Ми можемо уявити будь-який предмет чи явище, тобто вичленити його з суцільної картини, зосередити на ньому увагу (наприклад, яблуко). І ось коли цим образом рефлекторно з'єднується звуковий комплекс (набір звуків

[йяблуко]) і цей зв'язок закріплюється в нашій свідомості, виникає слово з певним лексичним значенням. У пам'яті утворюється стійкий образ цього звукового комплексу (образ слова), який щоразу, коли його чуємо, викликає в нашій уяві образ того самого предмета реальної дійсності. Реальний предмет (чи явище) як об'єкт найменування називається денотатом. Його узагальнений, абстрактний образ у нашій уяві – це сигніфікат. Сигніфікат, пов'язуючись з образом слова, стає його лексичним значенням. Коли ми бачимо реальний предмет (чи явище), завдяки сигніфікаторі, рефлекторно з'єднаному в нашій пам'яті з образом слова, пригадуємо його назву. І навпаки, коли чуємо назву, через образ слова активізуємо сигніфікат і, зіставляючи його з довідками, упізнаємо названий словом предмет (чи явище). Значення та поняття – категорії не тотожні. *Поняття* – категорія мислення. Воно знаходить матеріальний вираз у слові, складає основу його лексичного значення. Всі слова відображають поняття, але не всі вони мають лексичне значення (наприклад, службові слова). Поняття – результат узагальнення суттєвих ознак об'єкта чи ряду однорідних об'єктів дійсності. Поняття в нашій свідомості пов'язане із сигніфікатом. Поняття про предмет впливає на сигніфікат. Таким чином і такою мірою поняття входить у лексичне значення слова (у свідомості не тільки окремих людей, а й усього суспільства). Лексичне значення не обов'язково передбачає також наявність поняття (наприклад, не всяка людина має поняття про комп'ютер, хоч знає, що це таке і навіть може користуватися ним). Поняття ж обов'язково пов'язується з лексичним значенням, яке в свідомості людини виступає організуючим центром для вичленуваних суттєвих ознак, з яких і формується поняття. *Концепт* – це не будь-яке поняття, а найбільш складні та важливі його аспекти, без яких було б важко уявити собі певну культуру. Поняття включає суттєві та необхідні ознаки, а концепт – і несуттєві. Порівняно з концептами поняття мають простішу структуру: в структурі поняття переважає змістовна складова та є не всі компоненти, які є у структурі концепта. Концепт оточений емоційним, експресивним ореолом; це той “пучок” уявлень, понять, знань, асоціацій, який супроводжує слово та поняття, що ним виражається. Кількість лексичних одиниць, що є концептами, обмежена. Концептом стають ті явища дійсності, які актуальні для певної культури, мають велику кількість мовних одиниць для своєї

фіксації, є темами прислів'їв та поетичних текстів. Вони є носіями культурної пам'яті народу. Слово узагальнює (тобто виступає представником багатьох однорідних предметів) на двох рівнях: на рівні сигніфіката – за зовнішніми, поверхневими ознаками – і рівні їм поняття – за внутрішніми, суттєвими властивостями. Назви предметам і явищам даються по-різному. Люди виділяють певну суттєву для них на цей час ознаку і роблять її представником усього предмета. Яку ознаку той чи інший народ покладе в основу назви, залежить і від його фантазії. Ознака предмета, покладена в основу його назви, називається внутрішньою формою слова. *Внутрішня форма* – це мотивованість назви, наприклад, місяць жовтень, бо все жовтіє. З часом слова можуть втрачати свою внутрішню форму і стають немотивованими, наприклад, тепер ніхто уже не відчуває зв'язку слів жир і жити, хоч колись такий зв'язок був очевидний. Є три основні типи мотивованості слів: морфологічний, фонетичний та семантичний. *Фонетична мотивованість* проявляється через бажання носія мови визначити референт так, щоб звукова форма максимально повно його характеризувала. *Морфологічна* – значення розкривається через його морфологічну структуру. *Семантична* – пов'язана з переосмисленням значень слів. Мотивованість проявляється в словах простих, складних та похідних. Проте в кожній мові є як мотивовані, так й немотивовані слова. Немотивовані здебільшого – односкладові. Шляхи мотивації досить різні в різних мовах. Один і той же референт дійсності може набувати різні асоціації в різних мовах. Слово, яке функціонує у мові лише з одним сталим лексичним значенням, називають однозначним. Властивість слова мати одне значення йменують моносемією. З поняттям однозначності пов'язане розуміння терміна, оскільки бажано, щоб він мав єдине значення. *Термін* – це слово або сполучення слів, які служать точним позначенням поняття якоїсь специфічної галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя. Сукупність термінів певної галузі називається термінологією. *Полісемія* – це властивість слова виступати з кількома закріпленими за ним у мові пов'язаними між собою лексичними значеннями, які виявляються у різному словесному оточенні. Термін «багатозначність слова» однаковою мірою застосовний як до слова, що має два значення, так і до слова, яке виражає значно більше значень. З ряду значень будь-якого слова здебільшого одне виділяється як основне, пряме, інші – як

переносні, або фігуральні.

Слова в мові живуть не ізольовано, а об'єднуються в різні групи, створюючи лексичну систему мови. лексична система є внутрішньо організованою сукупністю одиниць мови, які пов'язані між собою певними відношеннями:

- 1) смислової схожості (синоніми);
- 2) смислової протилежності (антоніми);
- 3) включення (родо-видові: *дерево – сосна*);
- 4) відношення однорідності (підпорядковані одне одному поняття, що входять до одного родового: *сосна – ялина – кедр*);
- 5) наявності (предмет і його частина; ознака, пов'язана з нею дія: *сосна – шишка, хвоя, рости; скрипка – скрипаль*).

Слова в різних мовах утворюють різні мікросистеми, які і створюють специфіку певної мови у сфері лексики. пари / трійки слів, пов'язані вказаними вище відношеннями утворюють системні угруповання:

- синонімічний ряд: *гарячий, жаркий, спекотний* та ін.;
- антонімічні пари: *гарячий – холодний*;
- семантичне поле (лексико-семантичну групу): ряди синонімів із головними словами *гарячий, холодний, теплий* утворюють семантичне поле з загальним значенням “температурне відчуття”. багатозначні слова зі своїми різними значеннями входять у різні семантичні поля, напр.: спортсмени *пробігали* повз трибуну (рух); стежина *пробігала* серед високих хлібів (місцезнаходження).

Синоніми (від гр. *synonymos* – одноіменний) – це слова близькі / тотожні за значенням, що виражають одне і те саме поняття, але відрізняються відтінком значення чи стилістичним забарвленням або і тим і іншим.

Для синонімів характерні дві основні ознаки:

- 1) здатність означати те саме поняття;
- 2) вони чимось відрізняються між собою, мають якісь відтінки, що стосується значення чи стилістичної характеристики. відтінки бувають: семантичними (*завірюха, віхола*); емоційними (*ворота, брама*); стилістичними (*суверенітет, незалежність*).

Група слів, об'єднаних синонімічними відношеннями, називається синонімічним рядом, синоніми групуються навколо стрижневого слова – домінанти: *одежа – плаття, сукня, костюм, убрання, шати*. у мові виділяють:

- абсолютні синоніми (лексичні дуплети): *бегемот – гіпопотам, мовознавство – лінгвістика*;
- семантичні (ідеографічні) синоніми: *бій, битва, січ, баталія*.
- стилістичні синоніми: рос. *красивый – прекрасный, пригожий, красный*;
- семантико-стилістичні синоніми: *пити – дудлити*.

Окремо виділяють *контекстуальні синоніми* – це слова, за якими у мові закріплені одні лексичні значення, а в певному контексті вживаються з іншим лексичним значенням, яке власне і синонімізується (*молоти, товкти, плести*). ці слова вживаються як контекстуальні синоніми до слова говорити, але їх не можна розглядати як лексичні.

Різновиди контекстуальних синонімів:

- *перифрази* – це описові звороти, які вживаються у мові і за допомогою яких передається зміст того чи іншого слова або виразу (*лев – цар звірів, і. франко – каменярь*).

- *евфемізми* – це описовий зворот, часто словосполучення, що приховано передає назву предмета, явища, істоти, особи справжнє ім'я чи назву, боячись його назвати (*брехня – неправда, чорт – нечистий*). Евфемізми часто поширюються у художньому і розмовно-побутовому стилі.

Синоніміка мови розвивається поступово, поповнюючись за рахунок:

- а) створення нових слів на основі старих (*згадати, нагадати, пригадати*);

- б) запозичення слів (*асиміляція – уподібнення*);

- в) поява слів із різним емоційно-стилістичним забарвленням: *померти – попрощатися з життям, скласти голову*.

Антоніми (від гр. *anti* – проти і *онума* – ім'я) – це різні за звучанням слова, що виражають протилежні, але співвідносні одне з одним поняття: *правда – брехня, добрий – злий, легко – важко, почати – закінчити*. Об'єднуються в антонімічні пари не всі слова, а лише ті, які мають якісні характеристики (*високий – низький*). крім різнокореневих, трапляються антоніми однокореневі: *вхід – вихід, налити – вилити, наземний – підземний*.

Багатозначні слова вступають в антонімічні зв'язки з кожним зі своїх значень: *тихий голос – гучний, тиха їзда – швидка, тиха вулиця – шумна, тиха людина – буйна* та ін.

Антоніми класифікуються за значенням: 1) контрарні – позначають протилежні поняття, що мають «якісного посередника» (*молодий – літній–старий*); 2) комплементарні – передають абсолютну протилежність, без можливих виявів додаткової ознаки (*жонатий – холостий*); 3) векторні – позначають протилежні поняття щодо руху (*вперед – назад, увійти – вийти*).

Протилежні значення можуть історично розвиватися в одному й тому самому слові (явище енантіосемії): *напевне* “мабуть” – *напевне* “можливо”. антонімам мовним протиставляються антоніми мовленнєві, чи контекстуальні антоніми: “у наших жилах *кров*, а не *водиця*” (В. Маяковський).

Слова можуть протиставлятися як за граматичними і лексико-семантичними ознаками, так і за сферою вживання. у словниковому складі будь-якої мови виділяють два основні шари: загальноновживану лексику і лексику, обмежену у своєму вживанні певними стилями мови і мовлення.

До загальноновживаної лексики відносяться слова, без яких не можливе спілкування в жодній сфері людської діяльності. загальноновживана лексика є тим фоном, на якому виділяються обмежені у своєму вживанні слова.

Стилістично забарвлена лексика передусім поділяється на книжну і розмовну.

Книжна лексика використовується переважно в літературно-писемній мові (науковій літературі, документах, художній літературі). У ній виділяється:

- термінологічна лексика: *фонема, морфема, синтагма*;
- історизми й екзотизми: *забрало, князь*;
- архаїчна лексика: *зениці, перст*;
- поетична лексика: *діва, ангел, чорні / сині очі, голуби*.

Розмовна лексика використовується насамперед у невимушеній бесіді, переважно на побутову тему. У ній виділяється:

- просторічна лексика: *доця, картошка, башковитий*;
- вульгаризми і жаргонізми: *морда, тачка, дід*;
- діалектна лексика: *бутля, кип'ячка*.

Термін – це слово або словосполучення, яке виражає чітко окреслене поняття з певної галузі науки, техніки. Галузь, яка вивчає терміни називається термінологією.

Характерні ознаки термінів:

- 1) однозначність.
- 2) нейтральність (відсутність стилістичних відтінків).
- 3) спеціалізація (у певній сфері).

Класифікація термінів за:

- 1) структурою – прості, складні;
- 2) за походженням – власне мовні, запозичені;
- 3) за сферою функціонування – загально-наукові, власне наукові.

Практична частина

1. Випишіть зі словника 5 однозначних і 5 багатозначних слів.
2. Визначте типи омонімів.
Лютий, мати, моторний, наліт, наряд, ніж, нота, пара.
3. Визначте типи синонімів.
Розшук – слідство; ртуть – живе срібло; лаяти – сварити – ганити; орфографія – правопис; струмок – ручай; рило – пика – морда.
4. Підберіть антоніми до різних значень слів.
Старий, зрілий, короткий, кривда.
5. Підберіть українські синоніми до запозичених слів.
Дефект, дефіс, джунглі, динаміка, директива, дискусія, дистанція, діалект.
6. Із творів П.Тичини, І.Драча, О.Гончара та ін. випишіть приклади авторських неологізмів (у контексті).
7. Назвіть словники, якими Ви користувалися при виконанні вправ. Визначте їх типи.
8. Вкажіть види переносних значень слів: *живити надію, жменя соняшників, загострити увагу, закрити питання, замести сліди, запалити інтерес, западати в пам'ять.*
9. Написати низку фразеологізмів зі словами: *риба, сім (семеро), серце, слово, голова, очі.*

ТЕМА 4

МОРФЕМНИЙ РІВЕНЬ МОВНОЇ СИСТЕМИ.

ДЕРИВАТОЛОГІЯ

План

1. Морфема. Класифікація морфем.

2. Об'єкт і завдання словотвору.
3. Словотвірне гніздо.
4. Афіксальне словотворення залежно від характеру та способу використання словотворчого афікса:
 - суфіксальний спосіб;
 - префіксальний спосіб;
 - постфіксальний спосіб;
 - префіксально-суфіксальний спосіб;
 - суфіксально-постфіксальний спосіб;
 - префіксально-постфіксальний спосіб;
 - префіксально-суфіксально-постфіксальний спосіб.
5. Морфолого-синтаксичний спосіб творення слів: субстантивізація та адвербіалізація. Лексико-морфологічний спосіб словотворення.
6. Морфемний аналіз. Словотвірний аналіз. Етимологічний аналіз. Слово- і формотворення

Теоретична частина

Розділ мовознавства, який вивчає будову слова і типи морфем, також називається *морфемікою*. Самостійною наукою морфеміка стала у 70-их роках минулого століття, а до того часу її вивчали в складі морфології або дериватології (словотвору).

Морфема є мінімальною значенневою одиницею мови, що виділяється у слові. За значенням і роллю в мові виділяють морфеми:

- кореневі: *ліс* – *лісник* – *лісництво*. корінь – це основна смислова частина слова. він несе в собі предметне значення і є стрижневою частиною споріднених слів;

- афіксальні (від лат. *affixus* – прикріплений):

а) префікси (від лат. *prae* – попереду і *fixus* – прикріплений): *вибігти* – *забігти* – *прибігти* – *недобігти*;

б) суфіксальні (від лат. *suffixus* – прибитий): *столік*;

в) флексія (від лат. *flexio* – згинання, вигин), або закінчення: *школа*, *село*;

г) інфікси: *vinci*– “переміг” і *vinco* “перемагаю”;

д) інтерфікси: *атомохід*;

е) постфікси: *умиватися*.

Суфікси і флексії не завжди розташовуються в тій послідовності, як вони вказані у прикладах; порівняйте слово

української мови *малюночок* і його еквівалент з німецької – *bilderchen*, де суфікс стоїть після закінчення.

За функцією афікси поділяють на словозмінні, чи формотворчі (реляційними є переважно флексії й інфікси), і словотвірні (дериваційними є переважно префікси, суфікси й інфікси). Однак префікси і суфікси можуть бути і формотворчими і словотворчими *кращий – найкращий*, *schreiben – geschrieben* “написаний”.

Виділяють також продуктивні (*студент-к-а*, *артист-к-а*) і непродуктивні (*ши-л-о*, *ми-л-о*) афікси.

Сукупність кореня і словотвірних афіксів – *основа слова*. Основа, що складається з одного кореня, непохідна (*біг*, *вода*); основа, що складається з кореня й афіксів, – похідна (*бігати*, *водиця*). Похідна основа пов’язана з непохідною і співвідносна з нею. Для характеристики відношень між взаємопов’язаними основами споріднених слів використовують термін *твірна основа* (тобто основа, від якої безпосередньо утворена основа даного слова: *вод-:* – *водн-/ий/*; – *підводн-/ий/*; – *підвод-/ник/*).

Словотвір (дериватологія) – розділ мовознавства, який вивчає процес творення похідних слів, його механізм. Похідні слова творяться не довільно, а за певними правилами (законами, моделями). Отже, словотвір – це вчення про словотворення, яке служить збереженню і поповненню словникового складу мови, забезпечуючи процес номінації.

Нові слова здебільшого утворюються за допомогою словотворчих афіксів. Словотворчий афікс – це префікс, суфікс чи постфікс, який приєднується до твірної основи для творення нового слова. Класифікацію способів словотворення схематично можна зобразити так:

Префіксальний спосіб – спосіб творення слів за допомогою словотворчих префіксів: *заходити – ходити*, *перенавантаження – навантаження*.

Суфіксальний спосіб – спосіб творення слів за допомогою словотворчих суфіксів: *холодненький – холодний*, *дубок – дуб*.

Префіксально-суфіксальний спосіб – спосіб творення слів шляхом одночасного приєднання до твірної основи словотворчих префіксів і суфіксів: *надбрівний – брова*, *безмежний – межа*.

Постфіксальний спосіб – спосіб творення слів шляхом приєднання до твірної основи словотворчих постфіксів: *битися – бити*, *миритися – мирити*.

Безафіксний спосіб (відкидання значущих частин) – це спосіб творення слів шляхом укорочення (усічення) твірного слова: відхід – відходити, закид – закидати.

Основоскладання – спосіб творення слів шляхом поєднання твірних основ кожного зі слів, що входять до базової сполуки – підрядної чи сурядної. Наприклад: хмарочос – хмари чесати, життєпис – життя писати. Словотворчим афіксом у таких випадках виступає інтерфікс – морфема, яка сполучає твірні основи.

Окремо виділяють складання слів: батько-мати – батько і мати, хліб-сіль – хліб і сіль. Слова, утворені способом складання, називаються складними.

Одним із різновидів складних слів є складноскорочені слова (абревіатури). Вони можуть утворюватися: а) складанням частин кожного із твірних слів, що входять до базового словосполучення: завмаг – завідуючий магазином, б) складанням частини твірного слова і цілого твірного слова: держадміністрація – державна адміністрація, медсестра – медична сестра, в) складанням назв початкових букв твірних слів: УТН – Українські телевізійні новини, ЛПУ – Ліберальна партія України, г) складанням початкових звуків твірних слів: ДЕК – державна екзаменаційна комісія; д) складанням початкових частин і звуків, букв, цифр тощо: облвно – обласний відділ народної освіти, СУ-15 (Сухий – прізвище конструктора).

Морфолого-синтаксичний спосіб – це спосіб творення слів, при якому нове слово утворюється внаслідок переходу з однієї частини мови в іншу. Наприклад: операційна – (перехід прикметника в іменник), завідуючий (перехід дієприкметника в іменник).

Практична частина

1. Виділіть у словах морфему: *крокувати, навесні, кругосвітній, ледве, лікарняний, худорлявий, людяність, найсильніша.*

2. Зробіть етимологічний аналіз слів, використовуючи етимологічний словник: *зубр, лукавий, татунок, внутрішній, байка, галопом, знак, вельможа, грудень, корито, зграбний, злидні, калина, закон, ковбаня, коровай, сіромаха, красоля, кучма, кульбаба.*

3. Укладіть із наведених слів словотвірне гніздо: *безмежжя, межа, межувати, безмежно, безмежність, відмежуватися, розмежування, розмежуватися, розмежувати, відмежувати.*

4. Від поданих слів утворіть іменники, поясніть, яким

способом вони утворені.

Юний, блакитний, синій, зелений, бігти, рости, гомоніти, оглядати, написати, переходити, нападати.

5. Визначте спосіб творення наведених слів. Вставте пропущені букви, поясніть правопис.

...фотографований, не...численний, ро...писати, ро...пис, ро...писка, бе...славний, пр...чудовий, пр...клеїти, ро...чистити, не...кінченний, ...шивати, ...чесати, небе...пека, бе..ро..судно.

6. Установіть, який різновид афіксального словотворення бере участь у творенні поданих слів. Визначте твірну основу, її частиномовну належність та словотворчий формат: *прамова, премудрий, київський, вольт, донжуан, веселитися, черговий, взаємодопомога, лісостеп.*

7. Укласти словник термінів: *інтерфікс, інфікс, конфікс, морф, морфема, морфеміка, постфікс, префікс, словотвір, трасфікс, флексія, фузія* (за навчальним посібником Монжалеї Т. К. Вступ до мовознавства. – Суми: Університетська книга, 2011. – С. 51-55 або за будь-яким іншим лінгвістичним словником). Терміни вивчити.

ТЕМА 5

ГРАМАТИКА ЯК УЧЕННЯ ПРО ГРАМАТИЧНУ БУДОВУ МОВИ. ГРАМАТИЧНА БУДОВА МОВИ. ОСНОВНІ СПОСОБИ І ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ГРАМАТИЧНИХ ЗНАЧЕНЬ СЛІВ

План

1. Предмет та розділи граматики. Основні одиниці й елементи граматичної будови мови.

2. Граматичне значення, граматична категорія, граматична форма.

3. Поняття частин мови та критерії їх виділення.

4. Суть основних частин мови.

5. Морфологічний спосіб вираження граматичного значення.

а) синтетичний різновид вираження граматичного значення та його засоби;

б) аналітичний різновид вираження граматичного значення та його засоби.

6. Синтаксичний спосіб вираження граматичного значення.

Теоретична частина

Слово в мові існує у поєднанні граматичного й лексичного значень. *Граматика* – це розділ мовознавства, який вивчає граматичну будову мови, і складається з двох взаємопов'язаних розділів – морфології та синтаксису. *Морфологія* (від гр. *morphe* – форма і *logos* – наука) є граматичною наукою про слово, його структуру і форми, а також про лексико-граматичні класи слів.

Проблема вивчення частин мови має тривалу історію.

На сьогодні поширена класифікація частин мови за В. В. Виноградовим. учений використовує такі критерії:

- 1) синтаксичні функції слів;
- 2) морфемна структура слова і його словотворення;
- 3) лексичне значення слова;
- 4) спосіб відображення дійсності;
- 5) наявність особливих граматичних категорій.

Учений пропонує виділяти такі структурно-семантичні категорії:

- частини мови (іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник, категорія стану);

- частки мови (частки, частки-зв'язки, прийменники, сполучники);

- модальні слова;

- вигуки.

У шкільному курсі прийнято виділяти:

1)самостійні (іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник);

2)службові (прийменник, сполучник, частка) частини мови та вигук.

Чіткої межі між частинами мови немає: якщо змінюється лексичне і граматичне значення, то відбувається перехід однієї частини мови в іншу. виокремлюють такі види переходу:

- субстантивация (перехід прикметників і дієприкметників в іменники), напр.: *учений, чайна, ванна*;

- адвербіалізація (перехід іменників, прикметників, дієслів у прислівники), напр.: *навкруги, восени, весело*;

- ад'єктивация (перехід дієприкметників у прикметники): *колючий дріт, смажена картопля*;

- прономіналізація (перехід іменників, прикметників, прислівників у займенники), напр.: *дане* доручення у значенні “це”

доручення.

Синтаксис (від гр. *syntaxis* – побудова, стрій) – граматичне учення про будову речення, про сполучуваність і функції форм слів у мовленні. Традиційно в граматику включають і словотворення як науку про способи творення слів.

Лексичне значення властиве кожному слову індивідуально й виражається основою слова. *Граматичне значення* – це абстрактне значення, властиве цілим класам слів і виражається формальними засобами мови (передусім флексіями).

Лексичне та граматичне значення слів тісно пов'язані між собою і взаємодіють. Цей зв'язок зумовлений більш загальним зв'язком лексики та граматичної будови мови.

Для вираження відношень між словами у словосполученнях, а також для утворення форм слів існують різні способи: фонетичні, морфологічні та синтаксичні.

Способів вираження граматичних значень не так уже й багато, і використовуються вони в усіх мовах нерівномірно. Це такі способи: афіксація, службові слова, порядок слів, чергування звуків і внутрішня флексія, наголос та інтонація, редуплікація і суплетивізм.

Афіксація – це приєднання до кореня або основи афіксів (префіксів, суфіксів, інфіксів, флексій). Так, за допомогою префіксів в українській мові часто знаходить своє вираження вид дієслова: *писати* – *написати*, *їхати* – *приїхати*, за допомогою суфіксів – граматичне значення пестливості: *стіна* – *стінка*, *ліс* – *лісок*; за допомогою закінчень – граматичне значення числа: *стіл* – *столи*; відмінка: *дорога* – *дорогою* тощо.

За способом поєднання афіксів із основами виділяють два різновиди афіксів: аглютинацію та фузію.

Аглютинація (від лат. *agglutinare* – приклеювати) полягає у приєднанні до незмінюваної основи однозначних і стандартних (однакових) афіксів. Наприклад, татарська словоформа *кул* «рука» має граматичне значення однини й називного відмінка, *кулда* «на руці» – значення місцевого відмінка, *куллар* «руки» – значення множини, *кулларда* «в руках» – значення множини й місцевого відмінка.

Фузія (від лат. *fusio* – злиття) притаманна флективним мовам. Її суть – у приєднанні до змінюваного кореня багатозначних нестандартних афіксів. Так, у словоформі *на конях* флексія *-ях*

одночасно виражає граматичне значення місцевого відмінка і множини. У дієслові *несу* закінчення *-у* є носієм дійсного способу теперішнього часу першої особи однини. Нестандартність афіксів полягає в тому, що, наприклад, форма місцевого відмінка може виражатися різними закінченнями: *на столі, на коневі*.

Службові слова не виконують у реченні самостійної функції, а стоять при повнозначних словах, тобто таких, які можуть бути членами речення й виражають при цьому ті чи інші граматичні значення.

Службові слова не виконують номінативної функції, у них предметне значення збігається з граматичним.

До службових слів відносять прийменники, сполучники, частки, артиклі, допоміжні дієслова.

Наприклад, за допомогою прийменника *на* у сполученні слів *на столі* виражається граматичне значення місцевого відмінка. у тих мовах, де іменники не відмінюються (англійська, французька, болгарська та ін.), відношення між словами та граматичними значеннями виражаються за допомогою прийменників.

Сполучники можуть виражати сурядні й підрядні відношення: *читає і пише; читає, щоб писати*. частки в українській мові є насамперед засобом вираження способу: *поїхав би* (умовний спосіб), *нехай пише* (наказовий спосіб).

Артиклі як засіб утворення граматичного значення надзвичайно важливі в германських, переважно в німецькій мові, наприклад: *der deutsche* “німець” має граматичне значення чоловічого роду, *die deutsche* “німкеня” – граматичне значення жіночого роду. допоміжні дієслова можуть виражати категорію часу (*читати – буду читати. часопис цікавий. часопис був цікавий*).

Порядок слів відіграє значну роль у мовах із нерозвиненою або слабкорозвиненою системою словозміни. Наприклад, у китайській, англійській, французькій мовах за допомогою порядку слів відрізняють члени речення і частини мови. у китайській мові: *во да ні* «я б'ю тебе», *ні да во* «ти б'єш мене»; *тролейбус зачепив автомобіль – автомобіль зачепив троллейбус*.

Чергування звуків і внутрішня флексія – це закономірна для певної мови зміна звуків усередині кореня чи голосного з нулем звука. вона протиставляється зовнішній флексії – граматичному показнику, що приєднується до кореня або основи. внутрішня

флексія притаманна семітським мовам, наприклад арабській. У ній корінь є поєднанням приголосних, між якими вставляються голосні; закономірна зміна голосних утворює або нове слово, або нову форму слова. так, корінь к-т-б має значення «писати» і за допомогою внутрішньої флексії утворюється слово катаб – «він писав», кутуба – «він був написаний», катібун – «пишучий».

Внутрішня флексія вживається в німецькій та англійській мовах у вигляді чергування звуків, наприклад, англ. *foot* [fut] – «нога» / *feet* [fi:t] – «ноги»; нім. *mochter* – «донька» / *möchter* – «доньки» (множина). в українській і російській мовах внутрішня флексія представлена у вигляді чергування звуків, однак вона не використовується в чистому вигляді, а в поєднанні з афіксацією: *день* – *дня*, *називати* – *назвати*.

Наголос уживається як у смислорозрізнявальній функції (замок – замок), так і у форморозрізнявальній: *вікна* – *вікна*. таку функцію наголос може виконувати в мовах, де він рухомий.

Інтонація (йдеться про інтонацію як модуляцію голосу, тобто його підвищення чи зниження) може виступати і як засіб словотворення, і як засіб формотворення. так, у мові індійського племені такалама на Алясці слово хіл, що вимовляється зі спадною інтонацією, означає «пісня», а з висхідною – «співай». Сін, якщо вимовляється низьким током, означає «продавав», а високим тоном – «буду продавати». В українській мові інтонація має широке застосування як засіб вираження відношення мовця до предмета мовлення, до сказаного, наприклад, вираження задоволення або невдоволення.

Редуплікація (від лат. *reduplicare* – подвоювати) – це повтор цілого кореня, слова чи початкового складу. Редуплікація широко вживається в усіх мовах світу, пор.: *маленький* і *маленький-маленький*, *ледве* і *ледве-ледве*, де вона служить засобом посилення ознаки. у багатьох мовах редуплікація є засобом утворення граматичного значення множини: у малайській мові *orang* – «людина», *orang-orang* – «люди».

Суплетивізм (від лат. *suppleo* – доповнюю). Цей спосіб вираження граматичного значення полягає в тому, що недостатню для певного слова сукупність форм доповнюють формою від іншого кореня чи від іншої основи. так, у слов'янських мовах існує парність дієслів за видами (доконаний і недоконаний): *писати* – *написати*, де форма доконаного виду утворена за допомогою

префіксації, однак *говорити – сказати, беру – візьму*. Такі форми доконаного виду утворені за допомогою суплетивізму і називаються суплетивними формами.

Огляд засобів утворення граматичного значення синтетичних та аналітичних мов показує, що той чи інший засіб може траплятися в різних мовах, але в одних він може переважати, в інших – ні. Залежно від переваги одних засобів над другими виділяють різний склад мов, а саме: мови аналітичного / синтетичного складу.

Синтетичні мови характеризуються тим, що в них переважають синтетичні способи, за допомогою яких граматичне значення виражене в самому слові. Це відбувається при афіксації, коли лексичне і граматичне значення поєднані (синтезовані) в одному слові.

Крім афіксації, до синтетичних способів належать внутрішня флексія, наголос, повтори, суплетивізм. Синтетичними мовами є старогрецька, латинська, старослов'янська, сучасні слов'янські мови, крім болгарської, литовська та ін.

Аналітична будова мов характеризується вживанням аналітичних способів, при яких граматичне значення відділене від лексичного й виражається спеціальними словами, які супроводжують лексичне значення і визначають граматичну характеристику слова.

Такими способами є службові слова, порядок слів, інтонація. до аналітичних мов відносять англійську, французьку, новогрецьку, болгарську. чисто аналітичних і чисто синтетичних мов немає.

Практична частина

1. Дайте визначення граматики та її розділів.
2. Визначте основні одиниці граматичної будови, дайте їх визначення.
3. Як пов'язані між собою поняття «граматичне значення», «граматична форма» і «граматична категорія»?
4. Визначити належність слів до частин мови: *пролунаати, променистий, промисловець, промінь, просто, просторо, проти, проте, протидіючий, процент, пустоці, п'ятирічка, наш, реклама, абищо, even, fifteen, our, green, exotic, first, enter, family, we, then, and.*
5. Виконати морфологічний аналіз слів: *четвертий, університет, липневий, виходив, себе, повільніше.*

6. Проілюструвати явища перехідності таких слів: *невстигаючий, незнайомий, один, ура, навколо.*

7. Укласти словник термінів: *вид, відмінок, грамати́ка, грамати́чна категорія, грамати́чна форма, грамати́чне значення, морфологія, спосіб, стан, ступінь порівняння, час, частина мови, число, аналітична форма, внутрішня флексія, ізафет, синтетична форма, словоформа, суплетивізм, керування, прилягання, узгодження, предикативність, речення, словосполучення* (за навчальним посібником Монжалеї Т. К. Вступ до мовознавства. – Суми: Університетська книга, 2011. – С. 51-55 або за будь-яким іншим лінгвістичним словником). Терміни вивчити.

8. Охарактеризуйте всі способи та засоби вираження грамати́чного значення: *племінь – плонем, плуг за плугом, побажати – побажаю, побачення – на побачення, побороти – поборов, говорити – сказати, побудувати – побудував би, поважний – більш поважний, повертати – повертатися, повідомити – повідомте, кафе – у кафе, подарунок – подарунки, поет – поетеса.*

9. Визначте, які слова мають тільки грамати́чне значення, а які – і грамати́чне, і лексичне.

Слово – найтонше доторкання до серця, воно може стати і ніжною запашною квіткою, і живою водою, що повертає віру в добро, і гострим ножем, і розжареним залізом, і брудом. Мудре і добре слово дає радість, нерозумне і зле, необдумане і нетактовне – приносить біду. Словом можна вбити і оживити, поранити й вилікувати, посіяти тривогу й безнадію і одухотворити, розсіяти сумнів і засмутити, викликати посмішку і сльозу, породити віру в людину і заронити невіру, надихнути на працю і скувати сили душі... Зле, невдале, нетактовне, просто кажучи, нерозумне слово може образити, приголомшити людину. (В. Сухомлинський)

ТЕМА 6

СИНТАКСИС. ОСНОВНІ СИНТАКСИЧНІ ОДИНИЦІ

План

1. Синтаксис як учення про словосполучення і речення.
2. Сурядний типу синтаксичного зв'язку.
3. Підрядний тип синтаксичного зв'язку.
4. Предикативний зв'язок.
5. Словосполучення, їх поділ за смислово-граматичними

відношеннями між компонентами та за будовою.

6. Узгодження, керування, прилягання.

7. Речення та судження. Основні риси речення.

Класифікація речень за метою висловлення.

Теоретична частина

Синтаксис починається там, де ми виходимо за межі слова та стійкого сполучення слів.

Словосполучення визначається як будь-яке поєднання двох або більше повнозначних слів, що характеризується наявністю між ними формально вираженого смислового зв'язку. Слова в словосполученні можуть об'єднуватись як рівноправні і нерівноправні. Залежно від цього розрізняємо сурядні й підрядні словосполучення. Сурядне словосполучення – це смислове й граматичне об'єднання двох або більше повнозначних слів як граматично рівноправних. Підрядне словосполучення – це смислове й граматичне об'єднання двох або більше повнозначних слів як граматично нерівноправних: одне – головне, друге – залежне. Між словами в підрядному словосполученні існують такі типи зв'язку: узгодження, керування, прилягання, замикання, ізафет, інкорпорація.

Синтаксичне словосполучення – це синтаксична єдність двох і більше повнозначних слів, поєднаних за смыслом і граматично. У сучасному мовознавстві прийнято вважати словосполученнями підрядне поєднання слів (непідрядні поєднання слів у синтаксисі називають сполученнями слів, скажімо сурядне сполучення *сестра і брат*).

Між компонентами словосполучення, поєднаними підрядним зв'язком, можливі насамперед такі семантичні відношення: означальні (*зелене дерево*), об'єктні (*посадити дерево*), обставинні (*уміло посадити*).

Основними видами синтаксичного зв'язку підрядного типу є:

- *узгодження* – це такий тип зв'язку, коли залежний член уподібнюється головному за своїми граматичними формами (*білий сніг, великі ножиці*);

- *керування* – такий тип зв'язку, коли залежний член ставиться в тій відмінковій формі, якої вимагає головний член словосполучення (*бачити майбутнє, любов до України*);

- *прилягання* є типом зв'язку, при якому незмінюваний залежний член словосполучення приєднується до головного лише за смыслом (*старанно працювати, прокинутися вранці*);

- *ізафет* (особлива конструкція тюркських мов) – це єдність двох іменників, з яких один визначає, тобто є означенням, напр.: тат. *казан институты – казанський інститут*;

- *замикання* є афіксом або службовим словом, що семантично відноситься до стрижневого слова, ставиться при першому слові, тим самим об'єднуючи в єдине ціле як прості, так і складні словосполучення, напр.: *на великій швидкості*;

- *інкорпорування* (інкорпорація, включення) – це такий вид зв'язку, при якому основи, що мають афікси, поєднуються в єдине морфологічне ціле – інкорпоративний комплекс (у мові мексиканських ацтеків слово-речення *нінакаква* – «я їм м'ясо» складається з частин *ні* – «я», *нака* – (із *накатл* – «м'ясо», тобто морфема – м'яс-) і *ква* – «їм», що буквально перекладається: «я-м'яс-їм».

Залежно від морфологічної природи головного слова словосполучення поділяють на:

- дієслівні (*прочитати книгу, читати вголос, любити читати*);

- субстантивні (з іменником у ролі головного слова: *план твору, наше місто, третій клас*);

- означальні (з прикметником або дієприкметником у ролі головного слова: *гідний нагороди, широко відомий, готовий допомогти*);

- прислівникові (*дуже важливо, недалеко від дороги*).

Речення – основна комунікативна одиниця мови. Речення виражає закінчену думку. Речення – це осмислене сполучення слів або окремого слова, граматично й інтонаційно оформлене як відносно закінчена комунікативна цілісність. Ознаки речення: комунікативність, модальність, предикативність. У реченні виділяють члени речення. Кожне речення має одну або більше синтаксичних основ. Синтаксична основа може розширюватись другорядними членами речення, які, в свою чергу, можуть уточнюватись. У реченні виділяються члени речення. Член речення – це повнозначне слово або сполучення слів, що становить найкоротшу осмислену відповідь на якесь питання в реченні. За будовою речення поділяють на два основні типи: прості речення і

складні речення. Речення – це та мовна оболонка, у формі якої вербалізована людська думка. У те саме речення можна вкласти різний зміст залежно від його актуального членування, тобто виділення необхідної частини (того, про що говориться) й інформативної (того, що повідомляється). Актуальна інформація передається лінійно-динамічною організацією речення, тобто послідовністю його елементів та місцем логічного наголосу, а також використанням інших граматичних та лексичних засобів, що зумовлюють членування речення на дві взаємно співвіднесені частини — так звані тему та рему. Тема – це те, що слугує відправною точкою для розгортання актуальної інформації, і що, як правило, але не завжди, відомо адресату повідомлення. Рема – це те, що повідомляється про тему, що складає «ядро» та основний зміст висловлення. Речення протиставляється слову та словосполученню за формою, значенням та функціями. У широкому смислі це будь-яке – від розгорнутої синтаксичної побудови до окремого слова або словоформи – висловлювання (фраза), узагальнення про щось, розраховане на слухове або зорове сприйняття. Залежно від мети повідомлення речення може бути розповідним, питальним або спонукальним. При прагматичному підході до речення як до одиниці, що володіє формозміною, можлива більш детальна класифікація речення за метою висловлювання, яка охоплює також речення зі значенням умовності, бажаності, зобов'язання. Речення має значний прагматичний потенціал. Мова надає мовцю (або тому, хто пише) різноманітні можливості виразити у реченні своє ставлення до предмета мовлення (включаючи автора), до ситуації, про яку повідомляється (включаючи саму ситуацію спілкування), до адресата. Ця прагматична тріада, яка реалізується у різних реченнях повністю або частково, взаємодіє з його семантичною структурою, робить речення мовною одиницею, що володіє глибокою і неоднорівневою смисловою будовою.

Дискурс – пов'язаний текст у сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими факторами; текст узятий у подієвому аспекті, мовлення, яке розглядається як ціленаправлена соціальна дія, як компонент, що бере участь у взаємодії людей та механізмі їхньої свідомості (когнітивних процесах). Дискурс – це мовлення, “занурене в життя”. З одного боку, дискурс розглядається у

прагматичному аспекті, який залучається для визначення зв'язності дискурсу, його комунікативної адекватності. З іншого боку, дискурс співвідноситься із ментальними процесами учасників комунікації. Виникнення та розвиток дискурсу відповідає таким тенденціям у лінгвістиці 60-70 рр. ХХ століття: прагнення вивести синтаксис за межі речення у розробці прагматики мовлення, підходу до мовлення як до соціальної дії.

Практична частина

Завдання 1. Визначте тип граматичного зв'язку між компонентами синтаксичних одиниць.

Виростила діточок. Діточок дрібненьких. Пішли світ за очі.

Завдання 2. Визначте тип речень. Підкресліть усі члени речення.

А наступного дня шквал пронесло, і втишене море засвітилося сонцем. Курсанти, що після цього сатанинського поєдинку зі стихіями прийшли провідати Ягничу, застали його знеможеним, але мовби й просвітленими.

Рейс тим часом тривав, вітрильник, легши на курс, прямував до рідних берегів. Незабаром ще довелось їм підбирати з плота греків-рибалок, котрі й після того, як були взяті на палубу, нагодовані й перевдягнені в спортивні костюми курсантів, все ще могли прийти до тями, неспроможні були пояснити, яким чином пощастило їм після загибелі судна зачепитися на своєму жалюгідному плоту, зачепитися і втриматися, доки їх підібрав «Оріон».

Завдання 3. Випишіть у колонки словосполучення іменникові, прикметникові, числівникові, дієслівні, займенникові, прислівникові:

Вся у червоному, дев'ятий вал, сонячні кларнети, веселий на вдачу, дехто з нас, писав листа, спів соловейка, відро з водою, солонка на смак, газон у саду, яблуно у цвіту, заборонено палити, вірний у коханні, старий адмірал, горе від розуму, чужий усім, дуже добре, рано вранці.

Завдання 6. Визначте типи складних речень. З'ясуйте будову складних речень, передайте її графічно.

1. Біля присілка білояра пшениця була молода і вища, а горді соняшники стояли, як слов'янські вої,— щитами на схід. 2. Над тихим світом леліла-курулася зоряна імла, за татарським бродом на болотах бродив долинний туманець, і в ньому по груди паслися

селянські вироблені коні, що пахли оранкою, туманом і молодою м'ятою. 3. На блясі нестерпно, як постріли, залопотіла перша дріб граду, але скоро він ущух, бо хмара подумала, подумала собі щось та й понесла свої торби стороною, і в них стали вмирати громовиці. 4. У луговій криничці, над якою верба тримає молодий вінець, купаються зорі, а місяць ще не забрів до них. 5. За конюшиною білою повинню стояли гречки, над ними в удовиній самотині сумувала груша дичка, а біля неї перепілка розпачливим голосом скликала своїх діток, яких порозгублювала на зжатому полі. Таке життя; то мати розгублює дітей, то діти залишаються без матері. 6. Стояла тиха, ласкава година, коли вже віястий липень поскладав сіно в копиці і думав собі про те, що з неділі треба складати в полукіпки жито.

(М. Стельмах)

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Карпенко Ю. В. Вступ до мовознавства: Підручник / Ю. В. Карпенко. – К. : Видавничий центр «Академія», 2006. – 336 с.
2. Кириченко Г. С. Нариси загального мовознавства : у 2 ч.: навч. посібник / Г. С. Кириченко, С. В. Кириченко, А. П. Супрун; за ред. А. П. Супрун. – К. : Ін Юре, 2008. – Ч. 1 : Мова, її будова та функції в суспільстві / ред. А. П. Супрун. – 2008. – 168 с.
3. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства / М. П. Кочерган. – К. : Видавничий центр «Академія», 2000. – 368 с.
4. Монжалеї Т. К. Вступ до мовознавства / Т. К. Монжалеї. – Суми : Університетська книга, 2011. – 183 с.
5. Ющук І. П. Вступ до мовознавства / І. П. Ющук. – К. : Рута, 2000. – 219 с.

ОРФОГРАФІЯ, ОСНОВИ КОРЕКТОРСЬКОЇ ПРАВКИ ТА ТЕХНІЧНОГО ОФОРМЛЕННЯ ДРУКОВАНОГО ВИДАННЯ

ТЕМА 1

ОРФОГРАФІЯ ЯК СИСТЕМА ПРАВИЛ ПРАВОПИСУ

План

1. Періодизація розвитку українського правопису.

2. Принципи української правописної системи.
3. Орфографія та пунктуація в системі правопису.
4. Роль орфографії в письмовій фіксації інформації.
5. Розділи орфографії та їхні особливості.

Теоретична частина

Правопис (орфографія) є системою загальноприйнятих правил, що визначають способи відтворення мови на письмі. Без загальнонаціонального правопису не може обійтися жодна літературна мова, оскільки єдиний правопис сприяє усталенню мовних норм, а отже, й піднесенню мовної та національної культури в цілому.

В історії правописної системи української мови прийнято виокремлювати *чотири періоди*:

- перший період (XI – XVI ст.) пов'язаний із пристосованою до особливостей староукраїнської мови орфографічною традицією відомих просвітників та проповідників християнства Кирила й Мефодія;
- другий період (XVI – XVII ст.) ознаменовано впливом на староукраїнське (здебільшого, церковне) письмо південнослов'янської орфографії;
- третій період (XVII – початок XIX ст.) започатковано виданою 1619 р. «Граматиною» українського мовознавця, письменника, церковного діяча й просвітника Мелетія Смотрицького. Орфографічні норми М. Смотрицького мали загальноукраїнське визнання;
- четвертий період починається з першої чверті XIX ст., коли відбувалося формування нової української літературної мови на народній основі. Таким чином, саме в цей період починається та розвивається формування сучасного українського правопису.

Сучасний правопис української мови сформувався на основі правописних норм, започаткованих у першій чверті XIX ст., що загалом послужило його подальшому розвитку й удосконаленню.

Однією з перших та найважливіших проблем було питання мови періодичних видань. Поява реальних можливостей друкувати українські газети і журнали в Наддніпрянщині вимагала відповідних мовних засобів публіцистичного характеру. Традиції газетної мови існували на той час у Галичині, тому кожний редактор, незалежно від особистих симпатій, змушений був використовувати мовний

матеріал, напрацьований у західноукраїнських регіонах. Через перенесення галицьких мовних елементів у Наддніпрянську пресу особливо гостро поставило питання про унормування правопису на всіх теренах України.

Найбільш суперечливим питанням у галицьке-наддніпрянському унормуванні правопису була частка «ся» справді була чи не найбільш суперечливим питанням. Крім М. Грушевського, який, працюючи довгий час у Галичині, призвичаївся до галицької орфографії, та його найближчих співробітників, усі інші наддніпрянські вчені та письменники були проти окремого написання «ся».

Обґрунтовуючи написання частки «ся» окремо від дієслова, В. Гнатюк спирався на:

- практику інших словенських правописів;
- можливість між «ся» та дієсловом вимовляти інші слова;
- поширеність вживання «ся» перед дієсловами.

Останнє, на думку вченого, було найважливішим аргументом, який наполягав на написанні окремо.

У свою чергу, В. Грінченко виступав за використання букви *і* тільки для позначення звукосполучення [йі] (*іхати, їжак*), заперечував вживання *ї* для передачі на письмі м'якої вимови зубних приголосних перед [і] – [е] та [ъ], а також не підтримував написання типу: *ніс: носа*, але *ніс: несу*.

Нову мовну дискусію спричинили нові орфографічні норми, які С. Томашівський пропонував вирішити так:

- голосний [і] будь-якого походження варто передавати не двома буквами *і* та *ї* (*ріка, сіно*), а однією буквою *і* (*ріка, сіно*), залишивши *ї* для позначення звукосполучення [йі]. У словах іншомовного походження він радив звук [і] передавати скрізь через [й] (*публика, университет*). Щодо передачі звукосполучення [іа] в іншомовних словах, то пропонувалось в усіх випадках писати **-ия** (*ария, матуриял*);
- у запозичених словах писати перед *о* букву *л*, а не *Ль* (філологів);
- обстоював написання суфіксів **-ськ-**, **-зьк-**, **-цьк-** (*український*), а **не-ьск-**, **-ьзк-**, **-ьцк-** (*український*);
- допускав подвійне написання іменників середнього роду (*питанє // питаннє*).

Проте С. Смаль-Стоцький вважав за доцільне зберегти:

- м'який [л'] у словах іншомовного походження (*лямпа, полеміка*);
- м'який знак після **з, ц, с** перед пом'якшеними губними (*світ, звір, цвіт*).

Щодо правопису слів іншомовного походження, то вчений докладно зупинився на передачі голосного [і]. На його думку, після букв на позначення приголосних [т], [д], [с], [з], [ц], [р] потрібно писати *й* (*партия, поезия*); після букв на позначення приголосних [п], [б] [в], [м], [ф], [ч], [к], [х] й у сполученні з **о** – писати *і* (*патріот*), після **л та н** – *ї* (*література*). До букв **т, д, р, з, с, ц**, після яких в іншомовних словах треба писати *й*, вчений додав шиплячі [ж], [ч], [ш], тобто сформулював «правило дев'ятки», однак воно дещо відрізняється від подібного правила в сучасній орфографії, бо вимагало написання *й* не тільки перед приголосним, а й перед *й* (*критичний, партийний*).

На початку ХХ ст. учені стали приділяти значну увагу нормалізації графічної системи української мови. Так, у 1917 р. В. Науменко виступив із пропозиціями усунути з українського алфавіту букви **я, ю, є, ї** та апостроф. Замість цих букв він пропонував використовувати **, , , ъ**: *ма, рбий*, а замість апострофа використовувати м'який знак. Проте Є. Тимченко запропонував усунути букву *й* і замість неї вживати *ј*. Замість **я, ю, є, ї** вживати буквосполучення *ја, ју, је, јі*. У 1919 р. В. Самійленко наполягав позбутися букв **я, ю, є, ї, щ**; замість *й* вживати *ј*, а замість **г** латинське **g**. С. Смаль-Стоцький вважав, що в українському письменстві повинна бути збережена слов'янська азбука, прийнята ще за часів Петра I.

Однак уже у 20-х рр. стала поширюватись ідея створення азбук на основі латинського алфавіту. Є. Тимченко вдруге виступив з пропозиціями вдосконалити українську графіку таким чином: усунути *й* та запровадити *ј*, замість **щ** писати **шч**, замість **дз та дж** на позначення афrikат уживати латинські **s та z**, м'якість приголосних позначати знаком **>** або м'яким знаком.

У 1946 р. з'являється «вдосконалений» український правопис, що ставив собі за мету «*забезпечити єдність з правописами братніх народів Радянського Союзу, особливо російського*». Хоча спочатку певні надії на виправлення спотворень пов'язувалися як раз із цим проектом, що розроблявся правописною комісією на чолі з академіком Л. Булаховським в евакуації під час війни. Члени

комісії (з участю відомих українських поетів і письменників П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, Ю. Яновського, І. Кочерги та ін.) спробували почасти повернути вилучені орфографічні норми. Збережені стенограми обговорень показують, що настійливо пропонувалося відновлення літери г, написання *типу Європа, європейський, східній, західній, народній* тощо.

Втім партійно-політичні втручання й диктат сповна проявилися на етапі затвердження цього проекту. Жодна з пропонованих змін не пройшла; тому в опублікованому в 1946 р. правописі зроблено лише кілька виправлень. Зокрема замість *атеїзм, маїс, наївний, Каір, Аїда, діета, діез* уведено форми *атеїзм, маїс, наївний, Каїр, Аїда, діета, дієз* і подібні, проте залишено проект.

Проте 1960 р. з'являється ще одне видання «Українського правопису». Спричинене воно тим, що в 1956 р. видано «Правила русской орфографии и пунктуации», тож *«у ряді правописних моментів, спільних для української і російської мов, виникла певна незгодженість, яку тепер, після опублікування «Правил русской орфографии и пунктуации», можна усунути»*.

Робота Орфографічної комісії складалася з кількох етапів. На першому – підготовчому – в Інституті мовознавства створено робочу групу в складі А. А. Бурячка, С. І. Головащука й Г. М. Колесника, якій доручалося розробити проект змін та доповнень, що повинні бути внесені до нового видання «Українського правопису». Робоча група мала керуватися такими загальними настановами: 1) не змінювати традиційної української графіки, але відновити порядок розташування літер в абетці; 2) не ускладнювати принципи написання українських слів новими правилами й винятками, а навпаки, намагатися зменшувати їх кількість за рахунок уніфікації однотипних явищ; 3) за можливості спростити правопис складних слів, критично поставитись до правил, що регулюють уживання великої літери й под., тобто тих правописних моментів, які не впливають із мовної структури; 4) докладніше опрацювати правила щодо написання слів іншомовного походження, зокрема географічних назв та особових найменувань людей.

Вироблений робочою групою проект цього видання «Українського правопису» розглянула група вчених, які запропонували внести ще деякі зміни й доповнення. Після

врахування всіх зауважень проект правопису розмножено в кількості 140 примірників та надіслано для докладного розгляду в Міністерство народної освіти, Міністерство вищої освіти, Міністерство культури України, до редакцій українських газет і журналів, до творчих спілок і т. ін. Проект видання «Українського правопису» обговорювали також на кафедрах української мови університетів і педінститутів, на конференції Товариства української мови імені Тараса Шевченка «Просвіта». Орфографічна комісія після докладного розгляду кожного параграфа оновленого «Українського правопису» ухвалила його опублікувати.

Причиною всіх змін в українському правописі радянського часу, починаючи з 1933 року, було наближення його до російського, а найбільшим гріхом українських мовознавців уважалось прагнення «порвати зі спільними шляхами правописної нормалізації української і російської літературних мов» та невизнання *«спільних змін, які сталися в українській і російській мовах після Жовтня»*.

Подальше зросійщення українського правопису припинено наприкінці 80-х років минулого століття на хвилі національного піднесення.

У 1990 році з'являється третє видання «Українського правопису», за яким до української абетки повернуто усунуту 1933 року літеру Ґ, зменшено кількість винятків у відтворенні на письмі слів іншомовного походження тощо.

Принципи правопису: фонетичний, морфологічний, історичний, а також лексико-синтаксичний, семантичний, принцип морфолого-графічних аналогій тощо.

Розділи орфографії:

- розділ про позначення звуків мови буквами і, відповідно, про передачу на письмі звучання слова;
- розділ про написання слів окремо, разом чи через дефіс;
- розділ про вживання великої літери під час написання власних назв;
- розділ про закономірності переносу частин слів з одного рядка на інший;
- розділ про правила графічних скорочень слів;
- розділ про правопис запозичених слів.

Практична частина

1. Що таке правопис?

2. Які етапи виокремлюють у процесі становлення української правописної системи? Чи всі науковці мають однакову думку щодо проблеми періодизації?

3. У чому полягає історичний принцип правопису?

4. Що передбачає смисловий принцип правопису?

5. Що визначає специфіку фонетичного принципу правописної системи?

6. На скільки є тісним зв'язок орфографії та пунктуації?

7. Із яких розділів складається орфографія? У чому їхня сутність?

8. Яка роль орфографії в письмовій фіксації інформації?

9. Наведіть приклади орфографічної традиції (по 10 слів) таких періодів у розвитку українського правопису:

– XI – XVI ст.;

– XVI – XVII ст.;

– XVII – початок XIX ст.;

– перша чверть XIX ст. – початок XXI ст.

10. Поясніть, за яким із відомих Вам принципів правопису пишуться наведені нижче слова:

зошит, пишеться, іздовий, товариство, каньйон, яблуко, нагору, просьба, ясний, на пам'ять, друзі, Кривий Ріг, у день, юність, важчий, герб, Миколаїв, заріччя, волочишся, студія, шука, даль, одруження, студентський, по-вашому, твердий, легко, орфографія, лінгвіст, видання.

ТЕМА 2

СПЕЦИФІКА ЛІТЕРНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

План

1. Голосний звук: дефініція та ознаки.
2. Система правил позначення голосних звуків.
3. Правила чергування голосних в основі слова.
4. Випадки відхилення в чергуванні о–і, е–і.

Теоретична частина

Голосний звук – це звук мови, що утворюється під час вільного проходження видихуваного повітря через ротову порожнину мовця та має вільну артикуляцію.

Голосні звуки української мови: а, о, у, е, и, і.

Критерії характеристики голосних звуків: 1) за місцем напруження й підйому язика (голосні переднього ряду, голосні середнього ряду, голосні заднього ряду); 2) за висотою підняття (піднесення) язика (голосні високого піднесення, голосні середнього піднесення, голосні низького піднесення).

Вокалізм – система голосних звуків певної мови.

Практична частина

1. Що таке голосний звук? Які його ознаки?
2. Скільки голосних звуків існує в українській мові?
3. У яких випадках відбувається чергування головних о–і, е–і? Наведіть приклади.
4. У яких словах звуки о, е не переходять в і? Назвіть ці слова.
5. Чим зумовлені відхилення в чергуваннях о–і, е–і? Підтвердіть прикладами.
6. Якою є специфіка чергування голосних у дієслівних коренях?
7. Із якою метою в українській мові відбувається чергування у–в, і–й, з–із–зі (зо)?
8. Зробіть посилання на певне правило українського правопису, що регламентує чергування голосних звуків у таких словах: *виполіскувати, самохід, ложечок, Чернігова, погірдний, ремінь, країна, люди, розумний, зелень, беріз, роздоріжжя, молов, опік, замітати, владар, вистилати, чорнило, стаєнь, воріт, субот смутку, творень, глитати.*
9. Знайдіть помилки в написанні слів та запишіть їх правильно.

Він збирався волікти свою ношу до кінця життя. Який то був розгон для нас! Тигр вже хотів роздерати свою здобич. До Миколаїва ми їхали недовго. Не вистачає зараз фахівців – всі вони кудись подівались. Я народився під знаком Козерігу. І вдень, і уночі була погана погода. Я запропонував їй піти із мною. З магазину доставили два столи і абажур.
10. Укладіть Кодекс Законів про милозвучність української мови.

ТЕМА 3

СПЕЦИФІКА ЛІТЕРНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

План

1. Приголосний звук: дефініція, ознаки та класифікація.
2. Особливості передачі на письмі приголосних звуків.
3. Випадки позначення м'якості приголосних.
4. Написання слів зі зміною приголосних під час їхнього збігу.
5. Спрощення груп приголосних.
6. Подвоєння та подовження приголосних.

Теоретична частина

Приголосний звук – звук, що твориться за допомогою шуму й голосу, або лише шуму.

В системі української мови налічується 32 приголосні фонemi.

Критерії характеристики приголосних звуків: 1) за акустичною ознакою; 2) за місцем творення; 3) за способом творення; 4) за додатковою артикуляцією; 5) за тривалістю вимовлення.

Практична частина

1. Що необхідно розуміти під поняттям «приголосний звук»?
2. За якими критеріями класифікують приголосні звуки в українській мові?
3. Як позначається м'якість приголосних на письмі? Які є винятки?
4. Які відбуваються зміни приголосних у разі їхнього збігу?
5. У яких групах приголосних спостерігається спрощення?
6. Як та у яких словах відбувається подвоєння та подовження приголосних? У яких словах цей процес не відбувається?
7. Подайте реєстр усіх відомих Вам слів із літерою *г*.
8. Заповніть, де потрібно, пропуски в словах: *одес_кий, щупал_ця, ціпил_но, пас_мо, річ_ці, т_мяніти, сон_ка, по-німец_ки, нян_чин, бац_, мід_, світ_, низ_ко, добре_кий, студент_ство, пал_ці (від слова палка), навутин_ня, Михал_чиш, різ_ко, дз_обик, Фед_чук, бродит_, лам_пі, мрець_, смієт_ся*.
9. Утворіть похідні слова від поданих за допомогою суфіксів *-ськ-* та *-ств-*:

заріччя, козак, президент, Бангкок, чужинець, суперник, пропагандист, Рига, товариш, Вінниця, жебрак, сармат.

10. Утворіть від поданих слів іменники із суфіксом *-ин-*:
Хмельницький, черкаський, ліска, козацький, тріск, бувальський, галицький.

11. Побудуйте правильні контексти для таких пар слів:
здійснений – здійснений, нездоланий – нездоланий, незлічений – незлічений.

ТЕМА 4

ПРАВОПИС ПРЕФІКСАЛЬНИХ І СУФІКСАЛЬНИХ МОРФЕМ

План

1. Правопис префіксів *з-*, *із-*, *зі-*, *без-*, *роз-*, *через-*.
2. Врахування смислового навантаження під час написання слів із префіксами *пре-*, *при-*, *прі-*.
3. Іменникові суфікси: їхні значення та особливості написання.
4. Написання прикметникових та дієприкметникових суфіксів.
5. Написання дієслівних суфіксів.

Теоретична частина

Морфема – найменша частина слова, що має значення навантаження.

Морфемі поділяються на кореневі та афіксальні.

Префікс – афіксальна морфема, що займає позицію перед коренем слова.

Суфікс – афіксальна морфема, що стоїть після кореня слова.

Практична частина

1. У яких випадках уживається префікс *зі-* (*зо-*)?
2. Чи вживається в українській мові префікс *рос-*? Чим це зумовлено?
3. Якою є семантика (значення) префіксальних морфем *пре-* та *при-*?
4. Якими є найбільш уживаними в українській мові іменникові суфікси? Що вони означають?
5. За допомогою яких суфіксів, як правило, утворюються слова з емоційно-негативним відтінком?
6. У яких дієсловах пишеться суфікс *-ува-* (*-юва-*)?

7. Якою є особливість дієслівного суфікса *-овува-*?
8. Для яких прикметників характерним є вживання таких суфіксів: *-н(ий), -н(ій)*?
9. У яких присвійних прикметниках пишеться суфікс *-ин*?
10. Замініть подані нижче слова чи словосполучення синонімами, утвореними за допомогою префіксів *пре-* або *при-*:
дуже милий, біля кордону, поруч із вокзалом, дуже добре, надто бідний, не дуже старий, біля моря.

11. Заповніть таблицю «Іменникові суфікси»:

<i>Суфікс</i>	<i>Значення</i>	<i>Приклади</i>
<i>-ик-, -ник-</i>		
<i>-ив(о)</i>		
<i>-альник-, -ильник-</i>		
<i>-аль-, -ень-</i>		
<i>-иння-, -іння-</i>		
<i>-ен(я), -єн(я)</i>		
<i>-єчок-, -ичок-</i>		
<i>-енько-</i>		
<i>-исько-, -їсько-</i>		
<i>-ище-, -їще-</i>		
<i>-ович-, -івна-, -ївна-</i>		
<i>-івка-, -ївка-, -овка-</i>		
<i>-ир-, -іст-, -изм-, -ір-, -іст-, -ізм-</i>		

12. Утворіть від поданих слів-іменників прикметники за допомогою відомих Вам суфіксальних морфем:

Дірка, зуб, правда, новина, розум, добрий, молекула, гуманітарій, ситець, колючка, краса, коваль, сестра, дім, жито, вчитель, лінгвіст, пихатість, геній.

13. Утворіть від поданих слів дієслова за допомогою відомих Вам суфіксальних морфем:

Секрет, підпорядкування, механіка, очікування, нудьга, синій, завоювання, будування, побілка.

ТЕМА 5 **ПРАВОПИС ФЛЕКСІЙНИХ МОРФЕМ**

План

1. Прийоми запису іменникових флексій у різних відмінах, групах та відмінках.
2. Прикметникові флексії.
3. Числівникові закінчення.
4. Займенникові закінчення.
5. Правила написання дієслівних флексій з урахуванням способу, часу, стану та дієвідміни дієслова.

Теоретична частина

Флексія – це кінцевий змінний морф, що додається до основи слова. Синонім терміну – «закінчення».

Властивості флексій:

- не обов'язковий морф у слові;
- має одиничне вживання у слові;
- виконує формотворчу функцію.

Практична частина

1. Що таке флексія (закінчення)?
2. Які типи флексій Ви знаєте?
3. Якими є особливості графічної фіксації флексій в іменниках, прикметниках, числівниках, займенниках та дієсловах?
4. Чому прислівники не мають флексій?
5. Законспекуйте статтю: Фунікова Т. В. Становлення флексій давального та місцевого відмінків іменників чоловічого роду в українській літературній мові VII ст. (на матеріалі «Синопису» та «Хроніки» Ф. Софоновича) [Електронний ресурс] / Т. В. Фунікова // Режим доступу : http://www-philology.univer.kharkov.ua/nauka/e_books/visnyk_994/content/funikova.pdf; Назва з екрана.

ТЕМА 6

ПРАВИЛА ВІДМІНЮВАННЯ САМОСТІЙНИХ ЧАСТИН МОВИ

План

1. Особливості відмінювання іменників I і II відмін.
2. Специфіка відмінкової парадигми іменників II і IV відмін.
3. Відмінювання множинних іменників.

4. Правила відмінювання та ступенювання прикметників.
5. Відмінювання кількісних, порядкових і дробових числівників: спільне та відмінне.
6. Відмінювання займенників.

Теоретична частина

Частини мови – це лексико-граматичні розряди слів або великі за обсягом класи слів, об'єднані спільністю загального граматичного значення та його формальних показників.

Самостійні (повнозначні) частини мови – це слова, що має здатність виконувати певну синтаксичну роль у реченнях.

Самостійними частинами мови вважаються іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово (дієприкметник і дієприслівник) та прислівник.

Практична частина

1. Як відмінюються іменники I відміни?
2. Якою є особливість відмінювання іменників чоловічого роду II відміни?
3. Сформулюйте правила відмінювання множинних іменників.
4. Які іменники належать до III відміни? Як вони відмінюються?
5. Як відмінюються іменники IV відміни?
6. Які ступені порівняння може мати прикметник? Які прикметники можуть ступенюватися?
7. У чому полягає різниця у відмінюванні кількісних і порядкових числівників?
8. Назвіть правила відмінювання всіх типів займенників.
9. Провідмінійте такі іменники:
митниця, редактор, круча, мудрість, курча, білет.
10. Поставте в родовому відмінку однини подані іменники:
секретар, факультет, пароплав, Ленінград, іспит, автомобіль, текст, зошит, памфлет, пояс, Далекий Схід, звук, холод, університет, предмет, уривок, лінгвіст, ступінь, синтаксис, Миколаїв, акт, аналіз, карбованець, монолог, понеділок, жаль, Зелений Гай, рукопис, зал, знання, числівник, Ірак, фактор, танець, лист, степ, комівояжер, ніж, рік.
11. Заповніть таблицю «Ступені порівняння прикметників»:

Прикметник	Вищий ступінь	Найвищий ступінь
Повнолиций		

Червоний		
Модний		
Чистий		
Стійкий		
Злющий		
Смішний		
Сторонній		
Народний		

12. Провідмініайте такі числівники:

шістсот дев'яносто чотири, вісімдесят другий, півтораста.

13. Знайдіть у тексті займенники, визначте їхні розряди та відмінкові форми; поясніть, які особливості відмінювання кожного із займенників.

Стоять вони вдвох коло отари: один той, що все життя пішки ходить по землі, другий, що півжиття проводить у небі, один з гирлигою, жезлом пастуха, що засвідчує приналежність до найдавнішого фаху людського, а другий – з емблемою у виді крил на кашкеті, хоча найпрудкіші крила вже не можуть зрівнятися з тими швидкостями, на яких він живе. Стоять, а біля них збилася жаркою купою отара, збилася густо, в щільник. Бруднувато-сірі, вже острижені мериноси надсадне дихають, ховають голови від спеки у власну тінь, а за ними степ і степ... Навіть того, чие життя минає в небі, цей степ вражає своїм безмежжям, блиском, сліпучістю – сонце сліпуче тут світить, ніби ти опинився на якійсь уже іншій, ближчій до сонця планеті. І все тут пахне. І хоч пахне не стільки якимись там особливими пахощами степового різнотрав'я, бо траву тут майже геть стирловано, одначе син таки каже істинну правду, що ніщо йому не пахне, як цей степ...

ТЕМА 7

ЗАГАЛЬНІ ПРАВИЛА ПРАВОПИСУ СКЛАДНИХ СЛІВ

План

1. Написання складних слів зі сполучними звуками та без них.
2. Правила графічної фіксації складних іменників і прикладок.
3. Написання складних числівників і займенників.
4. Правописна специфіка складних прикметників.

5. Злитне, дефісне та роздільне написання прислівників.
6. Написання службових частин мови.

Теоретична частина

Складне слово – це слово, що має у своєму складі дві або більше кореневих морфеми. Складні слова, як правило, утворюються від повнозначних частин мови, зберігаючи у своїй структурній організації все слово повністю чи його певну частину.

Практична частина

1. Які складні слова пишуться з роздільним звуком, а які без нього?
2. Як пишуться складні іменники?
3. Що таке прикладка? Як графічно вона фіксується в тексті?
4. Як пишуться складні числівники?
5. Як пишуться складні займенники?
6. У яких випадках складні прислівники пишуться разом, окремо або через дефіс?
7. Сформулюйте правила написання складних службових слів.
8. Заповніть пропуски в словах та визначте до якої частини мови вони належать:

чорн_гуз, хімік_технолог, на_зло, мовно_літературний, заєць_стрибун, із_за, тепло_гідро_ізоляція, в_знаки, бо_спроможний, 100_річчя, контрольно_вимірювальний, хтозна_де, трьох_осьовий, так_таки, пед_інститут, аби_як, фото_плівка, часто_густо, як_не_як, сліпо_глухо_німий, яйц_подібний, за_мість, бігав_бігав, дво_шаровий, казна_з_ким, пів_помідора, до_останку, віце_прем'єр_міністр, Т_подібний, авто_магістраль, не_істота, жар_птиця, що_ж_до, трудо_день, ріка_Буг, десь_колись, сіро_бурий, який_будь, загально_університетський, сидів_сидів, лінгво_когнітивний, не_аби_хто, десь_вище_вказаний, генерал_губернатор, крохмале_патоковий, в_плач, не_здужати, ні_се_ні_те, кінець_кінцем, екс_чоловік.

9. Побудуйте правильні контексти для таких пар слів:

Не здужати – нездужати, не славити – неславити, у бік – убік, у середині – усередині, на що – нащо, щодалі – що далі, як ось – якось.

10. Укладіть орфографічний словник складних прислівників.

ТЕМА 8

ПРАВОПИС АНТРОПОНІМІЧНИХ І ТОПОНІМІЧНИХ НАЗВ

План

1. Відмінювання слов'янських імен.
2. Відмінювання слов'янських і неслов'янських прізвищ. Фонетичні правила їхнього правопису.
3. Особливості утворення похідних слів від імен та прізвищ за прикметниковим типом.
4. Географічні назви: їхній розподіл за слов'янською та неслов'янською належністю.
5. Правила графічної передачі морфем у географічних назвах.
6. Правопис складних і складених географічних назв: разом, окремо, через дефіс.
7. Відмінювання топонімів.

Теоретична частина

Топонім – це назва місцевості, регіону, населеного пункту, об'єкта рельєфу чи будь-якої іншої частини земної поверхні. Топонімікон мови складають географічні назви.

Види топонімів: хороніми, ойконіми (астіоніми, урбаноніми, годоніми, агороніми), гідроніми (пелагоніми, лімноніми, потамоніми, гелоніми), дрімоніми, ороніми, дромоніми, геоніми тощо.

Антропонім – це власна назва людини. Антропонімічними є людські імена, прізвища, по батькові та прізвиська, а також псевдоніми.

Практична частина

1. Як відмінюються слов'янські імена?
2. У чому полягає особливість відмінювання українських прізвищ? Чи всі українські прізвища відмінюються?
3. Як пишуться українською абеткою прізвища неслов'янського походження?
4. За допомогою яких морфем утворюються похідні слова від імен і прізвищ?
5. Сформулюйте правила транслітерації географічних назв.
6. У яких випадках складні географічні назви пишуться окремо, у яких – разом або через дефіс?
7. Визначте специфіку відмінювання топонімів.

8. Провідмініайте:

Нестір Петрович, Ольга Савівна, Сергій Миронович, Параска Проконівна, Лев Ігорович, Валерій Дмитрович, Наталя Іванівна, Наталя Олександрівна, Олег Романович, Василь Григорович, Любов Миколаївна, Ілля Андрійович, Леся Станіславівна, Володимир Хомич.

9. Утворіть форму давального відмінка таких українських прізвищ та імен:

Шкляр Василь, Бабич Оксана, Менько Яків, Коваль Дмитро, Курцин Роман, Сорока Нінель, Перебийніс Кирило, Мрець Григорій, Данилова Ірина, Яновський Юрій, Петрушенко Ян, Солоха Аглая.

10. Здійсніть переклад українською мовою власних назв:

Фадеев, Василевич, Ковалев, Христов, Гагарин, Лермонтов, Кузнецов, Потемкин, Голицын, Пушкин, Филиппов, Арсеньев, Онегин, Державин, Лукьянов, Ланской, Долин, Мещеряков, Акулич, Мартинец.

11. Заповніть, де потрібно, пропуски у географічних назвах:

Новгород_Волинський, Амер_ка, Терноп_ль, _впаторія, Пуща_Водиця, Красно_д(Д)он, Л_на, Закопан_, _рпінь, Тихор_цьк, Новос_бірськ, Великий_у(У)стюг, Крак_в, М_нськ, Реч_ця, Афр_ка, Курс_к, Кл_мовськ, Кур_ли.

12. Провідмініайте:

Волинь, Санкт-Петербурґ, Чернігів, Кам'янець-Подільський, Карпати, Кимовка, Франкфурт-на-Майні, Нікоратуа.

13. Утворіть прикметники від поданих географічних назв:

Прилуки, Вадуц, Бородіно, Тараща, Гетеборґ, Бориспіль, Твер, Ладоба, Мекка, Гаага, Корюківка, Пенза, Пенебезис, Карлстад, Магдебурґ, Софія, Ботошани, Мукачєво, Турійськ, Овруч, Красятичі, Путивль, Кагарлик, Тбілісі, Любашівка.

ТЕМА 9

ПРАВОПИС СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

План

1. Використання орфографічних, морфемних та словотвірних словників для пояснення написання слів іншомовного походження.

2. Правила передачі на письмі іншомовних голосних звуків.

3. Правила передачі на письмі іншомовних приголосних звуків та буквосполучень.

4. Уживання м'якого знака, апострофа в словах іншомовного походження.

5. Відмінкова парадигма слів іншомовного походження.

Практична частина

1. Що розуміється під словами іншомовного походження?

2. Які слова в українській мові мають іншомовне походження? З яких мов вони запозичені?

3. Яким чином на письмі передаються голосні та приголосні звуки в іншомовних словах? На що треба звертати особливу увагу?

4. Чи існують принципи вживання м'якого знака й апострофа в таких словах?

5. Чи всі слова іншомовного походження відмінюються? Чому? Які саме?

6. Поставте на місці крапок и, і або ї та поясніть закономірність їхнього вживання. Поясніть значення виділених слів:

аж...тац...я, р...тор...ка, тар...фікація, тр...в...альний, ут...літарний, агност...ц...зм, аж...отаж, А...да, аквар...ум, акме...зм, альтру...зм, ам...доп...р...н, аморти...зац...я, аморти...ф...кац...я, антагон...зм, ант...б...от...к, ар...тм...я, ар...озо, ате...зм, афор...зм, баст...он, беду...н, бук...н...ст, в...раж, вульгар...зм, геро...чний, хр...ст...янство, де...зм, д...в...з...он, д...с...м...ляц...я, д...адема, ел...пс...с, емп...р...окр...т...ц...зм, ..ндустр...ал...зац...я, ...н...ц...ат...ва, ...нту...ц...я, катол...ц...зм, к...пар...с, кам...лавка, кол...бр..., кол...т, колокви...ум, коде...н, кол...з...я, кру...з, ма...с, мао...зм, мульт...пл...кац...я, нац...ст, п...рам...дон, пров...нц...ал...зм, с...он...зм, сто...йц...зм, сю...та, такс...ст, такс..., ш...мпанзе, ш...фон, ш...хта, шк...пер, шов...н...зм, шр...фт, штат...в.

7. Поставте замість крапок е або є та вмотивуйте відповідними правилами їхнього вживання:

р...ф...рат, с...ртифікат, кор...гувати, аг...нтура, ад...кватний, клі...нт, про...кт, адр...налін, фе...ричний, ал...бастр, ф...йл...тон, він...гр...т, ал...ксандрит, ал...горія, фой..., альв...олм, ан...ст...зія, фе...рверк, фломаст...р, поліомі...літ, про...кція, рак...топлан...р, ре...міграція, р...йхстаг, д...з...ртир, ман...ризм, р...кордсмен, т...л...тайпс, г...н...ральний, ко...фіці...нт,

ф...ном...налізм, компром...тація, конве...р, д...лікатний, інт...л...кт, тра...кторія, с...л...кція, інт...ліг...нт.

8. Замініть подані визначення словами іншомовного походження. Поясніть їхнє написання.

1. Збройний напад однієї чи кількох держав на іншу державу для захоплення її території, політичного чи економічного підпорядкування її народу. 2. Музичний супровід. 3. Явище обману зору, слуху внаслідок психічного розладу. 4. Яскраве освітлення будинків, вулиць, парків із метою прикраси. 5. Частина стіни, стелі, прикрашена орнаментом, що заповнюється, як правило, живописним чи скульптурним зображенням. 6. Скорочення, що використовуються в усному та писемному мовленні. 7. Сполучення кількох (не менше трьох) музичних звуків різної висоти, що сприймаються як звукова єдність. 8. Вираження чогось абстрактного, будь-якої думки, ідеї в 13 конкретному образі. 9. Оскарження судової постанови у вищій судовій інстанції. 10. Сценічна постановка, побудована на перебільшено комічних положеннях. 11. Той, який не дотримується панівної релігії. 12. Помилкове уявлення, викликане оманною відчуттів, викривлене сприйняття дійсності. 13. Маса товару з упаковкою, тарою. 14. Керівник хору, оркестру. 15. Словесний текст опери. 16. Приготування столу до обіду.

9. Провідміняйте:

Дідро, адреналін, Філіппіни, дисертація.

ТЕМА 10

ПУНКТУАЦІЯ ТА ЇЇ МІСЦЕ В СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ

План

1. Пунктуація як один із розділів правопису.
2. Основні знаки української пунктуації.
3. Правила вживання крапки, знака питання та знака оклику.
4. Правила вживання ком у різних типах речень.
5. Уживання крапки з комою, тире та двокрапки: труднощі під час вибору знака.
6. Дужки та лапки: випадки вживання.
7. Особливості пунктуації прямої мови.

Практична частина

1. Що таке пунктуація?
2. На яких визначальних (базових) принципах ґрунтується українська пунктуація?
3. Чому функційно-стильовий принцип пунктуації є факультативним?
4. Що розуміється під поняттям пунктуаційного знака?
5. Які види пунктуаційних знаків застосовуються в українській мові? Що вони позначають?
6. Сформулюйте правила вживання основних пунктуаційних знаків.

7. Визначте принцип пунктуації, що застосовано в поданих нижче реченнях:

1. В соняшника були руки і ноги. Було тіло шорстке і зелене (І. Драч).
2. Необхідно, щоб виховання дітей, любов і повага до дітей, вимоги до них і дружба з ними, – щоб усе це було самою суттю вашого духовного життя, мій друже (В. Сухомлинський).
3. Уже вишневі зацвіли садки – і сніг пахучий падає на воду (М. Рильський).
4. Вірний син трудової поневоленої України, Шевченко став виразником дум і сподівань народних (О. Гончар).
5. Київ – столиця України.
6. Сонце, стомлене за день, сідало за обрій (А. Яна).
7. О пісне! Ти – плескіт рік, ти – переливи мідні... (М. Рильський).
8. Шість і чотири – десять.
9. Життя наше – це подорож, а дружня бесіда – це візок, що полегшує мандрівникові дорогу (Г. Сковорода).
10. І – кинувся хлопець у ліс (А. Яна).

8. Переробіть речення так, щоб у кожному вживалося тире:

1. А. Село Дубівка зелене, маленьке.
2. Це мій отчий куточок, наймиліша моєму серцю пристань.
3. Для мене особисто Житомир місто моєї душі.

9. Поставте, де потрібно, пропущені розділові знаки в тексті:

Широко відомо що літописання становило собою одну з найяскравіших ланок літературного набутку нашого народу. Жодна інша європейська країна за винятком Візантії не мала такої блискучої історіографічної спадщини репрезентованої цілою плеядою визначних імен. І серед них Нестору належить чільне місце. У нашій уяві образ літописця здебільшого вимальовується у вигляді мудрого старця сивоволосого з опасистою бородою що в тиші келії відгородженої від життя монастирським муром добро і

зло сприймаючи байдуже складає беззастережний і вільний від емоцій ізвіт нащадкам. Та Нестор аж ніяк не пасує до такого еталона. Він не був спокійним та байдужим спостерігачем того що відбувалося довкола нього. Київські монахи брали активну участь у тогочасному житті. Вони засновували бібліотеки навчальні заклади шпиталі та інші структури націлені на забезпечення тих чи інших суспільних потреб насамперед у сфері духовного життя.

Отож Повість временних літ зовсім не холодний ізвіт наступним поколінням а твір письменника з гострим темпераментом та емоційним обдаруванням...

10. Заповніть таблицю:

<i>Пунктуаційний знак</i>	<i>Графічна фіксація</i>	<i>Мета вживання</i>	<i>Приклад із літератури</i>
Кома			
Крапка з комою			
Тире			
Двокрапка			
Три крапки			
Дужки			
Лапки			
Знак оклику			
Знак питання			
Крапка			

ТЕМА 11

ПОНЯТТЯ КОРЕКТУРИ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК З ОРФОГРАФІЄЮ

План

1. Коректура та коректорська правка як сфера реалізації знань української орфографії.
2. Історія книговидавничої справи та коректури в Україні.
3. Норми та види сучасної коректури.
4. Стандарти коректорської правки.
5. Принцип роботи коректора з друкованим текстом: покрокова інструкція.

Теоретична частина

Коректура – це процес приведення копії повідомлення до відповідності з його оригіналом. Процеси коректури і редагування

у видавничому процесі часто переплітаються і їх часто ототожнюють.

Завдання коректора: звіряння тексту набору з текстом оригіналу; виправлення орфографічних і пунктуаційних помилок, пропущених під час зчитування та вичитування; видалення порушень технічних правил набору та верстки.

Види коректури: за контролем інформації: повна (контроль ідентичності основної і службової інформації) і часткова (контроль ідентичності лише основної інформації), за суб'єктом виконання: видавнича (авторська, редакторська, коректорська), типографська.

Звіряння – це різновид коректури, що передбачає перевірку коректорських виправлень у звірочних аркушах.

Види звіряння: порядкове, наскрізне, внутрішнє.

Методи коректури: з підчитувачем, без підчитувача, паралельна коректура.

Правка – це один з основних засобів реалізації творчих можливостей редактора.

Завдання правки: усунути похибки, виявлені в ході редакторського аналізу, але збереглися після доопрацювання рукопису автором; додати матеріалу найбільшу звучання, збагатити його; домогтися чіткості і ясності кожної формулювання; перевірити фактичний матеріал і позбавити рукопис від неточностей; усунути недоліки структури, мови і стилю, провести редакційно-технічну обробку рукописи.

Правка тексту потрібна для того, щоб:

- 1) усунути похибки, що залишилися після авторської доробки;
- 2) добитися ясності і чіткості формулювань;
- 3) перевірити фактичний матеріал і позбавити рукопис від неточностей;
- 4) усунути шорсткості мови та стилю;
- 5) технічно опрацювати рукопис.

Види коректорської правки:

- вичитування – виправлення технічних помилок при підготовці перевидань без переробки, а також офіційних і документальних матеріалів;
- скорочення – виправлення з метою обмежити текст певним обсягом;

- обробка –ідейно-сміслові, фактичні, композиційні, логічні, стилістичні виправлення, але без корінного перетворення тексту;
- переробка – корінні зміни авторського тексту, що служить лише основою для остаточного тексту видання.

Практична частина

1. Що таке коректура? Як вона пов'язана з орфографією?
2. Якому виду коректури в сучасному суспільстві надається перевага: традиційному чи комп'ютерному?
3. Які дефініції пропонуються поняттю «автокоректура»?
4. Як в Україні розвивалася книговидавнича та коректорська діяльність? Назвіть основні етапи та схарактеризуйте їх.
5. На яких нормах базується сучасна коректура?
6. Що таке коректорська правка? Як вона здійснюється?

Ким?

7. Які цілі стоять перед коректором?
8. У чому полягає специфіка роботи коректора-зчитувача, коректора-підчитувача та коректора-вчитувача?
9. Якими стандартами оперує сучасний коректор?
10. За якими принципами необхідно здійснювати коректорську правку тексту?
11. Визначте, які види коректури реалізовано в поданих нижче реченнях:

1. Він навчався в Миколаївському педагогічному національному університеті імені О. В. Сухомлинського на протязі п'ятих років.

1. Він навчався в Миколаївському національному університеті імені В. О. Сухомлинського протягом п'яти років.
--

2. Досить довго він перебував в Гонконгу.

2. Доволі довгий час він перебував у Гонконгу.
--

3. Робота коректора портебує уваги та ґрунтовних знань.

3. Робота коректора потребує уваги та ґрунтовних знань.

12. Визначте, які методи застосовано під час коректорської правки поданих нижче текстів:

<p>1. Як уже відмічалось, четвертей п'яте допущення про властивості вихідної задачі ЛП (лінійного програмування) потребують окремого дослідження. Даний пункт присвячений проблемі вродженості в задачах ЛП. Задача ЛП називається виродженою, якщо хоч один базисний розв'язок цієї задачі вироджений.</p>	<p>1. Як уже відмічалось, четвертей п'яте допущення про властивості вихідної задачі ЛП (лінійного програмування) потребують окремого дослідження. Даний пункт присвячений проблемі вродженості в задачах ЛП. Задача ЛП називається виродженою, якщо хоч один базисний розв'язок цієї задачі вироджений.</p>
<p>2. Приймаючи рішення відносно інвестицій і обсягів виробництва, підприємці виходять із певних міркувань на майбутнє. Якщо, на їхню думку, слідує наступний рік принесе депресію, то вони будуть старатися зменшити інвестиції уже тепер.</p>	<p>2. Приймаючи рішення щодо інвестицій і обсягів виробництва, підприємці виходять із певних міркувань на майбутнє. Якщо, на їхню думку, наступний рік принесе депресію, то вони будуть старатися зменшити інвестиції вже тепер.</p>
<p>3. У попередньому параграфі носителями електрики були заряджені пилінки мікрокосмічних розмірів. Зі знайомої вже нам картини механізму несамотійної провідності зрозуміло, що розміри носіїв мають другорядне значення. Можна чекати, що існують носії, розміри яких лежать нижче границі, доступної мікроскопові.</p>	<p>3. Як уже зазначалося в попередньому параграфі, носії електрики містять пилінки мікрокосмічних розмірів, що заряджають їх. Механізм несамотійної провідності дає підстави говорити, що розміри цих електричних частинок мають другорядне значення. Звичайно, можна припустити, що існують і такі частинки, розміри яких не є доступними для розгляду під мікроскопом.</p>

ТЕМА 12

ЗНАКИ КОРЕКТУРИ ТА ПРИНЦИПИ ЇХНЬОГО ЗАСТОСУВАННЯ

План

1. Поняття коректорського знака, його роль у технічному оформленні друкованого видання.
2. Види коректорських знаків та особливості їхнього позначення.
3. Випадки застосування знаків заміни, перестановки та викидання.
4. Випадки застосування знаків шрифтових і не шрифтових виділень.
5. Знаки пробілів, відступів та абзаців.
6. Знаки виправлення технічних недоліків текстового набору.
7. Технічні правила комп'ютерного набору тексту.

Теоретична частина

Коректурні знаки – це спеціально створена для видавничої справи та прийнята на державному рівні множина знаків, що використовується для фіксації місця розташування помилок і завдання методу їхнього виправлення.

Види коректурних знаків: знаки для текстової частини оригіналу, знаки для ілюстраційної частини оригіналу.

Різновиди знаків для текстової частини: заміни, вставлення, видалення, переставлення, виправлення пробільних елементів, виправлення шрифтових виділень, виправлення технічного набору тексту, відміни зробленого виправлення.

Різновиди знаків для ілюстраційної частини оригіналу: зміни насиченості кольору на заданий відсоток; зміни негативу на позитив і навпаки, зміни контрастності, вирівнювання нечітких контурів, видалення окремих деталей ілюстрації, повернення ілюстрації або її деталей на вказаний кут, перетворення прямого зображення на дзеркальне і навпаки, зміни розмірів ілюстрації чи її деталей, внесення змін по всій ілюстрації.

Загальні правила застосування коректурних знаків: поле, на яке виносять коректурні знаки; виправлення при пропуску тексту, що перевищує три рядки набору; оформлення вставлень, що перевищують рядок набору; порядок розташування на полі коректурних знаків (при виносі тільки на праве поле, при виносі на

обидва поля); направлення прапорця коректурного знаку; повторення однакових знаків для виправлення різних помилок; використання «віжків»; перекреслення тексту, що потребує видалення.

Практична частина

1. Що таке коректорський знак?
2. Яких необхідно дотримуватися під час використання коректурних знаків?
3. У чому полягає відмінність у використанні знаків заміни, вставки та викидання?
4. У яких випадках застосовуються знаки перестановки та знаки подвійки?
5. Що означає знак видалення коридору? Коли його застосовують?
6. Що таке розрядка в коректорській правці?
7. Які технічні та мовні недоліки є найбільш характерними для сучасних текстів?
8. Як швидко та безпомилково здійснювати комп'ютерний набір текстів різних стилів, жанрів та обсягів?
9. Законспекуйте статтю (джерело № 8 у списку літератури):

Яворський А. Ю. Мовні помилки в журналістських текстах (на матеріалі одного номера газети «День») / А. Ю. Яворський // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство. – 2011. – № 1. – С. 143–146. – Режим доступу :

<http://esnuir.euu.edu.ua/bitstream/123456789/85/1/Yavorski.pdf>.

10. Заповніть таблицю:

<i>Коректурний знак</i>	<i>Тип знака</i>	<i>Призначення</i>	<i>Зразок застосування</i>
			
			
			
			
			
			
			
.....			

x x x x			
o			

11. Знайдіть у поданому тексті мовні й технічні помилки та виправте їх відповідними коректурними знаками:

Він був густий, не пропускаючи жодного звуку. На верхівках каштанів лежав осінній ранковий туман. Навколо лунала тиша. Раптом щось стукнуло об асфальт, ніби стрельнув легкий постріл. Гілки тих нещасних двістісот каштанів були оповиті туманом.

До моїх ніг покотився блискучий полірований каштан. На туфлі приліпився жовтий березовий листок. Він вистрибнув, зі своєї зеленої шкарлупи, розірвавшись на кілька рівних частинок. Діти трипають каштани і набирають їх повні шапки. Вони отогнали з дерева горобців та птахів.

Бо каштан – чудова річ. З нього можна робити і чоловічків, і тваринок, пароплави. Ввесь день стріляють об асфальт каштани. Значить, прийшла до нас осінь.

ТЕМА 13

ПРИЙОМИ КОРЕКТОРСЬКОЇ ПРАВКИ

План

1. Текст як об'єкт коректорської правки. Поняття оригіналу тексту.
2. Специфіка авторського, видавничого та типографського оригіналів рукописів.
3. Методика вичитки оригінального тексту.
4. Первинна та вторинна коректорські правки оригіналу-макету друкованого тексту.
5. Техніка коректури складних текстів.
6. Техніка коректури текстів із скороченнями, цитатами, таблицями, формулами, літерними константами та ілюстраціями.

Теоретична частина

Методики вичитки оригінального тексту:

- за ступенем і характером змін у тексті: правка-скорочення, правка-обробка (правка-доопрацювання), правка-переробка, правка-вичитування;
- за суб'єктом виконання: авторська, редакторська, коректорська.

Правка-скорочення – це спосіб досягнення стислості викладу без втрат для змісту.

Чинники, що зумовлюють правку-скорочення: нестача місця на шпальті, недоліки літературної форми твору, перевищення договірною обсягу матеріалу, невідповідність матеріалу його жанру, причини кон'юнктурного характеру.

Типологія скорочень: скорочення змістових блоків, внутрішньотекстові.

Способи правки-скорочення: посилення, умовні скорочення, аббревіатури, скорочення абзаців, використання шрифтів дрібнішого кеглю.

Правка-обробка (правка-доопрацювання) на сьогодні найбільш поширений різновид редакторської роботи.

Типи операцій правки-обробки: скорочення, дописування, усунення логічних помилок і композиційних недоліків, удосконалення мовностилістичних засобів, зміна заголовків тощо.

Правка-переробка виступає як різновид творчості, що передбачає кардинальну зміну первісного авторського варіанту тексту.

Причини правки-переробки: погане стилістичне оформлення матеріалу, жанр не відповідає темі, надмірна кількість логічних помилок, тема не розкрита. Редактори, як правило, обережні в застосуванні правки-переробки.

Правка-вичитування – це читання тексту «наскрізь».

Різновиди правки-вичитування: редакторська, коректорська. Загальна методика вичитування передбачає аспекти попередньої роботи над рукописом: з'ясування незрозумілих літер, цифр і знаків, повторюваних знаків, що потребують одноманітного оформлення, особливостей орфографії та пунктуації, авторського стилю і манери викладу.

Методичні прийоми вичитування: одночасність сприйняття змісту тексту і типових повторюваних операцій; вертикальний контроль (контроль за відхиленнями в оформленні однотипних елементів); двоступеневе вичитування.

Компенсаційна коректурна правка – це спосіб збереження необхідного обсягу тексту.

Види компенсаційної правки: правка при вставленні додаткового тексту, правка при видаленні тексту або незаповнених місць.

Основні прийоми компенсації під час вставлення додаткового тексту: видалення тексту, без якого можна обійтися; зменшення до мінімуму міжслівних пробілів; зменшення міжлітерних просвітів під час фотонабору; вгонка коротких кінцевих рядків (її різновиди); об'єднання двох або декількох абзаців (за умови, що кількість знаків у кінцевих рядках менша, ніж місткість рядка даного формату); видалення міжрядкових пробілів шляхом заміни кількох заголовків врозріз тексту заголовками у підбір з текстом.

Основні прийоми компенсації під час видалення тексту або незаповнених місць: вставлення нового тексту замість видаленого (коли видалення призводить до необхідності набирати багато рядків); збільшення міжслівних пробілів до гранично припустимого розміру у виправленому і сусідньому (сусідніх) рядків; вигонка повних кінцевих рядків, коли через видалення або технічні умови кількість рядків на полосі менша за норму; розподіл абзацу на декілька; виведення частини тексту у виноску; введення додаткового ступеня рубрикації.

Практична частина

1. Що таке текст? Які його ознаки?
2. У чому виявляється специфіку оригіналу тексту? Які існують типи оригінальних текстів?
3. За якими принципами здійснюється вчитка текстів?
4. Які технологічні етапи вчитки оригінальних текстів Вам відомі?
5. Як технічно треба готуватися коректору до операції вчитки?
6. Чи потрібно коректору складати редакторську специфікацію тексту, що вчитується? Чому?
7. У чому полягає різниця в первинній та вторинній коректорській правках? Яка є більш ефективною?
8. Як здійснюється правка текстів, що є складними за будовою?
9. Які спеціальні бланки та таблиці застосовуються в коректорській діяльності для перевірки нумерації елементів тексту?
10. Що таке контрольне читання тексту? На якому етапі коректорської правки його необхідно застосовувати?
11. Пройдіть тест Бурдона «Коректурна проба», розроблений для оцінки обсягу, концентрації та стійкості уваги коректора (редактора). Результати запишіть.

Методика проведення тесту та стимульний матеріал розміщені за адресою: <http://p10401.edu35.ru/>

12. Застосуйте до поданого тексту три види коректорських відтисків (гранки, зверстані листи та звірювальні листи):

Коректура – ровесниця видавничої справи. Коректування (як виправлення будь-яких написів) з'явилося з появою писемності. У видавничій справі протягом тисячоліть відбувалися кардинальні зрушення: змінювалися не тільки системи письма, а й видавничі матеріали (глина, папірус, пергамент, папір), форми видавничої продукції (дощечки, сувій, кодекс); удосконалювалися способи відображення інформації (рукопис, друк на гутенбергівському верстаті, подальший розвиток техніки і, відповідно, основних і спеціальних видів друку). А з поступом усієї видавничої справи, звісно, розвивалися і прийоми виправлення помилок у виданнях.

Професія виправляча (коректора) була відомою вже у Давньому Римі: в тамтешніх книжкових магазинах працювали люди, котрі за окрему платню виправляли замовнику текст придбаної книги.

У Високому Середньовіччі у руських скрипторіях працювали справники. Вони «справлялися» з раніше виконаними копіями книжки, яку потрібно було переписати (тому й називалися справниками). Зіставляючи її варіанти, справники обирали найоптимальніший, що ставав основним, а решту різночитань виписували на берегах книжки. Тож завдання справників були багатогранними: крім власне коректорської роботи, вони виконували ще й редакторську і текстологічну. Із початком друкарства професія справника наблизилася до редакторської.

Проте лише з початку XVII ст. розпочалося теоретичне осмислення коректорської професії: у 1608 р. латинською мовою вийшла перша книжка з коректури — «Ортографія» («правильне друкування»). Тож у XVII ст. професія коректора остаточно відокремилася від редакторської...

13. Здійсніть первинну та вторинну вчитку оригінального тексту. Виправлення позначте відповідними коректурними знаками.

Ясним зеленим пухом укрилося вербове гілля і гілочки полагіднішали й подобішали немов тихонь радіють немов по-своєму всміхаються. Кожна верба – мов зелена хмара пуху що її тримає вкупі якась дивовижна сила. Ось-ось він разлититься почав

падати по пушинці другій. І не хочеться вірити що мине кілька днів – і цей вербовий пух перетвориться на листя. Воно потемнішає здаватиметься не таким легким. І вже верби не ввижатимуться хмарами що посідали на землю а просто – висняними деревами, та й годі.

Ліс ще недавно стояв прозорий і начебто незатишний – далекі просвіти виднілися поміж деревами і коли навіть шумів під вітром то якось голо і просто шумів, зовсім не так, що восени чи влітку... А це на вільсі і на березі зграйками посідали розіблені соковиті листочки спершу не листочки навіть а якісь заїдливі знаки натяки на них тіки обіцянка.

14. Складіть нумераційну таблицю для поданого нижче тексту:

Архімеда аксіома полягає в тому, що, повторивши достатнє число разів менший із двох заданих відрізків, ми завжди можемо отримати відрізок, перевершуючий більший з них. То ж відноситься до площ, об'ємів, числам і так далі. Взагалі, якщо A і B суть два значення однієї і тієї ж величини, причому $A < B$, то завжди можна знайти таке ціле число, що $A_m > B$; на цьому заснований процес послідовного ділення в арифметиці і геометрії. Значення A . а. з'ясувалося з повною виразністю після того, як в 19 ст. було виявлено існування величин, по відношенню до яких ця аксіома несправедлива, – т.з. неархімедівських величин (див. *Величина*). A . а. виразно сформульована *Архимедом* у вигадуванні «Шар і циліндр»; раніше неї застосовував *Евдокс Кнідський*, чому інколи A . а. називають аксіомою Евдокса.

1 – Архімед (Archimedes; близько 287 – 212 до н.е.(наша ера)), старогрецький учений, математик і механік. Розвинув методи знаходження площ поверхонь і об'ємів різних фігур і тіл.

2 – Евдокс Кнідський (EudoxosKnídios) (близько 408 – близько 355 до н.е.(наша ера)), старогрецький математик і астроном. Учень Архита Тарентського.

Рубрики суцільною нумерацією	Ілюстрації	Таблиці	Формули	Примітки суцільною нумерацією	Затекстові примітки суцільною нумерацією	Посилання на номери бібліографічн ого списку
------------------------------------	------------	---------	---------	-------------------------------------	---	---

--	--	--	--	--	--	--

15. Наведіть приклади складних текстів із художньої літератури.

16. Запишіть відомі Вам літерні константи та вкажіть на їхнє значення.

ТЕМА 14

ТЕХНІЧНЕ ОФОРМЛЕННЯ ДРУКОВАНОГО ВИДАННЯ

План

1. Верстка. Загальні правила верстки.
2. Етапи розробки макету друкованого видання.
3. Формати та шрифти: їхнє значення, види та призначення.
4. Векторна та растрова графіка.
5. Вимоги до формату, смуги набору, гарнітури шрифту, кеглів основного та додаткового текстів різних функціональних стилів.
6. Зовнішнє оформлення друкованого видання (палітурка, обкладинка тощо).

Теоретична частина

Верстка– це 1) процес поліграфічного виробництва, в ході якого друкований твір набуває остаточного вигляду; 2) процес формування та монтажу смуги видання; 3) відбиток, що направляється на коректуру.

Ілюстрація– додаткове наочне зображення (креслення, рисунок, малюнок тощо), що пояснює, прикрашає або доповнює основну текстову інформацію; поміщається на сторінках і інших матеріальних елементах конструкції видання.

Ілюстраційна верстка– верстка видань, що містять зображення.

Види ілюстраційної верстки:

- відкрита верстка – зображення по всьому виданню, що розміщуються вгорі або внизу кожної смуги і стикаються з текстом однією стороною в разі згину врозріз або двома сторонами;
- закрыта верстка – зображення по всьому виданню, що розміщуються всередині тексту смуги і стикаються з текстом двома сторонами в різі згину врозріз або трьома сторонами;
- глуха верстка – зображення, що вбагатоколонному наборі розміщуються всередині тексту і стикаються з ним всіма чотирма сторонами;

– верстка зображень на полях – ілюстрації малого формату, заверстання яких здійснюється поза текстом.

Етапи верстки тексту:

– довжина рядка – для сторінок, заповнених текстом з невеликим числом розривів (чи без них) і набраних нормальним шрифтом, рекомендується обмежувати довжину рядка 60 символами.

– ширина колонки – варто вписати в рядок усі малі літери того типу шрифту, яким передбачається набирати колонку. Якщо довжину отриманого рядка помножити на півтора, то вийде максимально припустима ширина колонки;

– вирівнювання – можна вдаватися до таких способів: вирівнюванням по лівому краю, вирівнюванням по правому краю, центруванням, блоковим вирівнюванням (спільно правим і лівим). Кожен з цих способів передбачає верстку в рядок стільки слів, скільки може в ній поміститися. Відмінність між ними зводиться до методу доповнення верстаємо рядка пробілами до встановленої максимальної довжини;

– формування переносів – необхідно помістити текст у систему DTP;

– кернінг – виконується під час верстки «тонка підгонка» межбуквенних пробілів для визначених пар літер (англ. kerning);

– трекінг – відстань між окремими буквами;

– інтерліньяж – відстань між базовими лініями сусідніх рядків. Він вимірюється в пунктах і складається з кегля шрифту та відстані між рядками. Наприклад, кегль 10 пунктів при відстані між рядками в 2 пункти називають кеглем 10 пунктів при інтерліньяжу 12 пунктів. Пишеться 10/12. Інтерліньяж вважається негативним, коли він менше, ніж розмір шрифту в рядку, наприклад, якщо інтерліньяж складає 20 пт при розмірі шрифту 24 пт;

– підгонка тексту.

Практична частина

1. Що таке верстка? Навіщо вона потрібна?
2. Якими є найбільш поширені в Україні книжні та журнальні формати?
3. Із яких основних компонентів складається публікація?
4. Що таке колонтитули та колонцифри? До яких типів структурних елементів видання вони належать?

5. Яке призначення шрифтів? Які існують їхні параметри?
6. У чому полягає відмінність між кернінгом, трекінгом та інтерліньяжем?
7. Назвіть основні кроки підготовки тексту до верстки.
8. За допомогою яких комп'ютерних програм здійснюється верстка видань? У чому їхні переваги та недоліки?
9. Проведіть аналіз верстки друкованого видання:
Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2008. – 288 с.
10. Здійсніть комп'ютерну верстку вірша «Пісня про матір» Б. Олійника.
11. Зробіть фотознімок будь-якого природного об'єкта та збережіть його в одному із форматів растрової та векторної графіки.
12. Розробіть модель заголовка підручника «Прикладна лінгвістика» за допомогою відомих Вам шрифтів.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Власюк А. І. Основи редагування, коректури та верстки технічних текстів : навч. посіб. / А. І.м Власюк, Р. С. Белзецький; Вінниц. нац. техн. ун-т. – Вінниця, 2009. – 95 с.
2. Гузар О. Правописний стандарт української мови: історія та реалії / О. Гузар // Вісник Львів. ун-ту. Серія філол. – 2004. – Вип. 34. – Ч. II. – С. 501–506.
3. Крайнікова Т. С. Коректура : Підручник / Т. С. Крайнікова. – К. : Наша культура і наука, 2005. – 252 с.
4. Нечволод Л. І. Сучасний український правопис: комплексний довідник: правила, коментарі, приклади, винятки / Л. І. Нечволод. – 3-тє вид., випр. та доп. – Харків : Торсінг, 2005. – 224 с.
5. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2008. – 288 с.

МОВЛЕННЄВИЙ ПРАКТИКУМ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ, ФІЗІОЛОГІЯ ТА ТЕХНІКА МОВЛЕННЯ

ТЕМА 1

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ – ВАЖЛИВА ПЕРЕДУМОВА ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ЛІНГВІСТА

План

1. Національна і мовна політика в Україні. Державна мова.
2. Історичний і штучний білінгвізм на території України.
3. Культура мовлення, її основні ознаки.
4. Поняття мовної норми. Типи мовних норм:
 - 4.1. орфоепічні норми;
 - 4.2. акцентуаційні норми;
 - 4.3. орфографічні норми;
 - 4.4. лексичні норми;
 - 4.5. словотвірні норми;
 - 4.6. морфологічні норми;
 - 4.7. синтаксичні норми;
 - 4.8. пунктуаційні норми;
 - 4.9. стилістичні норми.

Теоретична частина

Літературна мова – це унормована, відшліфована форма загально-народної мови, що обслуговує різноманітні сфери суспільної діяльності людей: державні та громадські установи, науку, пресу, побут, культурне життя народу.

Основною ознакою усної та писемної форм літературної мови, що відрізняє її від діалектної, жаргонної та інших різновидів загальнонародної мови, є нормативність, тобто послідовна підпорядкованість установленим правилам – нормам.

Норма – це сукупність загальноновизнаних правил реалізації мовної системи на лексичному, граматичному та інших мовних рівнях. Безпомилкове використання літературної мови в усній формі залежить від встановлених правил вимови звуків, наголошування слів, належної побудови лексем відповідно до властивих українській мові значущих частин слова (префіксів, суфіксів, закінчень), вибору необхідного за змістом слова чи його форми, доречного їхнього поєднання в словосполучення та речення. Писемну ж форму регламентовано ще написанням (орфографічними нормами), а також відповідними розділовими

знаками, які членують мовленнєвий потік (пунктуаційними нормами).

Норми з плином часу можуть змінюватися переважно через історико-політичні обставини. Ці усталені правила фіксує “Український правопис”, на основі якого вже укладають словники, довідники, підручники тощо. Норми є визначеними для всіх мовних рівнів:

- *орфоепічні норми* – це сукупність правил належної вимови звуків і звукосполучень під час мовлення. За умови дотримання цих норм висловлене сприймається точно й однозначно, адже норми унеможливають перекручення змісту виголошених слів, словосполучень чи речень загалом (напр., *хліб*, а не *хліп*; *загадка*, а не *загатка*; *лев*, а не *леф*; словорозрізнювальні *п – б*, *з – с*: *грип* – *гриб*, *казка* – *каска*).

В інакшому разі ми можемо опинитися в смішній ситуації, коли, утворивши від дієслова *могти* форму минулого часу чоловічого роду, вимовимо кінцевий глухий [х] замість дзвінкого [г]: *він дійсно міх, я в цьому впевнена*; чи у слові *каска* – дзвінкий [з] замість глухого [с]: *одягни на голову казку*;

- *акцентуаційні норми* передбачають вміння правильно наголошувати слова. Наголос в українській мові, окрім інтонаційного призначення, виконує ще й смислорозрізнювальну функцію: *тепло* – *тепло*, *вигода* – *вигода*; допомагає виділити у словосполученні чи реченні головне: *Іванна вчасно написала модуль*; *Іванна **в**часно написала модуль*; *Іванна вчасно **на**писала модуль*; *Іванна вчасно написала **мо**дуль*.

Типовим порушенням правил наголошування слів є вплив російської мови, суржиківого мовлення та діалектного середовища: *посередині, спина, фартух, кухонний, кухарський, кажу, одного* (а не *посередині, спина, фартух, кухонний, кухарський, кажу, одного);*

- *орфографічні норми* – це загальноприйняті правила написання слів. *Орфограма* – це правильне написання, вибране із низки можливих графічних варіантів;

- *лексичні норми* обґрунтовують вживання слів у властивому для них значенні, напр.: *надійшло* (а не *прийшло* повідомлення), *переказуйте* (а не *передавайте* вітання), а також не допускають вживання діалектної, жаргонної та іншої ненормативної лексики;

- *словотвірні норми* – правильне вживання морфем і утворення нових слів за наявними в мові словотвірними моделями: *купувати* (а не *купляти*), *кулястий* (а не *кулеподібний*), *отруїтися* (а не *отравитися*), *світлофор* (а не *світофор*);

- *морфологічні норми* охоплюють правила утворення та поєднання граматичних форм слова, а саме: *найвищий ступінь* (а не *найвища*); *канцелярське приладдя* (а не *канцелярські*); *загорну плащем* (а не *плащом*); *вирок кількох суддів* (а не *суддей*); *поверталися з Балкан* (а не *Балканів*); *до річниці Акта проголошення Незалежності України* (а не *Акту*); *директори шкіль* (а не *директора*); *найефективніші ліки* (а не *самі ефективні*); *більш вдалі спроби* (а не *більш вдаліші*); *на своєму полі* (а не *своєму*); *чиєїсь руки* (а не *чийоїсь*); *шістдесятники* (а не *нешестидесятники*); *півтора долара* (а не *півтори*); *півтори сторінки* (а не *півтора*); *чотири грузини* (а не *грузина*); *мак мелють* (а не *мелять*); *хліб крають* (а не *краять*) тощо;

- *синтаксичні норми* – це правила побудови словосполучень і речень, тобто правильне поєднання слів за змістом у відповідних граматичних формах: *завідувач (чого?, а не чим?) кафедри вищої математики* (а не *кафедрою*), *медаль, яку він здобув* (а не *здобута ним медаль*), *робота за контрактом* (а не *по контракту*);

- *пунктуаційні норми* – це сукупність правил, спрямованих на правильне використання розділових знаків у реченнях, текстах;

- *стилістичні норми* встановлюють закони щодо доречності вибраних мовних засобів залежно від стилю: *він кваліфікований працівник*, а не *добрий роботяга* (офіційно-діловий стиль).

Практична частина

1. Дайте визначення поняття “культура мовлення”.
2. Назвіть причини недостатнього рівня культури мовлення.
3. У чому полягає різниця між поняттями “мова” і “мовлення”?
4. Які особливості мовного етикету вчителя Ви можете назвати?
5. Перелічіть комунікативні якості культури мовлення.
6. Схарактеризуйте такі якості мовлення, як правильність, точність, логічність, багатство, чистота, доречність, достатність,

якість, виразність, емоційність мовлення.

7. Що таке “мовна норма”?

8. Які типи норм регулюють мовну систему української мови?

9. Виразно прочитайте дібрані Вами прислів'я про слово та вислови відомих людей про велич і красу української мови.

10. Складіть діалог на тему «Телефонна розмова – екзамен на ввічливість».

ТЕМА 2

СКЛАДОВІ ЧАСТИНИ ТЕХНІКИ МОВЛЕННЯ

План

1. Складові частини техніки мовлення:

а) володіння диханням;

б) уміння керувати голосом;

в) вироблення навичок чіткої артикуляції

Теоретична частина

Культура мови – мовознавча наука, яка на основі даних лексики, фонетики, граматики, стилістики формує критерії усвідомленого ставлення до мови й оцінювання мовних одиниць і явищ, виробляє механізми нормування та кодифікації. Культура мовлення – це лінгводидактична наука, яка вивчає стан і статус норм сучасної літературної мови в конкретну епоху та рівень лінгвістичної компетенції сучасних мовців, соціальний і особистісний аспекти їх культуромовної поведінки. У широкому значенні вислів «культура мовлення» пов'язують із любов'ю, прив'язаністю до рідної мови, почуттям поваги до державної мови та її багатовікової традиції, із турботою про її повноцінне функціонування, а також із діяльністю суспільства та індивідуума, спрямованою на якнайкраще пізнання, збагачення, вдосконалення та розвиток мови. Це також почуття відповідальності за свої мовленнєві дії. У вузькому розумінні зміст поняття мовної культури охоплює: 1) ступінь ознайомлення суспільства з мовними нормами, вміння свідомо використовувати нормативні форми й вислови, критично ставитися до порушення норм, здатність висловлювати думку ясно, стисло, зрозуміло; 2) діяльність, яка має на меті піднесення рівня знань про мову, їх пропаганду та закріплення мовних норм; 3) лексико-фразеологічну, граматичну, орфоепічну й орфографічну нормативність, тобто вживання слів, їх форм, звуків,

звукових комплексів, синтаксичних конструкцій відповідно до усталених норм, а також усунення мовних помилок, невиправданих запозичень, невдалих неологізмів, чужорідних елементів, вульгаризмів та ін.; 4) естетику мови, тобто здатність відчувати її красу, вишуканість, культурологічну довершеність і дбати про них. Важливими складниками мовної культури є: а) комунікативна правильність мови, тобто здатність формулювати думку лаконічно, чітко, однозначно; б) граматична правильність, тобто відповідність мовної форми до загальноприйнятих норм; в) естетика вислову, тобто вироблене чуття краси мови. Вона відзначається високим ступенем нормативності та має розгалужену систему функціональних стилів. Крім літературної мови, в Україні функціонують територіальні діалекти, які об'єднані в три великі наріччя (південно-східне, південно-західне, північне), а також соціальні та професійні діалекти (жаргони, койне, сленг, суржик).

Усне мовлення – найважливіша форма існування мови як засобу комунікації. Воно має багатогранну структурну та комунікативну специфіку. У ряді сфер мовної діяльності функціонує тільки усне мовлення, це – територіальні діалекти, розмовна літературна мова, фольклор, жаргони, сленги тощо. Існують різні види усного мовлення з огляду на літературну внормованість. Сьогодні велика кількість носіїв української мови володіє мовленням “високої” літературної внормованості; це люди, у яких унормована артикуляційна база, відчутна “українськість” у вживанні лексики, синтаксичних конструкцій, у мелодиці. Основні особливості усного мовлення: усне мовлення первинне; коріння українського національного усного мовлення у тьмі віків, у глибині племен; для усного мовлення мусить бути реальна життєва ситуація; звукове мовлення сприймається на слух як цілісний відрізок мовленнєвого потоку, де є своя гра темпоритмів, темброві забарвлення, модуляції голосу; усне мовлення діє на слухача не лише змістом, а й усією манерою виступу, отже, воно має два канали інформації: текст, висловлювання та «мову тіла» – жести, міміку, погляд, інтонацію; цей другий канал надзвичайно важливий; для усного мовлення загалом характерна непідготовленість, спонтанність; людина звичайно думає не про те, як вона говорить, а про те, що скаже; гнучкість думки при цьому більша, ніж коли людина пише; в усному мовленні користуємося багатьма готовими формулами; буває забагато слів, вони без

потреби повторюються, нерідко є зайвими.

Артикуляція – робота органів мовлення (язика, губ, м'якого піднебіння, голосових зв'язок, нижньої щелепи) у процесі мовотворення; вони дають основу для вироблення дикції, зумовлюють виразність вимови.

Практична частина

Кожне з речень наведених нижче віршів прочитайте одним видихом. стежте за тим, щоб дихання було глибоким. Оцініть свої можливості в читанні поширених речень на одному видиху. Не забудьте перед читанням ознайомитись з текстом.

а) Мохнатий джміль із будяків червоних

Спиває мед. Як соковито й повно

Гуде і стелиться понад землею

Ясного полудня віолончель.

(М. Рильський)

Що таке віолончель? До якого словника варто звернутися за поясненням значення цього слова?

б) В житті ж вам випала як честь: узять розбить, розвергнуть, грізно розметать фашистських дикунів – війни тотальність. (П.Тичина).

ТЕМА 3

ПОСТАВА. ДИХАННЯ, ТИПИ ДИХАННЯ

План

1. Дихання, типи дихання.
2. Фізіологічні особливості дихання.
3. Умови правильного дихання.
4. Українці за морем. Чисельність у місцях поселення. Вплив і активність діаспорних організацій. Міфи та ілюзії еміграції.

Теоретична частина

Умови правильного дихання Вдихати повітря через ніс слід вільно, безшумно. 1. Починати говорити можна тоді, коли в легені взято незначний надлишок повітря, потрібний для виголошення структурно-логічної частини тексту; це позбавить від “позачергового” вдиху, який порушує плавність і ритм мовлення, спричинює уривчастість, поверховість дихання. 2. Не допускати, щоб повітря було витрачене повністю (тобто не допускати повного звільнення легенів від повітря) – це призведе до аритмії, фальцетів та ін. Витрачати повітря слід економно й рівномірно. 3. Варто

скористатися кожною природною зупинкою в мовленні для дозбирування запасу повітря в легені. (Дозбирування повітря під час природних зупинок здійснюється так званім нижнім диханням; рухається діафрагма, а верхня частина грудної клітки і ребра підняті й нерухомі). Поповнювати запас треба своєчасно та непомітно. 4. Пам'ятати, що від глибини вдиху залежить сила видиху, отже – сила звучання голосу. 5. Вдихати і видихувати треба безшумно, непомітно для слухача, адже якісний звук утворюється спокійним струменем повітря, що виходить під час рівномірного вдиху і видиху (тут не йдеться про афективне мовлення). 6. Пам'ятати, що мікрофон дещо змінює природність усного мовлення. Обов'язково слід вивчити особливості свого мовлення перед мікрофоном, домагатися рівномірного струменя видихуваного повітря, енергійного й повного звучання, зважити на можливі деформації тембру. Умови, за яких дихання під час мовлення буде правильним, можуть бути реалізовані систематичним тренуванням. Окрім тренування, слід дотримуватися і деяких гігієнічних правил: а) не читати вголос чи промовляти у непровітреному, душному, з надто сухим повітрям приміщенні; б) дихання залежить і від розміру приміщення, його акустики: сила звука залежить і від якості дихання, яка зумовлена активною роботою реберних, діафрагмових і голосових м'язів; в) оскільки надлишок повітря утруднює утворення звуку, не слід набирати в легені надто багато повітря; г) поза мусить бути вільною (рівно сидіти, краще – стояти), грудна клітка не стиснута, голова піднята; г) не можна надмірно підсилювати голос, напружуючи голосові зв'язки, бо це вимагатиме напруження і дихального апарату, що призведе до розладу всього апарату мовлення; д) не слід без належної паузи переходити від афективного до врівноваженого мовлення – у стані афекту дихання не може бути правильним

Фонаційне (мовне) дихання – дихання під час мовлення, коли до фізіологічної функції (вводити в організм кисень і забирати вуглекислий газ) приєднується голосова – відбувається голосоутворення. Фонаційне і фізіологічне дихання мають свої особливості. Фізіологічне дихання: людина дихає невимушено, автоматично; вдих за часом дорівнює видиху; елементами дихального процесу є вдих – пауза – вдих. Фонаційне дихання: людина свідомо регулює процес дихання; вдих короткий, швидкий,

а видих повільний; елементами дихального процесу є: вдих – видих йде разом з говорінням – вдих. Час видиху довший, ніж час вдиху.

Основні типи дихання: грудний, черевний, змішаний діафрагмово-реберний. Грудний тип: дихальні рухи здійснюються у верхньому та середньому відділах грудної клітки. Вдих напружений, участь діафрагми в'яла. Недостатня активність черевного преса і діафрагми перешкоджає довгому й рівномірному видиху. Грудне дихання зумовлює перебір повітря та стомлює голос. Черевний тип: дихальні рухи здійснюються у нижньому відділі грудної клітки. Позитивним моментом є легке й швидке вдихування, негативним – пасивність верхнього та середнього відділів грудної клітки, що спричинює погіршення якості звуку. Змішаний діафрагмово-реберний (повний) тип дихання: короткий, енергійний вдих, швидкий добір повітря під час майже непомітних люфт-пауз, розподіл тривалості видиху залежно від тривалості мовних тактів. Під час повного дихання усі дихальні м'язи активно працюють. Грудна клітка розширюється одночасно вздовж, впоперек, вперед, назад. Від неправильного дихання залежить:

- 1) інтенсивність голосу,
- 2) інтервали,
- 3) тривалість звучання голосу.

Добре поставлене дихання є основою для утворення гарного голосу, виразного мовлення.

Практична частина

1. Які є типи дихання?
2. Які умови правильного дихання?
3. Притиснути праву ніздрю пальцем, вдихнути лівою ніздрею; затиснувши ліву ніздрю, видихнути через праву. Потім вдихнути правою ніздрею; затиснувши її, видихнути через ліву. Повторити по чергову 4-6 разів.
4. Погладжуючи ніс від кінчика до перенісся середніми та вказівними пальцями обох рук, робіть вдих. Видихаючи, поплескуйте вказівними та середніми пальцями обох рук по ніздрях. Повторити 4-6 разів.
5. Вдихаючи, погладжуйте ніс тим же рухом, що й у попередній вправі. Видихаючи, кінці вказівних пальців обіпріть у крила носа і, поки повітряний струмінь йтиме через ніс, робіть кругові рухи, ніби загвинчуючи пальці. Повторити 4-6 разів.
6. Видихаючи, коротким швидким рухом провести

вказівними пальцями по нижній ділянці носової перегородки від жолобка під носом до кінчика носа, злегка піднімаючи його догори. Під час видиху то прикривайте на короткий час ніздрі великим і вказівним пальцями правої руки, перериваючи видих, то відкривайте прокривайте для повітряного струменя. Повторити 4-6 разів.

7. Вдих – погладжуючи ніс. Видихаючи, круговими рухами поплескуйте кінчиками пальців обох рук по бокових ділянках носа, лоба, щоках. повторити 4-6 разів.

8. Рот відкритий. Зробити вдих і видих носом 10-12 разів.

9. Розширити ніздрі – вдих. На видихові ніздрі приймають положення спокою. Повторити 4-6 разів.

10. Вдих носом. Повільно видихаючи через ніс, спокійним, м'яким рухом повертайте голову направо, наліво; поверніться у початкове положення. Вдих носом, на видихові підніміть голову, опустіть її, прийміть початкове положення. Повторити 4-6 разів.

11. Початкове положення – стоячи, руки опущені, рот відкритий. Вдих носом і при цьому розвести руки у боки. На повільному видихові через ніс опустити руки. Повторити 4-6 разів.

12. Початкове положення – стоячи, руки опущені, рот відкритий. Вдих і видих носом. На вдихові підняти руки догори, відставивши ногу назад на носок. Повертаючись у початкове положення, зробити видих. Повторити 4-6 разів.

ТЕМА 4

ОРФОЕПІЧНІ НОРМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

План

1. Вимова голосних звуків у наголошеній та ненаголошеній позиціях.

2. Вимова приголосних звуків (буквосполучення дж, дз; вимова шиплячих та свистячих; вимова – г, г; асиміляція/дисиміляція приголосних).

Теоретична частина

Орфоепія – правильна вимова звуків у певних фонетичних умовах, у певних сполученнях із іншими звуками, а також у певних граматичних формах, в окремих словах і групах слів. 87 Для того,

щоб своєю мовою естетично впливати на слухачів, недостатньо однієї якості та чистоти дикції, необхідно ще й правильність вимови окремих слів. Можна якісно і чітко вимовляти окремі звуки та слова, але якщо вимова їх не відповідає орфоепічним нормам, то мова в цілому не забезпечить легкості й швидкості розуміння змісту, який вона виражає. Орфоепія передбачає також знання того, як поводять себе звуки в певних позиціях: голосні – в наголошеному чи ненаголошеному складі, приголосні – в кінці слова чи складу, у сусідстві один з одним. Так, в українській літературній мові голосний [o] в ненаголошеній позиції вимовляється чітко. Неприпустима вимова ненаголошеного [o] наближено до [a] чи [y] в словах, у яких цей звук стоїть перед складом з наголошеним [y] або іншим голосним, як – от : [гулубка], [зузул'а], [курова]. Звук [в] вимовляється як двогубний (інакше – губно – губний) щілинний сонорний приголосний лише перед голосним, як – от : [Васил'], [волога], [веч'ір], [виг'ін]. В інших позиціях він чергується з нескладовим [y] (фонетичною транскрипцією [y]). Таких позицій є три :

1) на початку слова перед будь-яким приголосним – [узут': а] – взуття;

2) усередині слова після голосних перед приголосними – [заутра] – завтра;

3) у кінці слова після голосного перед паузою – [знау] – знав. Відмінну рису фонетичної системи української мови становить наявність твердого [p] у кінці слова і в кінці складу, як-от : [цар], [кобзар], [секретар]. Лише власна назва Горький вимовляється з м'яким [p']. Вимова дзвінких перед глухими:

1) в українській мові не піддаються оглушенню дзвінкі перед глухими, крім слів легко, вогко, кігті, нігті, дігтяр, у яких звук [г] знеголошується: [লেখко], [লেখко], [к'іхт'і], [н'іхт'і], [д'іхт'ар].

2) не втрачає дзвінкості також кінцевий дзвінкий префікс без-, через-, перед-, якщо вони стоять перед подальшими глухими, їх прийнято вимовляти: [без]хутрий, [через]полосця, [перед]покій.

3) у словах з префіксами з- та роз - звук [з] перед глухими переходить у відповідний глухий: пишеться зціплення, вимовляється [с'ціплен':а]. Правописом зміна префікса з- на с- передбачено лише в словах, у яких він стоїть перед к, п, т, х, ф : сказати, списати, схопити.

Практична частина

1. Що таке орфоепічні норми?
2. Що таке акцентологічні норми?
3. Які основні причини неправильної вимови слів?
4. Які типові огріхи трапляються у практиці радіо і телебачення у вимові голосних та приголосних звуків? Як запобігти появі таких помилок?
5. У яких словах при вимові спрощення у групах приголосних не засвідчене орфографією?
6. Шістнадцять, щасливий, агентство, артистці, шістсот, шістдесят, обласний, кістлявий, форпостний, туристський, солдатський, невістчин.
7. Користуючись словником, поставте наголоси у поданих словах.

Абичий, абияк, адресний, вершковий, відправлення, гуртожиток, дерматологічний, дипломатія, дослідження, дрова, завдання, змагання, кулінарія, навчання, ненависть, разом, одинадцять, доміряти, кронистий, однотипність, однострій, заввідділу.

8. Вкажіть, до якої комунікативної ситуації належать наведені вислови. Для якої тональності вони характерні?

Ідіть з миром; усього найкращого; будьте здорові; прийміть мою подяку; доброго здоров'я; здоровенькі були.

9. Запишіть текст фонетичною транскрипцією, дотримуючись правил літературної вимови.

Учора в дощ зайшов до мене Блок.

Волосся мокре, на щоках росинки.

Блідий од смутку, тихий од думок,

близький до сліз, реальний до ворсинки (Кост.).

ТЕМА 5

ЗВУКОВІ ЗМІНИ В СИСТЕМІ ГОЛОСНИХ ТА ПРИГОЛОСНИХ

План

1. Поняття про чергування. Чергування у з в та і з й.
2. Історичне чергування [e]-[o], [i]-[a], [e]-[i], [o]-[a].
3. Чергування [o], [e] з [i].
4. Чергування приголосних [г], [к], [х] з [ж], [ч], [ш] і [з], [ц],

[с].

Теоретична частина

Милозвучність (евфонія) – характерна риса українського усного мовлення. Досягається через збалансоване вживання звуків – голосних/приголосних, дзвінких/глухих, м'яких/твердих; текст не повинен бути перевантажений словами, у яких є збіг важких для вимови чи неприємних для слуху звуків, а також словами, однаковими звукокомплексами (Питання придбання устаткування і обладнання, ці цікаві новини). Милозвучність досягається використанням фонетичних варіантів мовних одиниць (з-зі-із; о-об, над-наді), паралельних морфологічних форм (на тім боці – на тому боці, братові – брату), чергуванням звуків, спрощенням у групах приголосних та ін. Милозвучність забезпечується також правильною дикцією, доброю вимовою, опирається на повнозвучну вимову голосних у слові, насиченістю дзвінкими приголосними, на характер наголошування (в українській мові – наголос напружено силовий). Отже, відповідна організація усного тексту, ритмомелодика забезпечують природну для української мови гармонійність і красу.

Основними законами милозвучності української мови є:

1) уникати збігу голосних: *вона йде*, але *він іде*, *вчиться в аспірантурі*, *в Одесі*, *ріки й озера*;

2) уникати важкого для вимови збігу приголосних: *у творчості*, *учора він повернувся*, *день у день*, *сидів у саду*, *зустрів учителя*, *запорізький*, *радісний*, *проїзний*, *сказав усе*, *лист із Бразилії*, *зі сходом сонця*, *уві сні*, *піді мною*;

3) якщо доводиться вибирати між збігом голосних і приголосних, то усуваємо збіг голосних, наприклад: *вірю в справедливість*, *а вночі був дощ*, *батько й мати*, *радощі й печалі*, *дощ не йде*, *росте вглиб*. Проте допускається збіг голосних, якщо між ними є пауза: *а ти – іди додому*.

Відхилення від цих правил допускають лише в художній літературі, де це зумовлено вимогами ритму. Але й тут порушення милозвучності небажане;

4) після приголосних уживаємо частки *би*, *же*, після голосних *б*, *ж*: *зробив би* – *зробила б*; *як же* – *що ж*;

5) перед приголосними вживаємо форми дієслів із *-ся*, перед голосними – на *-сь*: *дивлюся на воду* – *дивлюсь у воду*.

Практична частина

1. Що таке чергування?
2. Які є види чергування?
3. Коли не відбувається чергування [o], [e] з [i].
4. У яких випадках [i] чергується з [й].
5. Запишіть слова, поясніть, чому наявні в них звуки o, e не чергуються з i. Складіть речення з наведеними словами.

Народ, холод, Котляревський, величенький, мороз, хлібороб, закон, верба, шовк, дівчинонька, повний, атом, поріг, винороб, берег, калинонька.

6. Поставте на місці крапок відповідні голосні. Поясніть, які зміни відбуваються в коренях слів.

Зд.. рати, л..мати, г..нити, п..кти, зам..тати, допом..гати, с..діти, к..зня, ст...рати, с..шити, вин..сити, бр..сти, тр..сти, покл..нитись, перем..гти, ст...рати, зач..пити.

7. Поставте дієслова у першій особі однини і третій множини, підкресліть чергування приголосних і поясніть їх.

Купити, любити, графити, крутити, їздити, народити, світити, водити, дихати, приїздити, ломити, губити, розкотити, колихати, просити, косити, голити, загладити, колихати.

ТЕМА 6

ЛОГІЧНІСТЬ МОВЛЕННЯ. АКЦЕНТУАЦІЙНІ НОРМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. ОСНОВНІ ПРАВИЛА НАГОЛОШУВАННЯ СЛІВ

План

1. Суспільний характер орфоепічних норм, необхідність дотримання їх як обов'язкового елемента культури мови.
2. Причини порушення окремих орфоепічних норм. Типові помилки у вимові голосних.
3. Особливості вимови приголосних.
 - 3.1. Вимова дзвінких приголосних перед глухими.
 - 3.2. Вимова Р, шиплячих, Ц, ДЖ, Г.
4. Особливості вимови слів іншомовного походження.
5. Особливості акцентуаційних норм сучасної української літературної мови.
6. Характеристика наголошування в українській мові. Основні функції наголосу.
7. Логічність мовлення.

Теоретична частина

Орфоепічні та акцентологічні норми стосуються правильної вимови звуків у словах, а також наголошування лексем відповідно до вимог української літературної мови. Найтипівішими орфоепічними помилками вважаємо:

- 1) акання (вимову ненаголошеного [а] замість [о]): *вада, карова, кааліція, галава, золата, міністр закардонних справ, патріотичні сили України, датримання угод*;
- 2) м'яку вимову приголосних перед [е]: *праблеми, тєлєфон, тєарєма, дрєвній, катлєта*;
- 3) оглушення дзвінких звуків (як виняток, виправдано оглушуються приголосні в словах *ніг^хті, кіг^хті, лег^хко, воз^хко, дьог^хтю*): *гараиш, дуп, гараст, шупка*;
- 4) вимову [ф] замість [в] у кінці складу і слова та на початку слова перед приголосним: *фчифся, робиф, кроф, мафка*;
- 5) м'яку вимову шиплячих перед [е], [о], [у], [и], [а] (напівпом'якшена вимова шиплячих можлива тільки перед [і]): *чєх, ч^бобіт, чюю, ч^бий, ч^бистий, чюдо, чяй*;
- 6) нечітку вимову звука [й] після апострофа і голосних: *п'ать, Україна*;
- 7) вимову африкат [дж], [дз] як [ж], [з]: *хожу, позвони, приїжжай, зеркало*;
- 8) м'яку вимову [р] у кінці складу та слова: *царь, тюрма, чотирьма, кобзарь, володарь, господарь, лікарь*.

Наголос визначає рівень мовної культури. Українська мова має притаманні їй наголосові моделі, і, нехтуючи ними, ми, хочемо цього чи ні, вдаємося до суржику. Отже, хоч наголос і вільний, та норми його стали:

- 1) особові форми дієслів теперішнього часу однини і множини часто мають наголос на кінцевому складі: *б'ємо, почнемо, кажу, несу, несемо, стаємо, захистимо*, але *пишемо, надішлемо, зайдемо, платимо*;
- 2) потрібно запам'ятати наголошення особових форм дієслова **бути**: *буду, будуть, будеш, будемо*, але *була, було, були*;
- 3) іменники, утворені від дієслів або інших іменників за допомогою префіксів, зберігають наголос на префіксі: *загадка, розв'язка, розмір, розгляд, пошук, задум, перевертень*, але *розгром, зачин, обман, розкол*;
- 4) віддієслівні іменники на **-ання** наголошуємо як і дієслова, від

яких вони утворені: зібрання, бо зібрати, читання, бо читати, писання, бо писати, повстання, бо повстати, але вираження, зобов'язання. У двоскладових іменниках на **-ання** наголошуємо останній склад: звання, знання, прання. Пам'ятаймо про смислорозрізнявальну функцію наголосу, не варто плутати слова: видання (про літературу) – видання(процес), обладнання (устаткування) – обладнання (процес);

- 5) наголос багатьох іменників жіночого роду із суфіксом **-к(а)** у множині переходить на закінчення: вказівка – вказівки, учителька – учительки, голка – голки, ластівка – ластівки, але сусідка – сусідки, родичка – родички, верхівка – верхівки;
- 6) у багатьох двоскладових та трискладових прикметниках наголос на останньому складі: трудний, сипкий, скучний, текстовий, валовий, клопітний, перехідний, але шовковий, тигровий. У прислівниках, утворених від таких прикметників, наголос падає на перший склад: трудно, сипко, скучно;
- 7) числівник *один* (*одна*, *одне*) у формах непрямих відмінків має наголос на останньому складі: одного, одному. Наголос змінюється, коли з'являється прийменник: *на одному*, *один в одного*. Аналогічно із вказівними та присвійними займенниками: цього, того, мого, але *до цього*, *від того*, *за мого*;
- 8) у словах іншомовного походження наголос падає:
- на останній склад (**-метр**) у назвах мір: дециметр, кілометр, сантиметр;
 - на передостанній склад у назвах вимірювальних приладів: барометр, манометр, спідометр, динамометр, але вольтметр, амперметр;
 - з формою на **-лог** на останній склад: діалог, каталог, полілог;
 - з формою на **-кратія**: автократія, бюрократія, аристократія;
 - з формою на **-ист, -іст (-їст)** на останньому складі: візажист, альтруїст, автомобіліст;
- 9) найбільше порушень щодо наголошування відбувається у словах, що під впливом російського наголосу звучать не за українською літературною нормою: дрова, курятина, живопис, олень, решето, спина, сердити, злегка, новий, товстий, фартух, феномен, черговий, оптовий, квартал, піна (не слід вимовляти дрова, курятина, живопис, олень, решето, спина, сердити, злегка, новий, товстий, фартух, феномен, черговий, оптовий, квартал,

піна);

- 10) пам'ятаймо про значну кількість слів із подвійним наголосом: *апостроф* – *апостроф*, *винагорода* – *винагорода*, *зачерствілий* – *зачерствілий*, причому наголос може мати ще й словорозрізнявальну функцію: *вигода* (прибуток) – *вигода* (комфорт), *шкода*(даремно) – *шкода* (втрата), *атласний* (пов'язаний із картами) – *атласний* (– із тканиною), *пора* (щілина) – *пора* (час).

Практична частина

1. Що вивчає орфоепія?
2. Чому треба правильно вимовляти і наголошувати слова?
3. Як впливає наголос на правильність мовлення?
4. Від чого залежить милозвучність української мови?
5. Яких правил слід дотримуватись при вимові голосних і приголосних звуків? Наведіть приклади.
6. Виправте у тексті слова, в яких порушено орфоепічні норми.

Вірте в Україну

Ми абрали незалежність, ба є нащадками пакалінь, які віками мріяли про Українську державу, здобували волю сваім потам і кровью. Ми с вами вже зрабили незваротній крок да демакратії.

Наша культура змусить світ пабачити нашу непавторність. Ми зробимо фсе, щоб на повну силу запрацюваф інтелект нашої нації.

Над нами завжди сятеме національний синьо-жовтий прапар, над нами мілліонами галасів завжди звенітима Гімн України. Вірте в Україну, любіть Україну, служіть Україні!

7. Поставте наголос у поданих словах, перевірте за словником:

або, алкоголь, алкоголічка, анафема, анонім, аргумент, бакалія, бородавка, борошно, ваги, вантажівка, величина, веретено, вертихвістка, весло, вигнанець, визнання, випадок, відомості, вірші, вітчим, водопровід, вчення, газопровід, городина, горошина, граблі, громадянин, гуртожиток, данина, дециметр, діалог, дочка, дощечка, дрова, дужки, жалюзі, живопис, життєпис, забавка, завдання, загадка, запитання, заробіток, зародок, заслання, застібка, зібрання, ім'я, каталог, каучук, квартал, кілометр, киянин, козаки, колесо, кольори, копійки, крапки, кропива, курятина, кухарство, лапки, листопад, літопис, ложки, локшина, марнота, машинопис, мережа, міліметр, монах, монахиня, напій, ненависник, ненависть, низина, ніздря, новина,

обіцянка, обмін, оглядач, ознака, олень, параліч, партер, перевертень, перекис, перепис, перепустка, пересуд, писання, пиха, пізнання, повстання, подруга, подушка, позначка, показник, помилка, послуга, прабатьківщина, пеня, піна, праліс, предмет, призов, приязнь, приятель, псевдонім, пуповина, п'яниця, ремінь, решето, різновид, розбрат, розгадка, рукопис, русло, садовина, санки, свердло, середина, сирота, сироти, сиріт, слов'янин, спина, спідниця, судно, термометр, течія, феномен, флюорографія, хутро, царина, цемент, центнер, циган, циганка, цукрометр, чайник, читання, чорнозем, чорнослив, шофер, щипці.

8.Виправте, якщо потрібно, наголос у поданих словах:

вимова, значуща частина, порядковий, перехід, разом, діалог, відомості про..., дужки (мн.), помилки (мн.), вірші, роки, захворіти, зручний, каталог, заголовок, заняття, зручний, книжки (мн.), ім'я, у гостях, разом з дітьми, чотирнадцятий, український, одинадцять, чотирнадцять, старий, новий, маркетинг, кредитор.

9.Виправте помилки у словосполученнях і реченнях, зважаючи на правила милозвучності української мови та культуру мовлення.

Прийшов в вівторок; є і інші твори; у учителя; лікар в спеціалізованій поліклініці; взяти трактор в користування; одержати у класі; пішов в перший клас; доповідь в першому корпусі; у зв'язку з затриманням злочинця; твори потрапляють в руки людей; Інститут будівництва і інженерії довкілля; секція із важкої атлетики; спеціаліст з страхування; виграти у лотерею. Я працював в відділі реклами. Я навчаюся у НУ "Львівська політехніка". Доручаю користуватись легковим автомобілем. Брала участь у обласній олімпіаді. В приміщенні актового залу відбудеться вечір... Zobov'язуюсь повернути усю суму до 2008 року; в справному стані. За час навчання в школі виступав в районних змаганнях по волейболу. За весь час, що я займався спортом, в мене є багато досягнень. Видавництво уже існує кілька років. Учні 10–11 класів навчаються в Академії щосуботи з одночасним навчанням в школі. Проводиться набір в групу аеробіки. Ламінарія – справжня скарбниця вітамінів, а за вмістом йоду їй взагалі немає рівних серед всього живого. В збереженні природи – спасіння людства. Навчання в школі закінчив в 2007 році.

ТЕМА 7
ПРАВИЛЬНІСТЬ І ВИРАЗНІСТЬ МОВЛЕННЯ.
ОРФОГРАФІЧНІ НОРМИ

План

1. Правильність і виразність – комунікативні якості мовлення.
2. Основні поняття орфографії: орфограма, орфографічне правило, орфографічний принцип.
3. Принципи українського правопису.
4. Особливості написання ненаголошених голосних у коренях слів.
5. Правила правопису найбільш вживаних префіксів та суфіксів.
6. Правопис *не, ні*.

Теоретична частина

Орфографічні норми регулюють правильне відтворення слів на письмі. Серед найтипівіших помилок є ті, що стосуються:

1) написання м'якого знака, апострофа та слів із **-йо**: *няньчити* (а не *нянчити*), *уманський* (а не *уманский*), *В'ячеслав* (а не *Вячеслав*), *кон'юктивіт* (а не *конъюктивіт*), *мільйон* (а не *мілліон*), *шампіньйон* (а не *шампіньон*);

2) написання префіксів (пре-, при-, прі-; роз-; без-; з-, зі-, із-, с- тощо) і суфіксів (наприклад, подовження та подвоєння приголосних): *пречудесний* (а не *причудесний*), *розкричатися* (а не *роскричатися*), *схитрувати* (а не *зхитрувати*), *розкішшю* (а не *розкішю*), *почуттів* (а не *почутів*);

3) написання слів, у яких є чергування звуків, спрощення: *бряжчати* (а не *брязчати*), *проїжджати* (а не *проїзжати*), *паризький* (а не *парижський*), *проїзний* (а не *проїздний*), *серцевий* (а не *сердцевий*);

4) правопису власних назв: *Національний університет "Львівська політехніка"*, *День незалежності України, 8 Березня, Західна Україна, Парк культури, вул. Братів Рогатинців, вул. Академіка Лазаренка*;

5) правопису складних слів: *екс-міністр, по-львівському, фотоелементи, рік за роком, член-кореспондент, абихто, сама самотою, кінець кінцем, з усіх усюд, соціально активний, зроду-віку, уві сні, військово-морський, емоційно забарвлений, гала-концерт, у стократ*;

б) правопису слів іншомовного походження: *Скандинавія, претендент, Сицилія, Сирія, кондиціонер, асортимент, периферія, дисидент, тонна, піца, голландський, анотація, шосе, інновація, ідентифікація, бароко.*

Практична частина

1. У яких значеннях вживається слово орфографія?
2. Які мовні норми називаються орфографічними?
3. Що таке орфограма?
4. Яке правило називається орфографічним?
5. За якими принципами здійснюється написання в українській мові? Наведіть приклади, що відповідають кожному принципу.

6. Утворіть і запишіть словосполучення: 1) *Львів, університет*; 2) *Кременчук, автомобіль, завод*; 3) *Буг, лиман*; 4) *Кавказ, краєвид*; 5) *Франція, столиця*; 6) *Гадяч, церква*; 7) *Париж, музеї*; 8) *Санкт-Петербург, білі ночі*; 9) *Кривий Ріг, сталь*; 10) *Дрогобич, педуніверситет*; 11) *Карабах, сутичка*; 12) *казах, традиції*; 13) *Калуш, район*; 14) *товариш, матч*; 15) *Дамаск, сталь*; 16) *Прага, торт*; 17) *Гаага, суд*; 18) *Рига, вулиця*; 19) *Мекка, святині*; 20) *Черемош, води*; 21) *Ірак, миротворці*; 22) *латиш, студенти*.

7. Запишіть слова правильно: *електро/силовий, св...ято, різ...ба, тепло/обмінний, як/таки, не/по/людськи, тим/то, неначеб/то віце/президентський, соціал/демократичний, сам/один, загально/освітній, право/бережний, воле/любний, дерево/обробний, автомобіле/будівний, вантажно/розвантажувальний, контрольно/вимірювальний, важко/розчинний, легко/перероблювальний, загально/промисловий, абсолютно/сухий, діаметрально/протилежний, гр...юкати, мере...тіти, гіл...яч...я, різко/окреслений, суспільно/необхідний, десяти/річний, вісімдесяти/поверховий, науково/технічний, пів/міста, радіо/технічний, всесвітньо/історичний, історико/культурний, возніс...я, ст...пендія, ялин...ці, механіко/автомобільний, Він...ич...ина, військово/морський, чотир...ма, військово/полонений, військово/зобов'язаний, кисло/солодкий, рожево/білий, жовто/гарячий, південно/східний, 10/поверховий, пів/Києва, Луган...щина, т...мяно, старий/пр...старий, д...канат, осві...чений, карма...ький, розлож...стий, від/далік, благословен...ий, з Гал...ю, дал...на, А(а)кадемія наук України.*

8. Вставте замість крапок, де потрібно, пропущені літери:

Голу..ка, б..гатир, в..ликий, м..даль, зм..ган..я, ..країна, громадян..ство, пишеш.., безпе..ний, ру..ник, ..рок, Ки..ва, Микола..ва, р..сно, за..ц.., ..міль, ..рунт, л..н, м..кий, де..кий, л..бл.., ..астя, с..ло, з..ря, бур..к, ..ава, ..уляти, ..удзик, дяд..ко, Хар..ків, кул..тура, дон..чин, ч..решен..ка, їж..те, піч.., тон..ше, жмен..ка, с..годні, ма..ор, бо..овий, бад..орий, сер..озний, тиж..ень, проїз..ний, облас..ний, яг..я, сміт..я, роз..броєн..я, ніжніст..ю, ро..писати, пі..писати, о..крутити, ген..ально, рад..ус, конституц..я, операц..я, д..в..з..я, ав..ац..я, д..кан, ж..рі, па..на, комп..ютер, р..кзак, к..тел.., р..ктор, ..нст..тут, факул..тет, ауд..тор..я, д..плом, каф..дра, доц..нт, гру..а, р..ф..рат, ст..п..нд..я, бар..када.

ТЕМА 8

ВИРАЗНІСТЬ МОВЛЕННЯ І СТРУКТУРНО-ІНТОНАЦІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ ТЕКСТУ (ЛОГІЧНІ ПАУЗИ, ЛОГІЧНИЙ НАГОЛОС, РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ). ПАРТИТУРА ТЕКСТУ

План

1. Структурно-інтонаційна організація тексту як основа виразності мовлення
2. Інтонаційна виразність
3. Синтагма. Словесний наголос. Логічний наголос.
4. Інтонація. Пауза.
5. Фраза. Мелодика.
6. Партитура тексту.

Теоретична частина

Інтонація – ритмічно-мелодійна особливість мовлення, різні співвідношення кількісної зміни тону, тембру, інтенсивності, довготи звуків, які служать для передачі змістових і емоційних відмінностей висловлювань. Інтонацію творять: а) підвищення і зниження голосу, б) паузи, в) наголоси (логічні, психологічні, емоційні, ритмічні). За допомогою інтонації у потоці мовлення виділяють фрази і їхні змістові частини, протиставляють чи зіставляють висловлювання щодо їхньої мети (розповідь, волевиявлення, запитання), передають суб'єктивне ставлення до висловленого. Інтонація виконує важливі функції: логічні і граматичні, образні, емоційні, стилістичні, естетичні. Вона дає змогу мовцеві свідомо урізноманітнювати виражальні засоби усної мови, передавати тонкі семантичні та емоційні відтінки думки, підтекст, створює своєрідну “музику” усного мовлення, її

ритмомелодику, які є знаряддям інтелектуального, емоційного, вольового впливу на слухача. Виняткова роль інтонації у формуванні речення (Мама! Дощ? Уперед!). Без інтонації не може бути виражена ні модальність, ні предикатність. Приємну та правильну інтонацію забезпечує вироблений і добре поставлений голос, що досягається спеціальним тренуванням. Невиправдані інтонації позбавляють живе слово сили, роблять його штучним, фальшивим. Хибами інтонування є “вистрілювання” звуків, складів чи окремих слів, форсування голосу, монотонність, млявість, крикливість, швидкий темп, приглушеність тощо.

Пауза – перерва у мовному потоці, в артикуляції органів мовлення. У мовленні пауза пов’язана з мовно-комунікативними причинами: закінчення процесу мовлення або певного мовленнєвого відтинка (синтаксична пауза), потребою часу для обдумування, добирання належного слова, фрази (пауза хезитації), для увиразнення, виділення наступного тексту (емфатична пауза), перерва у мовленні з психологічних причин (емотивна (психологічна) пауза). Пауза може бути зумовлена і фізіологічною причиною – потребою зробити вдих (так звана люфт-пауза). За тривалістю здебільшого виділяють три види пауз: короткі, середні й довгі (при докладнішому аналізі – також найкоротші і найдовші). Місце паузи впливає на зміст фрази: Уважно слухай радіо – Уважно / слухай радіо; Сиджу за комп’ютером щодня / буваю й на городі – сиджу за комп’ютером / щодня буваю й на городі. Паузи, як і слова, допомагають спілкуванню. Тому вони не мають бути порожніми. У писемному тексті паузі відповідають ті чи ті пунктуаційні знаки, однак вони повністю не збігаються з паузами в усному мовленні. Особливої уваги потребують логічні паузи, обов’язкові в усній мові, але на письмі нічим не позначені. В емоційній мові активну роль виконують ще психологічні паузи. У різних ситуаціях виправдана пауза перед і, та: Там сміху людського / і плачу не чуть; В селі не бачили / й не чули, де вона поділась (Шевченко). Щоправда, при швидкому темпі мови пауза перед сполучником і стає нульовою, але злам мелодії інтонації залишається виразним. У простому поширеному реченні пауза, не позначена на письмі, відділяє словесну групу підмета від такої ж групи присудка: Золотий промінь сонця / перелинув із сходу на захід (Коцюбинський). Виразною є т.зв. предикативна пауза, яка виникає на місці нульового присудка (присудок не названий, його можна

тільки домислити): А на небі / тихі зорі; Мій садок / під горою; А ось / козаки. Кома після сполучника і (та) не впливає на інтонацію, пауза виникає перед сполучником: Давид розгорнув книжку / і, вп'явшись очима в дрібний шрифт, почав читати (Головка). Вставні слова, відокремлені комами на письмі, вимовляються без пауз на місці коми, але звучать нижче, тихіше й швидше, ніж усе речення: Там, кажуть, з гір усю країну видно (Леся Українка). Так само звучить непоширене або малопоширене звертання в середині і в кінці речення: Де так, сину, довго забарився? (Стельмах). На початку речення звертання відділяється від слів, що йдуть за ним, короткою паузою: Дядьку, он зима біліє (Глібов), не потрібна пауза й після вигуків, тісно пов'язаних з дальшим звертанням: Ой, лишенько, як страшно! (Леся Українка). Без паузи на місці коми вимовляється й фрази більше, ніж ..., менше, як

Практична частина

1. Чим відрізняється словесний наголос від логічного?
2. Назвіть основні правила складання партитури тексту.
3. Назвіть типи інтонацій в українській мові.
4. Знайдіть помилки, допущені при розстановці розділових знаків, що спотворюють зміст речень. Розставте розділові знаки правильно та прочитайте речення вголос із витримкою пауз :
*Наступного дня селянин, що проходив мимо зупинився, замислено погладив борідку і повагом відчинив двері кузні. (укр. нар. казка.)
Коли почала підростати капуста десь, узялась ненажерлива зелена гусінь. (В.Святовець) Яскраво сяяло сонечко високо в синьому небі, літали птахи до самого обрію, пливли зелені хвилі лісу. (В. Сухомлинський)*

5. Підготувати декламування поезії напам'ять.

6. Потренуйтеся швидко вимовляти скоромовки: *Росте липа біля Пилипа. Кит kota по хвилях катав – кит у воді, кіт на киті. Обережний хитрий лис до нори вечерю ніс. Заболіло горло в горили – бо горила багато говорила. Бурі бобри брід перебрели, забули бобри забрати торби. У зливу жахливу під кущем дуже змокли жук з джмелем. Черепаха чаплю вечором пригощала чаєм з печивом. Чорно-білий чорногуз у болото чорне вгруз. Тигрентко з тигром-татом тренувалися стрибати. Скриню зі скарбом знайшли карась із крабом.*

ТЕМА 9
БАГАТСТВО МОВЛЕННЯ.
ЛЕКСИЧНІ ТА ФРАЗЕОЛОГІЧНІ НОРМИ

План

1. Вживання омонімів і паронімів у мовленні.
2. Синонімія і точність мовлення.
3. Доречне використання слів відповідно до їх прямого і переносного значення, стилістичного маркування, експресивної конотації.
4. Мовні метафори, інші види переносного вживання слів.
5. Українська фразеологія у зіставленні з російською: еквіваленти, відповідники, без еквівалентні усталені конструкції.
6. Мовленнєві помилки, їх типи. Причини порушення лексико-фразеологічних норм.

Теоретична частина

Лексичні норми регулюють правильність слововживання у властивих їм значеннях на сучасному етапі.

Серед лексичних помилок і недоліків найпоширеніші ті, що стосуються:

1) уживання слів у невластивому для контексту значенні: *заважати вчитися* (а не *мішати вчитися*), *ставитися до неї з повагою* (а не *відноситися до неї з повагою*);

2) уживання слів-паразитів, які засмічують особливо усне мовлення і заважають зрозуміти висловлену думку: *ну, значить, взагалі, от, так би мовити, знаєте, розумієте, також, так сказати, га, ага, як це, тобто*;

3) уживання ненормативних слів, жаргонізмів, які мають знижений, згрубілий колорит і перебувають поза літературною нормою: *говорити* (а не *гавкати*), *обманювати* (а не *брехати*), *продати* (а не *загнати*), *доносити комусь* (а не *капати*), *міліціонери* (а не *менти*);

4) уживання лайливих і вульгарних слів, недопустимих з погляду літературної норми та етикетних правил: *чорт візьми, холера ясна, паскудний, дурепа* та інші;

5) уживання росіянізмів: *праска* (а не *утюг*), *їдальня* (а не *столова*), *наступний* (а не *слідуючий*) та інші;

6) перенасичення тексту чужомовними запозиченнями, зловживання іншомовними словами, які в українській мові мають свої відповідники: *перевезення* (а не *транзит*), *товариство* (а не

корпорація), **особливий**(а не *ексклюзивний*), **добірні сорти** (а не *елітні сорти*), **найкраща ціна** (а не *оптимальна ціна*), **відпочинок** (а не *вікенд*), **циркове видовище**(а не *циркове шоу*). М. Рильський казав, що без іншомовних слів у культурному мовленні не обійтись. Але варто вживати їх тільки тоді, коли вони справді доконче потрібні – і, безумовно, у властивому для них значенні;

7) уживання тавтології – невиправданого повторення однокореневих слів або українського та чужомовного відповідників: **виконати роботу** (а не *зробити роботу*), **осінній день** (а не *осінній день осені*), **свято** (а не *святкове свято*), **аборигени** або **корінне населення** (а не *корінні аборигени*);

8) уживання зайвих слів (плеоназму, тобто багатослів'я): **кожна хвилина дорога** (а не *кожна хвилина часу дорога*), **будемо знайомитися** (а не *будемо вперше знайомитися*);

9) сплутування паронімів: **моя домашня адреса** (а не *мій домашній адрес*), **дружна група** (а не *дружня група*);

10) порушення фразеологічної точності: **мова про** (а не *мова йдеться*); **брати участь** (а не *приймати участь*); дослівний переклад іншомовних висловів, які в українській мові мають свої відповідники: **збожеволіти**(а не *зійти з розуму*), незнання точного значення фразеологізму, його слововживання: **Це була лебедина пісня для цих підлітків-злочинців**.

Практична частина

1. Які умови для створення точності мовлення Ви знаєте?
2. Якими мовними засобами виражається точність мовлення?
3. Яку роль відіграють синоніми, омоніми, пароніми для точного вираження думок?
4. Що таке логічність мовлення?
5. Як можна оволодіти логікою викладу?
6. Які найголовніші умови логічності?
7. Знайдіть і виправте в наведених реченнях лексико-стилістичні порушення.

Сьогодні він повністю загубив силу. Сидячи в автобусі, в мене заболіла голова. У цьому творі автор висміює скупість, жадність до збагачення. Він був кріпацьким селянином. Учень вірно відповів на запитання вчителя. Сьогодні мова йдеться про відмінників нашої групи.

8. Відредагуйте словосполучення і вкажіть, в якому значенні можна вживати виділені слова. Наприклад: **доказуємо теорему** – **доводимо теорему** (доказуємо казку до кінця).

Мішаємо вчитися, **нагло** поводяться, **дурно** почуваємося, **ваша фамілія Блажкевич**, **заказуємо** автобус, **заставляємо** прочитати, **смутно** згадуємо, **відказуємо** у послугі, **цілу неділю** ходимо на роботу, **поступаємо** в університет, **являємось** студентами, **переводити** статтю, **напротязі** місяця, **наказати** за провину.

9. Відредагуйте словосполучення, уникаючи тавтології та плеоназму.

Руйнівний смерч, **денний стаціонар**, **дві дилеми**, **послати геть**, **сатирична карикатура**, **вільна вакансія**, **мій власний погляд**, **пакети для пакування**, **саджати в саду саджанці**, **вперше знайомитися**, **10 тисяч гривень грошей**, **в серпні місяці**, **довга тривала подорож**, **бачити сновидіння**, **адреса місяця проживання**, **пам'ятні сувеніри**, **період часу**, **на сьогоднішній день**, **по 20 сторінку включно**, **єдиний екземпляр**, **сервісне обслуговування**, **обмежені ліміти**, **народнофольклорна практика**.

ТЕМА 10

ЯСНІСТЬ І ДОСТУПНІСТЬ МОВЛЕННЯ. МОРФОЛОГІЧНІ НОРМИ І ПОШИРЕНІ ВІДХИЛЕННЯ ВІД НИХ

План

1. Ясність і доступність мовлення.
2. Типові помилки у відмінюванні іменників.
3. Типові помилки в утворенні ступенів порівняння прикметників.
4. Специфіка відмінювання числівників.
5. Особливості вживання займенників II особи однини і множини (ТІ-ВІ) при звертанні до однієї особи.
6. Вживання активних і пасивних дієприкметників в українській мові.

Теоретична частина

Морфологічні норми вживання іменника охоплюють правила утворення та функціонування його граматичних форм. Типовими порушеннями нормативності вживання іменникових форм є:

- 1) недотримання граматичного роду іменників: **вчений ступінь** (а не **вчена**), **прозорий тюль** (а не **прозора**), **свій день**

- народження* (а не *своє*);
- 2) неправильне вживання числа іменників: *зелене гілля* (а не *зелені*), *слизьке каміння* (а не *слизькі*), *медичне приладдя* (а не *медичні*);
 - 3) неправильне утворення відмінкових форм іменників: *приїхали з Кривого Рогу* (а не *Кривого Рога*), *виїхали до Нідерландів* (а не *Нідерланд*), *їхали до центру міста* (а не *центра*), *смачною кашею* (а не *кашою*), *професори кафедри* (а не *професора*), *досвідчені інструктори* (а не *інструктора*), *без статей у газеті* (а не *статтів*), *не маю грошей* (а не *грошів*).

Морфологічні норми вживання прикметника та займенника охоплюють правила утворення та поєднання їхніх граматичних форм. Найтипівіші порушення трапляються в:

- 1) утворенні присвійних прикметників: *Галин* (а не *Галін*), *Настин* (а не *Настін*), *Наталчин* (а не *Наталкін*), *свекрушин* (а не *свекрухін*), *подружчин* (а не *подружкін*);
- 2) утворенні ступенів порівняння прикметників: **найбільш зручні** або **найзручніші** місця (а не *найбільш зручніші*), **більш талановиті** або **талановитіші** студенти (а не *більш талановитіші*);
- 3) використанні невластивого для української мови вживання слова *самий* на означення найвищого ступеня порівняння прикметників: **найкращі** студенти (а не *самі кращі*), **найулюбленіші** програми (а не *самі улюблені*);
- 4) поєднанні вищого ступеня порівняння прикметників у словосполучення без прийменників чи сполучників (вищий ступінь порівняння прикметників звичайно вимагає після себе прийменників **від, за, над, проти** з відповідними відмінками або сполучників **як, ніж**. **Форми** родового відмінка без прийменника – калька з російської мови): *думка швидша, ніж вітер* (а не *думка швидша вітру*), *воля дорожча за життя* (а не *воля дорожча життя*), *грушка солодша від яблука* (а не *грушка солодша яблука*), *вона старша від (за) мене, ніж я* (а не *вона старша мене*), *краще над (за, ніж) усе, краще від усього* (а не *краще всього*);
- 5) помилковому використанні форми вищого ступеня в значенні найвищого: зібралися **найкращі** студенти групи (а не *кращі*), **найвища** міра покарання (а не *вища*), **найвища** якість (а не *вища*), відзначимо **найголовніші** здобутки та надбання (а не *вищі*).

головніші), проаналізуймо *найдостойніші* шляхи вирішення проблеми (а не *достойніші*).

6) узгодженні прикметника з іменником на позначення певних професій, посад і звань жінок (правильно – в чоловічому роді): *старший* викладач (а не *старша викладачка*), *новий* професор (а не *нова професорка*), *провідний* інженер (а не *провідна інженер*), *винахідливий* капітан (а не *винахідлива капітанша*), *розважливий* директор (а не *розважлива директриса*), *недосвідчений* продавець (а не *недосвідчена продавщиця*), *висококваліфікований* гример (а не *висококваліфікована гримерка*);

7) утворенні форми прикметника (у ролі означень), що вживається у сполуках із числівниками **2, 3, 4** (правильно – називний відмінок множини із закінченням **-і** (а не **-их**). Це ж стосується і прикметника *останній* перед числівником **5** і більше: *три щасливі роки* (а не *щасливих*), *чотири важливі питання* (а не *важливих*), *два нестандартні вироби* (а не *нестандартних*), *три великі групи* (а не *великих*), *за останні вісімдесят років* (а не *за останніх*). Але: *за вісімдесят останніх років*;

8) утворенні відмінкових форм займенників: *на твоєму боці* (а не *твойому*), *на своєму подвір'ї* (а не *свойому*).

Морфологічні норми регулюють вибір правильної граматичної форми. Типовими порушеннями нормативності вживання числівникових та дієслівних форм є:

1) неправильне відмінювання числівників: *п'ятдесятитисячний* натовп (а не *п'ятидесяти тисячний*), *чотирма* студентами (а не *чотирьома* студентами); неправильне поєднання числівників з іменниками: *півтора* куплета (а не *півтори* куплета), *півтори* порції (а не *півтора* порції), *дві* гривні (а не *два* гривня), *чотири* львів'янина (а не *львів'янини* чи *львів'яни*);

2) неправильне поєднання прислівників *завтовшки*, *завглибшки*, *завширшки*, *завдовжки*, *заввишки* та прийменника *близько* з числівниками: *Стіни будинку були завтовшки 40 см* (а не *завтовшки в 40 см*), *близько ста шістдесяти примірників* (а не *близько сто шістдесят примірників*);

3) неправильне написання відчислівникових складних слів: *триразове* харчування (а не *трьохразове* харчування), *двоповерховий* будинок (а не *двохповерховий* будинок). Але у

складних порядкових числівниках: **двохтисячний** (а не **двотисячний**), хоч **трьохтисячний** і **тринадцятий**, **чотирьохмільйонний** і **чотиримільйонний**;

4) неправильне утворення особових форм дієслова: *троянди колють* (а не *колять*), *все люди бачать* (а не *бачуть*);

5) неправильне утворення наказового способу дієслова: *зробімо перерву* (а не *давайте зробимо перерву*);

6) уживання неозначеної форми дієслова на **-ть** у документах: *пропонувати*, *виступати* (а не *пропонувать*, *виступать*);

7) уживання розмовних (калькованих) дієслівних форм теперішнього часу в офіційно-діловому стилі: *носить*, *робить* (а не *носе*, *робе*);

8) уживання форм давньоминулого часу в офіційно-діловому та науковому стилях: *я виконав* (а не *я виконав був*), *пропозицію узгодили* (а не *пропозицію узгодили були*), *повідомлення надійшло* (а не *повідомлення надійшло було*);

9) неправильне поєднання дієслова з числівниками *сто*, *тисяча*, *мільйон*, *мільярд*: *витрачено сто гривень* (а не *невитрачені сто гривень*);

10) неправильне поєднання дієслова-присудка зі словами *разом*, *спільно*: *дирекція заводу спільно із профкомом розглянула...* (а не *розглянули*). Але без слів *разом*, *спільно* дієслово вживається в множині: *Адміністрація школи та міськво розглянули...*;

11) уживання віддієслівних іменників на **-ння**, які потрібно замінювати дієприслівниковими зворотами: *Читаючи цей проект, я зауважив* (а не *При читанні цього проекту, я зауважив*);

12) порушення норм уживання форм залежного слова: *свідчити про факти* (а не *свідчити факти*), *дякувати слухачам* (а не *дякувати слухачів*);

13) уживання зворотних дієслів: *Я прошу вибачення чи вибачте мені за те, що спізнився* (а не *я вибачаюся за спізнення*); *Цю дитину розшукує міліція* (а не *Ця дитина розшукується міліцією*);

14) неправильне вживання форм іменників при перехідних дієсловах: *купити молока* (а не *купити молоко*), *не написати листа* (а не *не написати лист*);

15) уживання пасивних конструкцій: *Наш клас достроково*

виконав завдання (а не *Завдання було достроково виконане нашим класом*);

16) уживання ненормативних форм дієприкметників та дієприслівників, які слід замінювати іменниками, іменниками із прийменниками (описова конструкція), дієсловами: **довкілля / навколишнє середовище**(а не *оточуюче середовище*); **обізнаний учень / учень, який добре знає**(а не *незнаючий учень*).

Практична частина

1. Який основний шлях розвитку ясності мовлення?
2. Якій формі –ові, -еві чи –у, -ю надається перевага у професійному мовленні?

3. Які найтипівіші порушення в утворенні та поєднанні граматичних форм прикметника та займенника?

4. Назвіть типові порушення нормативності вживання числівникових та дієслівних форм.

5. виправте, де потрібно, помилки: *сонячні проміння, високі бадилля, старовинна мебель, довгий макарон, фіолетові чорнила, письмові приладдя, золоті колосся, гарячий кофе, злий собака, наукова ступінь, сильна головна біль, десять гривнів, сонячні Сочі, молоді директора, пам'ятник Шевченка, красиве шимпанзе, журі присудив. Міссісіпі вийшло з берегів. НРУ ухвалило нову програму. Вітальну адресу з нагоди 50-ліття директор вручив начальникові другого цеху Корнієнко Василю Петровичу.*

6. Провідмінійте займенники: *я, ніщо, скільки, він, ніхто, абищо, ми, аніхто, той, ви, себе, ті.*

7. Провідмінійте наведені числівники, вказавши, де можливо паралельні форми: *Сто, вісімнадцять, три тисячі сорок шість, п'ятдесят дев'ять, двісті сімдесят чотири.*

8. Поставте подані іменники чоловічого роду II відміни у формі Родового відмінка однини. Поясніть закінчення.

Університет, учитель, юрист, поверх, відсоток, карбованець, технікум, деканат, карниз, синус, атом, числівник, рід, комплекс, ансамбль, стіл, десяток, випадок, склад, спосіб, приклад, полк, сюжет, додаток, нарис, образ, ніготь, рукопис, класицизм, інтерес.

9. виправте огріхи у наведених реченнях.

1. Перше питання було виправлене більш глибоко і тому відповідь визнана більш кращою. 2. Міністерство освіти мало менш об'єктивніший підхід до середніх шкіл, ніж до інших навчальних закладів. 3. У мене в серці – напрекрасніші спогади про День

Першого вересня. 4. Новозбудована споруда університету гарніша всіх на цій площі. 5. У вересні вступила Іванна до університету і встигла показати себе самою кращою студенткою. 6. І хоча він вважався на цій посаді здібним керівником, все ж у ньому проглядався більш виразніший господарник, ніж адміністратор. 7. Дані про себе (більш повніші), якими мовами володіє, вік, освіта, місце проживання, номер телефону тощо – надішліть на адресу університету.

ТЕМА 11

СИНТАКСИЧНІ ТА ПУНКТУАЦІЙНІ НОРМИ І ПОШИРЕНІ ВІДХИЛЕННЯ ВІД НИХ

План

1. Синтаксична нормативність мовлення.
2. Особливості узгодження присудка з підметом, власних назв населених пунктів, держав, географічних об'єктів тощо із загальними.
3. Попередження помилок у побудові простих речень: порядок слів у реченні, вживання однорідних членів, дієприкметникових та дієприслівникових зворотів.
4. Типові недоліки, пов'язані із побудовою складних речень.

Теоретична частина

Синтаксичні норми – це правила побудови та утворення словосполучень і речень. Типовими порушеннями синтаксичних норм є:

- 1) невдалий порядок слів у реченні: *Віруси атакують комп'ютери* (а не *Комп'ютери атакують віруси*);
- 2) помилки в координації підмета й присудка: *Журі визначило* (а не *визначили*) *переможців конкурсу*. *Місто Львів підготувалося* (а не *підготувався*) *до свята*. *Більшість підприємств простоює* (а не *простоюють*);
- 3) ненормативне керування: *іти по хліб* (а не *іти за хлібом*), *хворіти накір* (а не *хворіти кором*), *засіб від* болю в суглобах (а не *засіб для...*);
- 4) помилки в уживанні однорідних членів речення: *Протягом шкільних років відвідував спортивні секції, плавання, настільний теніс. Потім наша сім'я проживала на Заході України,*

у Львові, в Івано-Франківську;

5) невіддале використання пасивних конструкцій, дієприкметникових та дієприслівникових зворотів: *Верховною Радою було прийнято закон у першому читанні. Побувавши у різних країнах, де сподобалось найбільше? Пишучи контрольну роботу, пролунав дзвоник на перерву.*

Пунктуаційні норми – це правила використання розділових знаків. Типовими порушеннями пунктуаційних норм в офіційно-діловому стилі є неправильне вживання розділових знаків:

1) для відокремлення обставини: *Зловживаючи службовим становищем, громадянин Слив'як А.С. вимагав хабара (а не Зловживаючи службовим становищем громадянин Слив'як А. С. вимагав хабара (із пояснювальної записки)); Працюючи з потенційними VIP-клієнтами банку, здійснюю комплексне обслуговування таких клієнтів (а не Працюючи з потенційними VIP-клієнтами банку здійснюю комплексне обслуговування таких клієнтів (із резюме));*

2) для відокремлення означення та прикладки: *Я, Губенко Оксана Володимирівна, студентка групи АР-12 (а не Я Губенко Оксана Володимирівна студентка групи АР-12 (з автобіографії)); ...відбудеться вечір, присвячений пам'яті великого поета України Тараса Шевченка (а не ...відбудеться вечір присвячений пам'яті великого поета України Тараса Шевченка (із оголошення));*

3) при однорідних членах речення: *Зголошуватися за адресою: м. Львів, вул. Чмоли, 1, корпус 4, кімн. 209 (а не Зголошуватися за адресою м. Львів вул. Чмоли 1 корпус 4 кімн. 209...(із запрошення));*

4) у простому реченні: *До заяви додаю медичну довідку (а не До заяви додаю – медичну довідку (із заяви)); 9 березня 2008 р. в актовому залі першого навчального корпусу... (а не 9 березня, 2008 р., в актовому залі, першого навчального корпусу (із оголошення));*

5) у складному реченні: *Прошу допустити мене до складання іспиту з української мови за професійним спрямуванням, якого я вчасно не склав через хворобу (а не Прошу допустити мене до складання іспиту з української мови за професійним спрямуванням якого я вчасно не склав через хворобу (із заяви)).*

Практична частина

1. Наведіть приклади типових порушень синтаксичних

норм.

2. У чому особливості використання пасивних конструкцій, дієприкметникових та дієприслівникових зворотів?

3. Визначте правила узгодження підмета з присудком. Наведіть приклади.

4. Виправте порушення порядку слів у реченнях.

Комп'ютери атакують віруси. Мерія планує фарбувати фасади будинків у центрі Львова разом з власниками перших поверхів. Кожен Новий рік зустрічає по-своєму. Незважаючи на спотворене обличчя, медики запевняють, що він здоровий. Увечері, 2 вересня, в одній із квартир на вулиці Зеленій у Львові, яка належить 21-річному безробітному львів'янину, спалахнула пожежа. Урожай збирає новий комбайн.

5. Знайдіть помилки, пов'язані з координацією підмета й присудка. Виправте речення.

Я з друзями відпочивали в оздоровчому таборі "Політехнік-1". Більшість молодих подружніх пар хотіли б мешкати окремо від батьків. За кордоном працюють велика кількість наших співвітчизників. У парламенті більшість депутатів вдягають маску. Тріо "Крайня хата" намагалися бути схожими на тріо "Либідь".

6. Виправте мовностилістичні помилки в словосполученнях: *стакан наполовину пустий, в помаранчевих палатках, бутылка пива, дві сутки, клубнічний (землянічний) йогурт, від першого лиця, склади з боєприпасами зірвано, за углом, міський каток, в ста метрах від зупинки, у п'яти хвилинах ходу, Президент працював в одній сорочці, важливо відмітити, тобі везе, здоровий образ життя, заслоняє від сонця, європейського зразку, металева банка, усі вже привикли, сотрудникові церкви Юра, покраска брів і повій, відпечатки пальців, відкрити очі, відкрити книгу, закрити холодильник, прийомні дні, львівський почтальйон, постороннім заходити заборонено, знімати квартиру, послати по пошті, шкідлива привычка, завірена довідка, півтора гривні, пару слів, отримати перемогу, заказати їжу, перспектива на майбутнє, моя особиста думка, вірна відповідь, піти за водою, хворий грипом, завідувач касою, згідно розкладу, по сімейним обставинам, вільна вакансія, кольорова обкладинка, дуже вибачаюсь, доброзичливе відношення, воєнний квиток, правильний адрес, на протязі року, неабияке співпадіння, проїзний білет, туристичне агенство,*

людяний фактор, благородний поступок, досвідчений прораб, великі ножниці, отравлена їжа, привітання із шестидесятиріччям, зачекати пару хвилин, мішає співати, менша половина склянки, сорочка у полоску, піти за продуктами, звертатися по адресу, центр по техзабезпеченню, згідно до указу, по якому питанню, майстерня по ремонту взуття, відповідно ухвали, фільм по замовленню, відсутність по хворобі, їхати на Україну, розмовляти на англійській мові, радіти успіхам, поступити у вищий навчальний заклад, працювати по контракту, кругосвітня подорож, підписка на журнали, карманні розходи, регульований перехресток, ведучий інженер, рішеннячий момент, курячі бедра, довідка по телефону, мова йдеться про людей, цьогорічна фасоля, здавати іспит, круглодобова аптека, нестерпна нежить, кукурудзяні палочки, поломаний телефон, опинитися в дурнях, багаторічна переписка, торт на заказ, заставляємо прочитати, жалко віддавати, другим разом, смутно пам'ятати, смачне блюдо, давайте купимо, на рахунок цього питання, рекомендації про застосування, на протязі трьох місяців, згідно опису, текучість кадрів, виключно обдарований, вирішити вірно, з усією рішучістю, завірена справка, появитися невчасно.

ТЕМА 12

СТИЛІСТИЧНІ НОРМИ. СТИЛІСТИЧНО НЕЙТРАЛЬНІ І МАРКОВАНІ СЛОВА, ЇХ ВЖИВАННЯ

План

1. Стилiстично нейтральнi i маркованi слова, iх вживання.
2. Мовна ситуацiя в Миколаєві: вивiски, реклама, назви вулиць. Українськi та росiйськi прiзвища, проблема передачi iх українською мовою.
3. Культура мовлення: правило, як правило, як звичайно, як водиться, як заведено.

Теоретична частина

Стилiстичнi норми регулюють правильнiсть вiдбору мовних одиниць вiдповiдно до умов спiлкування та стилю викладу. Д. Свiфт влучно зауважив, що стиль – це властивi слова на своєму мiсцi.

Серед найтипiвiших стилiстичних помилок i недолiкiв в офiцiйно-дiловому стилi є:

- 1) неправильне вживання усталених словесних формул: *відповідно до, згідно з*, (а не *відповідно з, згідно до*);
- 2) уживання розмовної лексики: *академічна відпустка* (а не *академка*), *залікова книжка* (а не *заліковка*);
- 3) надуживання іншомовними словами в документах, коли є відповідники в українській мові: *безвладдя* (а не *анархія*), *доказ* (а не *аргумент*), *звертатися* (а не *апелювати*), *обговорення* (а не *дебати*), *записувати* (а не *фіксувати*), *узгоджувати* (а не *координувати*). Такі іншомовні слова часто використовують в діловому мовленні і, на жаль, не завжди доречно;
- 4) неправильне відмінювання прізвищ: *кінотеатр імені О. Довженка* (а не *О. Довженко*), *виступ В. Ющенко* (а не *В. Ющенко*);
- 5) надмірне вживання закінчення *-у(-ю)* в давальному відмінку іменників чоловічого роду: *ректорові* (а не *ректору*), *учителеві* (а не *учителю*).

Примітка. В українській мові є два закінчення давального відмінка однини іменників чоловічого роду другої відміни – *-ові, -еві (-єві)* і *-у (-ю)*: *братові – брату, Василеві – Василю*. Але в офіційно-діловому стилі перевагу надаємо формам на *-ові, -еві*. Прізвища з суфіксами *-ин, -їн* можуть мати закінчення *-у* та *-ові*: *Кравчишинові – Кравчишину*. А прізвища прикметникового походження з присвійними суфіксами *-ів (-ов), -їв (-єв)* – лише закінчення *-у*: *Марків – Марківу (Маркову)*. Під час уживання однакових відмінкових форм допустима варіантність: *Ректорові Кравченку Василеві Остаповичу*;

- 6) неправильне вживання форм родового відмінка однини іменників чоловічого роду: *документа* (а не *документу*), *протоколу* (а не *протокола*), *факту* (а не *факта*), *диплома* (а не *диплому*). У разі сумніву варто заглянути до словника;
- 7) неправильне використання роду іменників, коли це стосується офіційної назви особи за професією: *касир* (а не *касирка*), *завідувач* (а не *завідувачка*), *директор* (а не *директорка*), *викладач* (а не *викладачка*);
- 8) неправильне узгодження прикметників з іменниками: *старший лаборант Олена Іванівна поїхала* (а не *старша лаборант*), *головний бухгалтер Ірина Миколаївна порадила* (а не *головна бухгалтер*);
- 9) сплутування синтетичної й аналітичної форм ступенювання прикметників: *більш повний, більш вичерпний* (а не *більш*

повніший, більш вичерпніший);

- 10) недоречне вживання присвійних прикметників: **наказ ректора, постанова директора** (а не *ректорів наказ, директорова постанова*) та інші.

Практична частина

1. Чому слова діляться на стилістично нейтральні і стилістично марковані?

2. Які слова належать до стилістично маркованих?

3. Якими стилістичними особливостями характеризується словниковий склад української мови?

4. Запишіть слова у дві колонки: стилістично нейтральні, загальноновживані, стилістично марковані, експресивно забарвлені. Складіть по два-три речення зі словами обох груп.

Оглядини, механізувати, біганина, відповідальність, скиглити, вечорниці, премія, кисень, дідуган, пестити, баняк, пре чудесний, суфікс, працювати, ссавці, дорога, весело, орфографія, конкурс, відсоток, співіснування, сестра, щастя, колядувати, гладун, гетьман, аероплан.

5. Розкрийте дужки, вибираючи дієслово, що найточніше відповідає змісту речення.

Усі побачили, що (прийшла, почалась) повідь. Ввечері мене додому (проводжали, супроводжували) друзі. Сьогодні на уроці біології учитель (говорив, розповідав) нам про генетику. картини в музеї (освітлені, осяяні, опромінені). Рослини швидко (акліматизувались, освоїлись) у місцевих умовах. Вдалині (блмнули, блиснули, бликнули) вогні міста.

ТЕМА 13

ЧИСТОТА МОВЛЕННЯ. ПРОСТОРІЧНА ЛЕКСИКА І ДІАЛЕКТИЗМИ. ЗАПОЗИЧЕНА ЛЕКСИКА

План

1. Визначення чистоти мови.
2. Типові помилки, пов'язані із зловживанням:
 - а) використання просторічних слів, жаргонізмів;
 - б) функціонування діалектизмів;
 - в) канцеляризми і слова-паразити.

Теоретична частина

Чистота мови полягає у тому, щоб:

- 1) вживати нормативні слова, їх форми, словосполучення,

дотримуватися норм правильної літературної вимови (орфоепічних норм);

2) без потреби не вживати іноземних слів та висловів;

3) уникати варваризмів, які засмічують мову;

4) позбуватися діалектизмів, які доцільно вживати тільки у відповідних типах літературних творів і в певних життєвих ситуаціях (можна вживати діалектизми, які є назвами специфічних для певного регіону реалій);

5) не вживати жаргонних слів та висловів.

Практична частина

1. Дайте визначення канцеляризмам, мовним штампам? Наведіть приклади їх використання у професійному мовленні.

2. Що таке діалектизми?

ТЕМА 14

ДИСКУСІЯ, ПРАВИЛА ПЕРЕКОНАННЯ СПІВРОЗМОВНИКА У ПРАВИЛЬНОСТІ ВЛАСНИХ ДУМОК

План

1. Дискусія. Форми проведення дискусії.

2. Правила поведінки під час дискусії.

3. Культура мовлення під час дискусії.

Теоретична частина

Суперечка, полеміка займають важливе місце в житті суспільства і кожної людини, постійно супроводжують його з дитинства до старості. У суперечці, в ході обговорення важливих життєвих проблем його учасники прагнуть переконати один одного в правильності своїх поглядів, захищають, відстоюють і доводять істинність своїх суджень, відкидають ті погляди і судження, які вони вважають помилковими.

В умовах демократії і гласності, плюралізму думок, розходження позицій, взаємна критика — явища зовсім нормальні. Адже кожна людина має свій життєвий досвід, світоглядні установки, різний рівень культури, виховання, особливості характеру і психології, моральні цінності. Звідси і різноманітні оцінки соціальних процесів і історичних подій, своє бачення світу. Однак, як показує практика, багато хто в нашому суспільстві не вміють вести суперечку, не мають культуру полеміки, не вміють вести аргументований діалог, толерантно поводитися в суперечці

Суперечка у таких випадках перетворюється в перепалку, полеміка переходить в особисті образи, брутальність, у придушення опонента, а слушні пропозиції викликають вибух негативних емоцій. У цивілізованому суспільстві в прагненні до істини кожна людина повинна мати право на волю думок, його висловлення на взаємну конструктивну критику.

Що таке суперечка, яка його сутність, як співвідносяться між собою поняття «суперечка», «диспут», «дискусія», «полеміка»? *Суперечка* – це зіткнення думок, позицій, у ході якого кожна зі сторін аргументовано відстоює своє розуміння обговорюваних проблем і прагне спростувати доводи інших сторін. Суперечка розглядається як словесне змагання, обговорення чогось-небудь між двома чи декількома людьми, при якому кожна зі сторін обстоює свою думку, свою правоту. В процесі ведення суперечки в явному чи неявному вигляді існує протиріччя, що дозволяє сформулювати проблему.

Існують різні види суперечки. Суперечка містить у собі як різновид диспут, дискусію, полеміку і виступає стосовно них як родові поняття. *Диспут* (лат. *disputatio*) – публічне усне обговорення якої-небудь спірної проблеми із залученням широкого кола фахівців і зацікавлених осіб, на якому заслуховуються доповіді по даній проблемі і, як правило, виступу опонентів. Диспут – публічна суперечка на наукову і суспільно важливу тему.

Під *дискусією* (лат. *discussio* – дослідження, розгляд, розбір) звичайно розуміють публічне обговорення яких-небудь проблем, спірних питань. Дискусія є найважливішою формою інтелектуального спілкування мета якої – з'ясування істини. Дискусія є ефективним способом переконання, тому що її учасники самі приходять до того чи іншого висновку.

Однієї з форм обміну думками є полеміка. *Полеміка* – (грец. *polemicos* – войовничий, ворожий) – суперечка на зборах, диспуті і т.д. по якому-небудь питанню, під час обговорення якої-небудь проблеми. Полеміка – це не просто суперечка, а така, при якому наявна конфронтація, протистояння, протиборство сторін, ідей. Якщо учасники дискусії, диспуту, зіставляючи різні точки зору, намагаються прийти до єдиної думки, знайти загальне рішення, установити істину, то ціль полеміки інша – не досягнення згоди, а перемога над іншою стороною, твердження власної точки зору. Полеміка — це насамперед боротьба, боротьба ідейна, світоглядна,

моральна. У дискусії опоненти погоджуються в головному, основному, у полеміці розходяться в найважливішому. Однак варто враховувати те, що справжня полеміка ведеться не просто заради перемоги, як такої. Спираючись на принципові позиції, полемісти намагаються вирішити соціально значимі питання. Полеміка особливо необхідна, коли виробляються нові погляди, відстоюються загальнолюдські цінності, права людини, складається суспільна думка.

Поняття дискусія і полеміка різняться, але їх не слід протиставляти; за певних умов вони можуть переходити одне в одне. Полеміка теж може привести до взаєморозуміння, зближенню думок і навіть згоді опонентів.

Досить часто поняття диспут, дискусія, полеміка вживаються як синоніми до слова суперечка. Усі ці поняття виступають як форми інтелектуального спілкування і являють собою зіставлення, зіткнення різних точок зору. Істотною відмінністю між суперечкою, дискусією, диспутом і полемікою є те, що кожне з цих понять несе специфічне моральне і логіко-психологічне навантаження.

Історія мистецтва суперечок сягає давніх-давен. Ще у стародавніх мислителів дискусії, диспути розглядались як засіб не тільки спілкування, а й розвитку наукового знання. В античних містах-полісах високо цінувалось уміння полемізувати, доводити свою правоту і здобувати собі прихильників у процесі обговорення державних судових та інших справ. Мислителі Стародавньої Греції звернули увагу на те, що знання, отриманні та засвоєні в результаті відстоювання різних поглядів, набагато міцніші.

Спосіб ведення діалогу першим став застосовувати давньогрецький філософ Протагор, якому приписують твір «Мистецтво суперечки». Великий майстер діалогу Сократ виробив низку загальних прийомів розвитку думки в процесі полеміки, вимагав перевірки та доведення кожного висунутого положення, кожної думки.

Узагальнивши досвід Сократа, його учень Платон представив діалектику як метод аналізу і синтезу понять, як рух думки від багатоманітних конкретних їх значень до загальних понять-ідей.

Засновник формальної логіки Аристотель у своїх творах «Аналітика», «Категорії», «Риторика» виклав чимало думок про обмін думками у процесі суперечки. Його книга «Топіка» повністю присвячена діалектичним дискусіям.

Велика увага суперечкам приділялась у Стародавніх Індії та Китаї. Стародавні індійські логіки високо цінували такі риси учасника дискусії, як уміння знайти помилки в міркуваннях суперника, швидко схопити висловлене опонентами, швидко вникати в сутність їхньої думки, зберігати під час суперечок присутність духу, не нервувати, не допускати грубощів стосовно опонента.

В умовах середньовіччя релігійний догматизм і консерватизм патріархальних відносин включали суперечки як інструмент пізнання. Вершиною середньовічної діалектики стали праці П. Абеляра, особливо його праця «Так і ні».

Для науки епохи Відродження характерне надання дискусії наукового спрямування, розуміння ролі розуму і досвіду в пізнанні (діалоги Галілея, Бруно, Телезіо, Кампанелли). Великий внесок у теорію суперечок зробили Берклі, Юм, Дідро, Кант.

У XVII—XVIII ст. у полеміці і наукових дискусіях в основному відмовляються від посилань на авторитети і вимагають наводити факти, що підлягають перевірці. Яскраві сторінки мистецтва суперечки, полеміки пов'язані з іменами А. М. Радіщева, М. Г. Чернишевського, В. Г. Белінського, О. І. Герцена, В. О. Ключеського, Т. М. Грановського, Д. І. Менделєєва та ін. До полемічного діалогу вдавалися такі філософи, як В. С. Соловйов, С. Л. Франк, М. А. Бердяєв, М. І. Бухарін, А. В. Луначарський та ін.

Прикладом наукової полеміки є дискусії Н. Бора і А. Ейнштейна щодо принципу невизначеності, сформульованого Н. Бором. Дискусії В. Велера і І. Барцеліуса про особливості хімічної форми руху матерії, І. Павлова і І. Сеченова про рефлекторний характер психічної діяльності є взірцем творчого подолання розбіжностей при дослідженні проблемних питань науки.

Класифікація, основні принципи і правила ведення суперечки.

Для того щоб суперечка дала позитивний результат, варто правильно поставити мету, визначити предмет суперечки, бути компетентним в обговорюваних питаннях, знати закони логіки, володіти культурою ведення дискусій, полеміки. Будь-яка суперечка, як про це було сказано вище, містить у собі наступні елементи:

- 1) теза, тобто те, істинність чого треба довести в суперечці;
- 2) доводи, чи аргументи, тобто думки, істинність яких

перевірена і доведена практикою;

3) аргументацію, тобто уміння так зв'язати доводи (аргументи) з тезисом, щоб цей зв'язок логічно примусив визнати істинність тези;

4) уміння знайти вади в тезі, аргументах і зв'язку аргументів з тезою в опонента.

Наявність двох чи кількох тез і необхідність їхньої аргументації — перша відмітна риса дискусійного міркування. Друга стосується демонстрації доказів, що впливає із зіставленням систем аргументів по кожній тезі, виходячи з тих самих принципів добору доказів.

Неодмінною умовою наукової суперечки, доказового міркування служить чітка визначеність тези, що не допускає двозначності. Інакше дискусія буде безпредметною і марною. У ході дискусії всі його учасники зобов'язані в кожне поняття вкладати строго відповідний йому зміст, не змінювати його довільно. Якщо опоненти в термін вкладають різний зміст, не уточнюючи понять, полеміка приречена на невдачу.

Щоб суперечка була конструктивною, важливо уточнити поняття, які використовуються.

Для створення дискусійного міркування необхідно вміти:

1) визначити обсяг і зміст предмета міркувань;
2) визначити його діалектично протилежні властивості, можливі варіанти відносини до нього для постановки дискусійного питання і конкретизації об'єкта міркувань;

3) формулювати тези — можливі відповіді на поставлене дискусійне питання;

4) будувати міркування дискусійного типу в залежності від черговості його використання в загальному ході дискусії (монолог-вступ, монолог-твердження, монолог-спростування, монолог-висновок);

5) підбирати системи аргументів для доказу висунутих тез;

6) зіставляти системи доказів з метою виявлення ступеню доведеності тез;

б) робити висновки по дискусії.

У процесі міркування:

— варто правильно виділити предмет суперечки й чітко його сформулювати. Стежте за тим, щоб у ваших доводах і аргументах не було протиріч, неприпустимо застосовувати взаємно заперечливі

один одного судження;

— необхідно давати надійне обґрунтування істинності висунутих положень, уникати бездоказових тверджень, розпливчастості, двозначності, неконкретності, голослівності висловлюваних суджень.

Суперечка допомагає формувати в його учасників уміння зіставляти різні підходи, точки зору, аргументувати свої переконання в пошуках істини. Варіантів суперечки, полеміки безліч, вони багатопланові, різноманітні і неповторні, відрізняються різними обставинами й умовами, у яких відбувається зіткнення різних точок зору.

У літературі по логіці приводиться сім варіантів протікання суперечки залежно від мети логічних засобів побудови:

— евристичний підхід до ведення суперечки, коли одна зі сторін, не наполягаючи на своєму підході до вирішення проблеми, використовуючи інтуїцію і здоровий глузд, поступово схиляє до своєї точки зору інших учасників суперечки;

— логічний підхід до ведення суперечки, для якого характерний твердий логічний аналіз і аргументація, при яких, користуючись прийомам і правилами формальної логіки, учасники суперечки дійдуть висновку;

— софістичний підхід до ведення суперечки, при якому одна зі сторін прагне перемогти свого опонента будь-яким, навіть логічно неправильним шляхом, використовуючи так звані софізми. Софізм являє собою виверт, за допомогою якого помилкове судження видається за щире. До такого прийому прибігають у тому випадку, коли ставиться задача будь-що виграти суперечку. Типовий софістичний прийом — навмисна підміна тези в процесі суперечки, використання багатозначності;

— авторитарний підхід до ведення суперечки, коли одна зі сторін, спираючись на авторитети, або використовуючи свій авторитет, а нерідко і владу, нав'язує свою точку зору іншим;

— критичний підхід до ведення суперечки, коли одна зі сторін цілком акцентує увага лише на недоліках, слабких місцях і позиціях своїх опонентів, але не хоче і не прагне побачити позитивні елементи в протилежній точці зору;

— демагогічний підхід до ведення суперечки, що полягає в тому, що одна зі сторін веде суперечку не заради істини, а швидше за все для того, щоб повести дискусію убік від істини, переслідуючи

при цьому свої особисті, часто невідомі учасникам суперечки, мети;

— прагматичний підхід до ведення суперечки, що полягає в тому, що одна чи інша сторона веде суперечку не заради істини, а переслідує свої практичні цілі, що сховані і невідомі співрозмовникам.

Суперечки можуть бути конструктивними і деструктивними. Ціль конструктивної суперечки спрямована на досягнення істини, на те, щоб спростувати ненауковий, дилетантський підхід до рішення проблеми на основі вироблення колективної думки і досвіду. Деструктивні цілі суперечки, як правило, приводять до розколу його учасників на непримиренні угруповання, заводять рішення проблем у тупик, ведуть до схоластики. Головна причина появи деструктивних елементів у діалозі — стереотипне догматичне мислення, нетерпимість до чужої думки, інакомисленню. Причиною деструктивності можуть бути й особистісні особливості його учасників, егоїзм, амбіційність, впевненість у власній непогрішності, категоричність суджень, нездатність йти на компроміс, поступитися власними інтересами, а також відсутність здорового глузду, нерозуміння реальних процесів, що відбуваються в суспільстві.

На думку академіка Е.М. Кедрова, для додання наукової дискусії конструктивного характеру необхідно дотримувати наступних вимог: не приписувати своєму супротивнику яких-небудь інших положень, крім тих, котрі він захищає, не можна замовчувати чи обходити його аргументи, особливо основні, найбільш вагомі; варто ретельно перевірити вірогідність своїх доводів, уникати упередженості; не оперувати «голими», теоретично не осмисленими фактами.

У приведених вище правилах і рекомендаціях містяться загальні положення, підходи і вимоги до ведення суперечки, полеміки, однак, вони містять і деякі розходження, мають свою специфіку.

Очевидно, що без засвоєння правил і рекомендацій ведення суперечки неможливо результативне обговорення складних проблем науки, техніки, мистецтва, суспільної практики. Варто враховувати, що будь-яка система правил, як би ретельно вона ні була розроблена, не може бути всеосяжною, охопити всі особливості і специфіку явища.

Знання правил і схем логічних умовиводів, уміння приводити переконливі доводи в захист своєї точки зору, робити узагальнення з наявних фактів і свідчень, коротше — логічної культури, явно недостатньо для цілеспрямованої полеміки чи дискусії. Адже нас переконують не тільки логічні аргументи і доводи оратора, але і його емоційні і моральні якості, не говорячи вже про красу і добірність самої мови. Не випадково Платон і Аристотель, закладаючи основи риторики, звертали увагу на формування цих якостей.

Таким чином, у суперечках людьми керують не тільки мотиви з'ясування істини, часто переслідується мета будь-яким шляхом, навіть недозволенним, здобути перемогу над опонентом. Відомо біля шістдесятьох аморальних прийомів і вивертів, які використовувались у суперечці. До недозволених вивертів, як було сказано вище, відносяться софізми.

Щоб протистояти різним прийомам супротивника, не піддаватися на його хитрості, варто зберігати витримку, самовладання, намагатися передбачати його можливі виверти. Не слід полемізувати, якщо суперечка нав'язується опонентом, провокується, не варто сперечатися і тоді, коли свідомо ясно, що цьому супротивнику даремно що-небудь довести.

Потрібно враховувати і те, що суперечка, як правило, містить не тільки раціональні, але й емоційні елементи, що нерідко не тільки не проясняють, а затемнюють істину. Вступаючи в суперечку, потрібно бути коректним, витриманим, терпимим до думки опонента. Не можна допускати, щоб суперечка перетворилася в перепалку, в обмін грубощами.

Суперечка, полеміка вимагають компетентності, ерудиції, знань правил полемічного мистецтва, високої загальної культури, уміння мислити творчо, конструктивно. Успіх у суперечці значною мірою залежить від світоглядної переконаності, твердої позиції, відсутності байдужості, почуття занепокоєння, постійної роботи над собою. Суперечка, полеміка виступають як методи виховного впливу на особистість, ефективним способом формування переконання. Рівень, якість суперечки визначається, насамперед, рівнем інтелекту, цивілізованістю суспільства, зрілістю його мислення. Оволодіння культурою суперечки, уміння будувати обговорення з метою перебування правильних відповідей на поставлені життям питання є важливим чинником, що забезпечує

будівництво правової, демократичної держави.

Практична частина

1. Які форми дискусії ви знаєте?
2. Чим диспут відрізняється від дебатів?
3. Поясніть правила поведінки під час дискусії.
4. Підготуватися до дискусії: «Мої ідеали сучасності»; «Кохання і розрачунок».

ТЕМА 15

УКРАЇНСЬКА МОВА В ПРЕСІ ТА ТЕЛЕРАДІОЕФІРІ. МОВЛЕННЯ В РЕКЛАМІ

План

1. Українська мова в пресі.
2. Українська мова в телерадіоефірі.
4. Мова Інтернету.
5. Мова реклами.

Теоретична частина

У сучасному соціальному просторі комп'ютер, Інтернет, цифрові технології дали змогу радикально вплинути на життя кожної людини. Тепер важко уявити повноцінний освітній процес без комп'ютера, комунікативний – без мобільного телефону, а пізнавальний – без Інтернету. Але саме завдяки Інтернету зазнає трансформацій такий важливий аспект існування суспільства, як комунікація. Сьогодні в житті людини реалізовано такі комунікативні напрямки, які раніше не могли й передбачити. Колись спілкування здійснювалося за принципом «один для одного». Обмежені можливості висловити свою думку на широкий загал, а також почути думки інших існували до виникнення засобів масової комунікації. З появою таких засобів розширюється інформаційна сфера й змінюється комунікативний напрямок – з'являється можливість спілкування в соціумі за принципом «один для всіх». Тепер думки інших можна почути завдяки різним комунікативним каналам — газетам, радіо, телебаченню. Такий напрямок комунікації в соціумі має так само односторонній характер. Проте з появою Інтернету виник новий тип спілкування у суспільстві, який умовно можна назвати «всі для всіх». Кожен сьогодні може почути від усіх їхні думки і висловити усім свою думку. Із зміною соціальних умов комунікації спостерігаються нові

явища в психічних, світоглядних орієнтирах людини, в характері її мови. Інтернет – неоднозначне явище. У ньому щонайширше відбиваються наслідки глобалізаційних процесів, характерних для сучасного життя, в якому Всесвітня мережа виконує функцію формування світогляду людини. На жаль, через Інтернет часто пропагуються стандарти, які не відповідають ідеям гуманізму, добра. Водночас у Всесвітній мережі закладена важлива пізнавальна функція, оскільки розміщені тут ресурси дають змогу набувати знань, реалізувати когнітивні запити користувача. Тут також накопичуються і зберігаються великі обсяги інформації, тобто Інтернет виконує ще одну важливу функцію – тезаурусну. Позамовні та внутрішньоструктурні процеси спілкування в Мережі спричинилися до виокремлення культурологічної функції цього засобу масової комунікації. Тут формується специфічна інформаційна культура, причому через характер комунікації в Інтернеті змінюються стандартні підходи до культури загалом і культури спілкування зокрема. Культура спілкування набула нових рис, що вплинуло насамперед на мову комунікантів. Поряд із позитивними явищами, що поширилися в мові, спостерігаємо й негативні, деструктивні процеси. Внутрішня цензура мовця помітно ослабла, що спричинило значну кількість порушень мовного стандарту. До цього процесу активно долучилися екстралінгвальні чинники, серед яких – поширення Інтернету в містах, де мешкають переважно російськомовні користувачі, домінування російськомовних ресурсів, неактивна мовна політика держави та ін. У мові як динамічній системі під впливом позамовних процесів відбуваються активні внутрішньоструктурні зміни, які охоплюють одиниці всіх рівнів мови. Вони видозмінюють лексичну систему, переформатовують синтаксис, трансформують стилістичні ознаки. Найважливіша ознака, характерна для всіх стилів сучасної української мови в Інтернеті, – це розмовність текстів. Відсутність будь-яких обмежень щодо розміщення інформації в Мережі зумовлює активізацію розмовних засобів вираження. Розмовність як універсальна категорія виявляється у функціонуванні всіх сучасних мов. Вияв категорії розмовності в різних стилях не однаковий. Крім власне розмовного дискурсу, характерні засоби вираження розмовності репрезентовані в публіцистичних жанрах, у художніх текстах. Подекуди відповідні тенденції притаманні науковій літературі, менше – офіційно-діловим текстам. Більший

рівень розмовності порівняно з традиційною формою спілкування помічено також і в сакральних текстах. Одиниці розмовної мови стильово стратифіковані. Так, обценна лексика частіше трапляється у художній мові, але найменше нею послуговуються у сакральному дискурсі. Жаргонізми, сленгові одиниці помічено в усіх стильових різновидах, проте їх менше в офіційно-діловому, сакральному стилях. Розмовність, проникаючи у всі стильові різновиди мови, водночас зазнає трансформацій у розмовному дискурсі. Українська мова в Інтернеті для передавання емоцій – емотикони, які набули характеру універсалій. Автори текстів розмовного характеру почали активно послуговуватися некодифікованими одиницями, кількість яких порівняно із традиційним писемним різновидом розмовного стилю надзвичайно зросла. В Інтернеті мова комунікантів перебезована надмірною кількістю одиниць, що не належать до стандарту, серед яких елементи інших мовних систем, компоненти інших семіотичних систем тощо. Інтернет, де здебільшого відбувається спілкування між комунікантами за допомогою писемних текстів, витворює новий спосіб комунікації, яка за зовнішніми ознаками нагадує усний різновид розмовного стилю. Використання знаків-символів, не властивих традиційній писемній мові (зокрема емотиконів), створення ефекту звукової мови, невідворотність у часі, послуговування певними словесними формулами тощо наближають писемний різновид комунікації в Інтернеті до його усного варіанта. Сучасну художню мову в Інтернеті широко репрезентують твори малих жанрів. Мова оповідань, новел, поезій свідчить про пошук авторами нових засобів створення образності, серед яких робота над зовнішньою формою твору та його мовною реалізацією. Експериментування з будовою тексту часто зумовлене технічними можливостями комп'ютерного спілкування, що в інших комунікативних умовах зробити неможливо. Саме тому деякі інтернет-твори побудовані за принципом гіпертексту, у частині з них використано засоби інших семіотичних систем, відповідно твір стає семантично негомogenous. Для мови художніх творів, розміщених у Мережі, характерне активне використання некодифікованих одиниць – вульгаризмів, жаргонізмів, обценної лексики. Тематика художніх текстів у Мережі здебільшого соціально-побутова. Естетична функція таких творів не однозначна. Рівень володіння автором засобами естетизації нерідко дуже

низький, тому такі твори художньо недосконалі. Ця специфіка виразно віддзеркалює загальну дуалістичну природу Інтернету. Чи не найбільше змін порівняно з традиційним дискурсом зазнав публіцистичний стиль, адже зміна комунікативних каналів реструктурувала засоби масової інформації, відповідно й мову, якою там послуговуються. Використання технічних можливостей текстотворення дало змогу зробити матеріал інтернет-ЗМІ максимально зручним у користуванні. Публіцистичні тексти стали більш функціональними завдяки технічним перевагам гіпертексту та гіпермедіа. Для Мережі характерні форми комунікації, які за ознаками нагадують прес-конференцію (чат). Розмовність як один із важливих чинників впливу на читача (зважаючи й на зв'язок цієї ознаки спілкування з процесами демократизації суспільства) поширилася на всі жанри публіцистичного стилю. Варто відзначити особливу комунікативну роль реклами. Сучасні технології дають змогу використовувати в цьому публіцистичному жанрі такі мовні засоби, які, до речі, властиві рекламі поза межами Інтернету. Науковий текст в Інтернеті набув ще більших ознак креолізації порівняно з традиційним науковим стилем. Саме завдяки технічним можливостям можна виразніше подати традиційний науковий твір. Те саме стосується науково-навчальної літератури. Використання засобів гіпертексту, гіпермедіа дає змогу, по-перше, застосувати нові ефективні методики викладання, а по-друге, запроваджувати дистанційні форми навчання й контролю. Основна ознака мови наукової літератури – відсутність емоційності, розмовності – у деяких жанрах наукового дискурсу нейтралізується. Меншою мірою це позначається, наприклад, на жанрі інструкції, більшою – на жанрі рецензії. Саме останній жанр належить до найпопулярніших у Мережі. У ньому виразно виявляється вплив розмовної мови на науковий стиль. Іноді через специфіку мовних засобів, використаних у тексті, важко буває визначити належність жанру до того чи того дискурсу. Це явище характерне не лише для наукової мови, а й для усіх стилів української мови, представленої в Інтернеті. Один із різновидів наукового дискурсу – науково-довідковий жанр – репрезентативний щодо однієї з найважливіших функцій Інтернету – тезаурусної. Зокрема, для жанру показова мова видань електронних бібліотек. Тут через технічні засоби текст електронного видання набуває певних диференційних ознак порівняно з мовою традиційного науково-довідкового жанру.

Названий мовно-стильовий жанр показовий щодо прийому вкраплення професіоналізмів; у таких текстах трапляються й сленгові одиниці, не властиві друкованим виданням цього типу. Офіційно-діловий текст у Інтернеті зазнав порівняно незначних змін. Це специфічний дискурс мови, частина жанрових різновидів цього стилю не представлена в Мережі, зокрема йдеться про тексти конфіденційного характеру. Українська мова в Інтернеті інтернет-інтерпретації зазнає незначних змін, здебільшого тут використовують лише гіпертекст. До поширених жанрів у Мережі належить жанр анкети, який через специфіку використання у різних комунікативних ситуаціях набув специфічних рис порівняно з цим жанром у неелектронній сфері та іншими стильовими різновидами офіційно-ділового дискурсу. Вирізняється порівняно з іншими жанрами офіційно-ділового стилю мова епістолярію. Епістолярний жанр відродився у Всесвітній мережі, увібравши в себе нові риси, серед яких максимальне наближення тексту електронного листа до розмовної мови, більша лаконічність, скорочення обсягу використовуваних раніше вступних та заключних формул. Родинно-побутове спілкування за допомогою електронних листів зведене в Мережі до мінімуму, функціонально переклавши такий комунікативний акт на інші канали спілкування – мобільний телефон. Сакральний стиль української мови, якою послуговуються в Інтернеті, менше сприйняв ознак розмовності, проте на сакральній мові відбилися сучасні реалії релігійного життя. Домінування конфесій православного християнства у реальному житті нівелювало таку диспозицію в інтернет-комунікації. Тут активно спілкуються представники інших конфесій, використовуючи специфічні мовні засоби, не характерні для традиційного сакрального стилю. До таких належить послугування лексикою з лексико-семантичних груп на позначення явищ нехристиянського світу, використання контамінованих форм української мови і мови, з якою пов'язана певна культова реалія. Сьогодні сакральний текст в мережі Інтернет характеризують і варваризми, екзотизми, крім того, у сакральний дискурс проникають емоційно-експресивні одиниці гумористичного характеру, комп'ютерні терміни, іноді сакральний стиль репрезентують навіть білінгвальні тексти. Дослідження сучасної української мови в Інтернеті виявило певні тенденції слововживання, використання літературного стандарту,

стилістичних трансформацій засобів вираження. На рівні лексичної системи у мові з'являються нові одиниці, шлях входження яких до словника української мови непростий. Лексичну систему української мови в Інтернеті поповнюють запозичення, частина яких входить у мову без перекладу, деякі засвоюються у транслітерованому. Інші неологізми формуються шляхом внутрішніх запозичень. Зміна семантики лексеми завдячує виникненню нового слова, яке може бути полісемом або омонімом до використовуваного в мові. Така практика в українському слововжитку продуктивна. Вона не обмежена певними лексико-семантичними групами, хоча найбільш повно виявлена у лексико-семантичних групах, пов'язаних із цифровими технологіями. Внутрішні запозичення формуються здебільшого на рівні повнозначних частин мови – дієслова, іменника, прикметника. Особливої уваги заслуговує проблема дефініції слова. Зміна семантики лексичної одиниці часто не дає змоги точно визначити лексичне значення слова, що відповідно відображається й на кодифікаторах. Семантичні деривати у словниках представлені надзвичайно вузько. Слова-терміни лише подекуди фіксуються електронними словниками і надзвичайно рідко у загальномовних словниках. Така ситуація спричинена ще й вагомим екстралінгвальним чинником – майже повною відсутністю українськомовних електронних словників. На рівні синтаксису та текстотворення українська мова в Інтернеті теж зазнала впливу трансформацій. Відхилення від синтаксичних та пунктуаційних норм сучасної літературної мови – основна ознака української мови в діалогічних жанрах. Телеграфний стиль як спосіб передавання інформації в умовах обмеження комунікативними ресурсами набув широкого застосування в Мережі. Текстотворення українською мовою, яке використовують в Інтернеті, має характерні відмінні ознаки порівняно з традиційним текстом завдяки одному із найпродуктивніших засобів – гіпертексту. Насичення Мережі гіпертекстами полегшує користувачеві пошук і сприймання інформації. Водночас гіпертекст із його багатоструктурованістю та використанням засобів інших семіотичних систем робить власне текст більш «важким», а запровадження значної кількості гіперпосилань може вивести реципієнта інформації у когнітивні сфери, які зовсім не стосуються тематики інформаційного повідомлення. Дуалістична природа гіпертексту як засобу подання

інформації є ніби відображенням дуалістичної природи Інтернету – явища багатопланового й різноструктурованого. На особливу увагу заслуговує культуромовний і загалом культурний рівень комунікації в Інтернеті. Наприклад, розмовність актуалізувала в сучасній українській мові потужну хвилю обценної лексики. Такі одиниці набули масового характеру, знижуючи загальний культурний рівень користувача Інтернету чи його культуромовні запити. Відсутність будь-яких правил спілкування, а також наслідків такого спілкування стала причиною заповнення ненормативними одиницями інтернет-текстів, нехтування кодифікованою нормою, односторонньою тематикою комунікації, здебільшого розважального характеру. Варто, однак, зазначити, що для процесу спілкування важлива позиція не тільки продуцента, а й реципієнта інформації. Толерантне ставлення останнього до мови продуцента створює прийнятні умови для такого типу комунікації. Сьогодні Інтернет, як показує мовна практика, став важливим комунікативним засобом, який займає дедалі більше місця у мовній практиці українців. Динамічні процеси, що відбуваються у структурі мови, підтримувані різними екстралінгвальними чинниками, створюють нову форму спілкування між людьми, нові закони в мові, нову культуру інформаційного середовища. Вони свідчать про формування нового етапу в розвитку соціуму – зміну пріоритетів українського суспільства в епоху глобалізації.

Практична частина

1. Напишіть твір-роздум на тему: «Телебачення й література: конкуренти чи союзники».
2. З'ясувати етимологію назв вулиць міста.

ТЕМА 16

ЕКСТРАЛІНГВІСТИЧНІ ЗАСОБИ КОМУНІКАЦІЇ

План

1. Невербальні засоби спілкування, їх різновиди.
2. Відстань між комунікантами.
3. Поза та погляд мовця.
4. Міміка. Уміння керувати мімікою.
5. Симптоми.
6. Пантоміміка (жести, їх різновиди та характеристика).
7. Предметні знаки етикетного спілкування.

Теоретична частина

Невербальні (немовні) засоби спілкування – погляд, міміка, жести, різні сигнали (стук, дзвінок), у тактильному спілкуванні – дотик. У деяких ситуаціях засобом спілкування може бути також мовчання. Антропологи виявили до тисячі порухів людського тіла, значна частина яких має чітко виражене комунікативне призначення. Серед невербальних засобів комунікації основними прийнято вважати: відстань між комунікантами (успіх спілкування частково залежить від комфортної дистанції між учасниками комунікативного акту. Зазначена відстань – ідіоетнічна ознака: у різних народів вона відмінна. Так, у європейців – це віддаль простягнутої руки; у латиноамериканців – руки від ліктя до кінчиків пальців; у арабів – руки від кистьового суглоба до кінчиків пальців); - поза мовця – це мимовільна або продумана постава тіла (види: незалежна, войовнича, пригнічена, скорботна та под.); – погляд (види: діловий, світський, інтимний); – міміка – рухи м'язів обличчя, які виражають психічний стан, почуття, настрій людини; – симптоми – вияви душевного стану, які в словесному вираженні виглядають, як позеленів, почервонів, кинуло в піт і под.; – пантоміміка – рухи всього тіла: рук, голови, плечей, тулуба, ніг – рухів, які зовнішньо відбивають психічний, емоційний стан людини; - жести – це виражальні рухи рук (ритмічні, емоційні, вказівні, зображальні, жести-символи). Жести повинні бути естетичними, вони – елемент загальної культури людини; – неканонічні звукові знаки – це акустичні жести: позіхання, оплески, зітхання, сміх, покашлювання, посвистування, цмокання тощо. Доведено, що невербальні засоби дуже промовисті.

Практична частина

1. Напишіть агітаційний виступ “Суржик чи літературне мовлення?”.

2. Вправи на розвиток усного мовлення. Складіть невеликі тексти (монолог, діалог) для представлення протилежних інтонацій (інтонаційні антоніми): радісна – сумна; прочитати текст патетично – іронічно; серйозно – з гумором і под.

3. Підготувати суд-імпровізацію (щонайменше п'ять учасників: позивач – російська мова, підсудний – українська мова, прокурор – сучасна політика можновладців, адвокат – Україна, свідки – пересічні українці тощо). Спробуйте інсценувати розгляд справи в суді з відповідними виступами.

ТЕМА 17
МОВЛЕННЄВИЙ ЕТИКЕТ. ФОРМУЛИ І ТОНАЛЬНОСТІ
МОВЛЕННЄВОГО ЕТИКЕТУ

План

1. Мовленнєвий етикет – невід’ємна складова корпоративної культури.
2. Історія та традиції мовленнєвого етикету.
3. Значення етикету для дослідження успіхів у діловій сфері.
4. Світський та діловий етикет.
5. Найпоширеніші помилки у сфері ділового етикету.
6. Культура ділової телефонної розмови.
7. Види стійких мовних висловів.
8. Тональності спілкування.

Теоретична частина

Як відомо, суспільство виробляє певні стандартизовані норми соціальної поведінки (у тому числі і мовленнєвої), які визначаються уявленнями про шаблони поведінки у конкретній ситуації. Щоб функціонувати як єдине ціле, як складна соціальна система, суспільство має встановити такі рамки поведінки індивідів, у яких ця поведінка стає одноманітною, стабільною, такою, що повторюється. Саме такими рамками й є етикет — система правил зовнішньої культури людини, її поведінки, пристойності, гарного тону тощо. У суспільстві він функціонує у двох основних формах поведінки: мовленнєвої і немовленнєвої. Як правило, ці форми поведінки тісно між собою пов'язані і взаємозалежні.

Якщо етикет, як встановлений у суспільстві набір правил регулює нашу зовнішню поведінку у відповідності із соціальними вимогами, то мовленнєвий етикет можна визначити, як правила, що регулюють нашу мовленнєву поведінку.

Під мовленнєвим етикетом розуміють мікросистему національно специфічних стійких формул спілкування, прийнятих і приписаних суспільством для встановлення контакту співбесідників, підтримання спілкування у певній тональності. Такі стійкі формули спілкування, або стереотипи спілкування є типовими, повторюваними конструкціями, що вживаються у високочастотних побутових ситуаціях. Тобто, набір типізованих частотних ситуацій призводить до появи набору мовленнєвих засобів, що обслуговують такі ситуації. Ступінь стандартизації

одиниці знаходиться у прямій залежності від частотності її вживання.

Для реалізації формул мовленнєвого етикету потрібні певні “координати”. Мовленнєва ситуація відбувається за безпосередньої участі мовця — «я» і адресата-співрозмовника – “ти” (чи співрозмовників, їх може бути кілька: етикетна ситуація завжди діалогічна, бо передбачає спілкування, навіть, якщо її учасники (мовці) розділені часом чи простором). Дія здебільшого відбувається «тут» і «тепер» (якщо йдеться про усне спілкування).

Систему мовленнєвого етикету нації складає сукупність усіх можливих етикетних формул. Структуру ж його визначають такі основні елементи комунікативних ситуацій: звертання, привітання, прощання, вибачення, подяка, побажання, прохання, знайомство, поздоровлення, запрошення, пропозиція, порада, згода, відмова, співчуття, комплімент, присяга, похвала тощо. З поміж них вирізняються ті, що вживаються при з'ясуванні контакту між мовцями – формули звертань і вітань; при підтриманні контакту – формули вибачення, прохання, подяки та ін.; при припиненні контакту – формули прощання, побажання.

З точки зору національної специфіки мовленнєвого етикету варто сказати, що структура його склалася у кожній нації на її власній народній основі під впливом різного роду психологічних, соціально-політичних, культурологічних факторів.

Мовленнєвий етикет, як соціально-лінгвістичне явище детермінований з функціонального боку, тобто в основі його виділення лежать спеціалізовані функції.

Перша з них контактна (фатична) функція — встановлення, збереження чи закріплення, підтримуваних зв'язків і стосунків, індивідуальних чи соціально-масових. Поняття «контактна функція» однаково стосується усіх тематичних груп одиниць мовленнєвого етикету, бо навіть прощаючись, ми встановлюємо можливість подальшого контакту.

Функція ввічливості (конотативна) – пов'язана з проявами ввічливого поведіння членів колективу один з одним.

Регулююча функція (регулятивна) – теж стосується усіх проявів мовленнєвого етикету, бо вибір певної форми при встановленні контакту регулює характер стосунків адресата і адресанта.

Функція впливу (імперативна, волюнтативна) – передбачає

реакцію співбесідника – вербальну, жестову, діяльнiсну.

Функція звертальна (апелятивна) – тiсно пов'язана з iмперативною, бо привернути увагу, означає здiйснити вплив на співбесідника.

Емоційно-експресивна (емотивна) функція – є факультативною функцією, оскільки вона властива не усiм одиницям мовленнєвого етикету.

Усi функції мовленнєвого етикету iснують на основi комунікативної функції мови.

Iснування вказаних функцій доводить, що мовленнєвий етикет не є якимось випадковим чи несуттєвим явищем, а навпаки представляє собою своєрідний механiзм, лише з допомогою якого може вiдбуватися ефективна комунікація.

Взагалi ж, за походженням одиницi мовленнєвого етикету в деякiй мiрi наближаються до умовних сигналiв. Але набагато бiльше у них властивостей, що характеризують їх, як одиницi мови. Вони не довiльнi, позаяк з'явилися не у результатi штучної домовленостi, а виникли i розвивалися (i розвиваються) природно i поступово, на базi iснуючої мови, як вториннi утворення.

Мовленнєвий етикет соціальний за своєю природою, бо виявляє соціально-рольову сторону спілкування. Тобто на вибiр тiєї чи iншої одиницi мовленнєвого етикету впливає соціальна роль iндивіда – нормативно схвалений суспiльством спосiб поведінки, який очiкується вiд кожного, хто займає дану соціальну позицію.

При змiнi рольової структури ситуації спілкування iндивiд переключається з одних стереотипiв поведінки на iншi, послуговується рiзними стилями мови, рiзними одиницями мовленнєвого етикету i т. д. Тобто, соціальнi ролi мовної особистостi є ключовими в розумiннi сутностi мовленнєвого етикету.

Мовленнєвий етикет дослiджується рiзними лiнгвістичними дисциплiнами. На нього звертають свою увагу культура мови (перша за все, з погляду нормативностi – ненормативностi використовуваних одиниць щодо норм лiтературної мови), стилістика, соціолiнгвістика. Дослiдження явищ мовленнєвого етикету здiйснюється у двох основних аспектах: соціолiнгвістичному i стилістичному.

Мовленнєвий етикет є однією iз важливих сторiн людського спілкування, – це сукупність значною мiрою стандартизованих

висловів, що складають собою стереотипи мовлення, готові формули з певною синтаксичною структурою і лексичним наповненням.

Вибір стандарту мовленнєвої поведінки, етикетних формул залежить від соціальних якостей (статусу, віку, освіти) адресата мовлення у їх стосунку із якостями автора висловлювання, і від характеру взаємин між комунікантами, ступеня їх знайомства і близькості та інших конкретних ситуацій мовлення.

Практична частина

1. У якій формі можна зробити зауваження дитині, добре знайомому однолітку, старшому за віком?

2. Як висловити співчуття?

3. Як можна відмовити незнайомій людині, товаришеві, колезі?

4. Утворіть звертання:

Пан, брат, друг, Олег, Михайло Михайлович, добродій, Олександр Іванович, Семен, Марія Василівна, Микола Федорович, Бог, Ніна, Борис Дмитрович, юнак, земляк.

5. Усно доповніть фразу так, щоб стала зрозумілою її етична функція і колорит (тон).

а) Скажіть, будь ласка, ...; б) Будьте ласкаві пояснити...; в) Дозвольте запитати ...; г) Поясніть, будь ласка, ...; г) Допоможіть, будь ласка,

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення / Н. Д. Бабич. – Львів : Світ, 1990. – 232 с.
2. Гриценко Т. Б. Українська мова та культура мовлення: Навч. Посібник / Т. Б. Гриценко. – К. : Центр навч. літ., 2005. – 536 с.
3. Довідник з культури мови: Посібник / За ред. С. Я. Єрмоленко. – К.: Вища школа, 2005. – 399 с.
4. Дорошенко С. І. Основи культури і техніки усного мовлення: Навч. посібник / С. І. Дорошенко. – Харків: ОВС, 2002. – 144 с.
5. Культура української мови / За ред. В. М. Русанівського. – К. : Либідь, 1990. – 304 с.